स्टालिन

अर्थात्

सोव्हिएट रशिया

लेखक—अमरेन्द्र

जुलै १९४१] [पृष्ठसंख्या २०८

मूल्य दोन रुपये

प्रकाशक–**सीताराम मोरेश्वर खरे**
२५२/४ ब, सदाशिव पेठ, पुणें २.

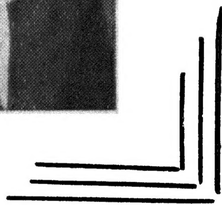
ब्लाक–**के. कृ. खाडीलकर,** पुणें.
चित्र–**नॅशनल आर्ट सर्व्हिस,** मुंबई.

मुद्रक–**बाळकृष्ण भाऊ ज**
ज्ञानविलास प्रेस, पु

माझ्या

आई-वडिलांना

ॐ

सन्मान्य वाचक,

प्रथमतःच सांगून टाकतों कीं, मी कोणी 'बडा विद्वान' नाहीं. त्या समजुतीनें हा ग्रंथ हातीं घेऊंच नका. मी एक असा माणूस आहें कीं, विश्वांतील अणुरेणूंची उपयुक्तता, बरेवाईटपणा, जगत्कल्याणक्षण हिंदु संस्कृतीच्या विशुद्ध स्थिरतेच्या दृष्टिकोणांतून पाहाण्याचा ज्याचा स्वभावच बनून गेला आहे. परमोच्च लोकशाहीचा टेंभा मिरविणाऱ्या अमेरिकेचे अध्यक्ष श्री. रुझवेल्ट यांचें 'इतिहासप्रसिद्ध' भाषण किंवा मंत्री श्री. कॉर्डेल हल यांची युद्धोत्तर जगाची पांच कलमी योजना असो; किंवा कट्टर साम्राज्यवादी ब्रिटिश पंतप्रधान श्री. चर्चिल अथवा परराष्ट्रमंत्री श्री. ईडन यांचें जगत्कल्याणाच्या 'पवित्र, परोपकारी, उदात्त' ध्येयाचें दर्शन घडविणारें क्रांतिकारी वक्तव्य असो; नाझी जर्मनीच्या हिटलरनें उद्घोषिलेली युरोपची 'नवी घडी' असो किंवा पिवळ्या जपानच्या श्री. मॉत्सुओकांनीं वर्तविलेलें आशियाच्या 'नव्या युगा'चें भविष्य असो; त्या साऱ्या साऱ्या गोष्टींतून माझ्या भारताचें म्हणजे पर्यायानें हिंदु संस्कृतीचें कल्याण कांहीं साधणार आहे का हें मी पाहात असतों. मी माझ्या पहिल्या पुस्तकांतच सांगितलें आहे कीं, साहित्यसेवा हें कांहीं माझें साध्य नव्हे; हा चरित्र-ग्रंथहि त्यासाठीं लिहिलेला नाहीं. साहित्याच्या नभःप्रांगणांत (कीं कायसें!) हा माझ्या साहित्याचा तारा चिरंतन चमकत राहावा अशी वेडी अपेक्षा मी मुळींच करीत नाहीं. या लहानशा दीपाच्या प्रकाशांत माझ्या देशबांधवांना जर कांहीं कल्याणाचा मार्ग दिसला तर त्यांतच मला समाधान आहे.

× × × ×

हें पुस्तक वस्तुतः लिहून संपलें १९४० च्या मार्च २६ ला. परंतु त्यानंतर अनंत भानगडी होऊन तें आज बाहेर पडत आहे. आणि हें प्रकाशांत आलें याचें श्रेय प्रकाशक श्री. खरे यांनाच बहुतेक आहे.

पुस्तक प्रथम लिहून संपलें त्यानंतर तें अथपासून इतिपर्यंत वाचून आणि बहुमोल सूचना करून माझ्या एका सन्मित्रानें (नांव सांगण्यास मनाई आहे) मला उपकृत करून ठेविलें आहे. प्रस्तावना लिहिण्याचे परिश्रम घेतले ते 'केसरी' चे संपादक विद्वन्मान्य श्री. तात्यासाहेब करंदीकर यांनीं. त्यांचे औपचारिक आभार मला मानतां येत नाहींत; कारण त्यांच्याविषयीं माझ्या अंतःकरणांत जो प्रेमादराचा नितांत भाव सांठविलेला आहे तो मला तसें करूं देत नाहीं. उल्लेखिलेल्या ग्रंथलेखकांचा नि नियतकालिकांच्या संपादकांचा मी मनःपूर्वक आभारी आहें.

—आणि तसें पाहिलें तर माझ्यासारख्या एक विशिष्ट विचारसरणीच्या माणसाच्या हातून हा ग्रंथ लिहून बाहेर पडावा हा योगायोगच आहे एक! अर्थात् हा ग्रंथ अपूर्ण आहे याची मला स्पष्ट जाणीव आहेच.

ग्रंथ छापला जात असतांनाच रूसो-जर्मन युद्ध सुरू झालें. अर्थात् त्याचा विचार यांत करणें क्रमप्राप्तच होतें. त्यासाठीं परिशिष्ट जोडावें लागलें. भाषेच्या शुद्धाशुद्धतेची जी सरमिसळ या लिखाणांत दिसेल ती कांहीं मुद्दाम केलेली तर कांही वेळेच्या अभावामुळें राहून गेलेली आहे. नमस्ते. पान १७ ओळ ९/२

अमरेन्द्र

स्टालिनच्या शब्दचित्राची पार्श्वभूमि

महायुद्धामुळें आज जगांत जीं कित्येक प्रसिद्ध पुरुषांचीं नांवें सर्वतोमुखीं झालीं आहेत, त्यांत रशियाचा **सर्वाधिकारी स्टालिन** याचें नांव अग्रभागीं आहे. अशा सर्वाधिकारसंपन्न व जगविख्यात पुरुषाच्या चरित्राचा अल्पतरी परिचय आपणांस असावा अशी जिज्ञासा असणें अगदीं स्वाभाविक आहे. ही स्वाभाविक जिज्ञासा तृप्त करण्यासारखें स्टालिनचें एखादें शब्दचित्र याच वेळीं जनतेच्या हातीं देण्यांत औचित्य असून **श्रीयुत अ. ल. गाडगीळ** यांनीं ही पर्वणी साधली यांत त्यांचें प्रसंगावधान व्यक्त होतें. ज्या स्टालिननें आजपर्यंतच्या आपल्या अनाकलनीय आयुष्यक्रमानें आणि विशेषतः दोन वर्षांपूर्वींच्या जर्मन सर्वाधिकाऱ्याशीं केलेल्या मित्रत्वाच्या करारानें जगाला चकित करून सोडलें, त्या स्टालिनच्या कर्तृत्वाचा व यशाचा बीजमंत्र कोणता तो जाणण्याची उत्कंठा बहुतेकांस असणार. ही उत्कंठा तृप्त करण्याचें साधन म्हणून नव्हे, तर अशा साधनांचें दिग्दर्शन करण्याला हें पुस्तक अत्यंत उपयुक्त आहे. स्टालिनचें चरित्र हें एक अनाकलनीय गूढ आहे. त्यांतून हिंदुस्थानांत तरी स्टालिनच्या चरित्राचे सर्व कप्पे उघडून दाखविण्याचें काम अशक्यच होय. तथापि मोठ्यांच्या चरित्राकडे ज्यानें त्यानें आपल्या दृष्टीनें पाहावें आणि आपला मर्यादित हेतु परिपूर्ण करून घ्यावा या न्यायानें श्रीयुत अ. ल. गाडगीळ यांनीं आपल्या संघटकेच्छूच्या दृष्टीनें स्टालिनच्या चरित्राचा अभ्यास केला आणि तो या पुस्तकरूपानें समानशील वाचकांपुढें मांडला हें यथोचितच झालें.

स्टालिनच्या चरित्राचें संपूर्ण आकलन होण्याच्या मार्गांत अनेक अडचणी आहेत. स्वतः स्टॅलिननें आत्मचरित्र तर लिहून ठेवलें नाहींच, पण आत्मचरित्राला आधारभूत होतील अशा मुलाखतीहि त्यानें फारशा दिल्या नाहींत. त्याचे बाळपणापासूनचे जीवश्च कंठश्च स्नेही कोणी आहेत व त्यांच्या लिखाणावरून अथवा पत्रव्यवहारावरून त्याच्या चरित्रावर

प्रकाश पडेल म्हणावें तर तिकडूनहि निराशाच. पण याच्याहिपेक्षां खरी अडचण ही कीं, ज्या लोकांशीं त्याचा घनिष्ट संबंध आला अशा लोकांची त्याच्याविषयींचीं मतें पाहूं गेल्यास एकाचा एकाशी मेळ बसण्याची मारामार! कोणाला स्टालिन हा सद्‌गुणाचा पुतळा वाटतो तर कोणाला तो निर्दयतेची मूर्ति भासतो. कोणी त्याच्या आजपर्यंतच्या यशस्वी कारकीर्दीवरून त्याच्या कर्तृत्वाची प्रशंसा करतो तर कोणी त्याला मिळालेलें सुयश हें केवळ योगायोगाचें फळ असें मानतो.

अशा परस्परविरोधी मतांतूनहि साधारनिराधार विधानांची पारख करून घेतां येते. पण स्टालिनच्या गतेतिहासासंबधानें असाहि एक संशय प्रगट करण्यांत येतो कीं, स्टालिन हा सर्वाधिकारी झाल्यानंतर त्याच्या कर्तृत्वाला व मोठेपणाला बाध येईल अशा ज्या कांहीं घटना पूर्वकाळीं घडल्या असतील त्यांचा पूर्वीचा इतिहासहि दडपून टाकून तो पुनश्च सोइस्कर अशा स्वरूपांत लिहून ठेवण्यांत आला! कृत्रिमतेची मजल येथपर्यंत जाऊन पोंचली असेल तर खरें मूळचें नैसर्गिक स्वरूप शोधून काढणें दुष्करच मानलें पाहिजे. तथापि प्रस्तुत चरित्रकार श्रीयुत अ. ल. गाडगीळ यांचा हा छोटासा प्रयत्न पाहिला असतां त्यावरून त्यांनीं या सर्व प्रकारच्या अडचणींतून मार्ग काढून व कृत्रिम बहिरंगाचीं पुटें बाजूला सारून अंतरंगाचा बराचसा ठाव घेतला आहे आणि ऑलिव्हर क्रॉमवेलची सुप्रसिद्ध उक्ति Paint me as I am स्वतः स्टालिनला आणि त्याच्या भक्तगणांना अमान्य असली तरी त्या उक्तीच्या अनुरोधानें स्टालिन जसा खरोखरीच असणें संभाव्य आहे तसेंच त्याचें शब्दचित्र काढून दाखविलें आहे असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं; आणि या अवघड शर्यतींत एवढें प्रशंसापत्र मिळविणें म्हणजे कांहीं लहान सहान कामगिरी नव्हे. अर्थातच स्टालिनचें इतपत हुबेहूब शब्दचित्र रेखाटल्याबद्दल चरित्रकाराचें साश्चर्य कौतुकच केलें पाहिजे.

स्टालिनच्या पूर्वेतिहासांत इतरांनीं फेरबदल केल्यामुळें असो अथवा स्वतः स्टालिनच्या मतांतच अनेक वेळां परिवर्तन झाल्यामुळें असो,

स्टालिनचें चरित्र जरी कोड्यासारखें वाटत असलें तरी त्या चरित्राकडे पाहणाऱ्याची दृष्टि जर निश्चित व अविचल असेल तर त्याला त्याच्या मनाचा ठाव लागल्याशिवाय राहणार नाहीं. मत्स्ययंत्रांतला मासा जरी सारखा फिरत असला तरी मत्स्यवेध करणाऱ्याची दृष्टि जर स्थिर असली तर त्याला नेमका वेध करतां येतो; किंवा मूल जरी चंचल असलें तरी फोटो घेणारा जर कुशल असेल तर त्याला त्या मुलाचा फोटो पुसट न होऊं देतां घेतां येतो. त्याप्रमाणेंच चरित्रकार जर कुशल असेल आणि त्याची चरित्र-विषयाकडे पाहण्याची दृष्टि जर ठाम असेल तर त्यालाहि आपल्या चरित्राचा विषय बरोबर रंगवितां येतो. प्रस्तुत चरित्र-कार श्री. अ. ल. गाडगीळ यांनीं आपली भूमिका निश्चल ठेवली असल्यामुळें त्यांनाहि स्टालिनचें चित्र मुळाबरहुकूम रेखाटतां आलें.

श्री. अ. ल. गाडगीळ यांची भूमिका निःसंदिग्ध राष्ट्रीय संघटनेची आहे आणि त्या भूमिकेवरून पाहतांना त्यांना स्टालिनच्या राष्ट्रीय संघटनेच्या अद्‌भुत करामतीची यथार्थ कल्पना आली आहे. स्टालिननें जें रशियांत महत्कार्य केलें तें राष्ट्रीय संघटनेचें होय. राज्यक्रान्तीचा पहिला भर ओसरल्यानंतर अंतस्थ कारस्थानें आणि परकीयांचा विरोध यांच्यामुळें रशियाच्या कारभाराची जी घडी विस्कळीत झाली होती ती स्टालिननें झाडून झटकून चापून चोपून ठाकठीक बसविली. हें करीत असतांना त्यानें 'रशिया म्हणजेच मी आणि मी म्हणजेच रशिया' असें समीकरण मनाशीं पक्कें दृढ केलें होतें. फ्रान्सचा साम्राज्य-वादी राजा चौदावा लुई हाहि 'मी म्हणजेच फ्रेंच राष्ट्र' असें म्हणे. पण त्याच्यांत व स्टालिनमध्यें जमीनअस्मानाचें अंतर पडण्याचें कारण हेंच कीं, चौदावा लुई हा स्वतःच्या बडेजावाकरितां फ्रान्स देशाचा बळी देण्याला कचरणारा नव्हता; आणि स्टालिन हा रशियन राष्ट्रासाठीं स्वतःचा होम करण्याला तयार आहे व त्याचें प्रत्यंतर आजपर्यंत अनेक वेळां आलें आहे. सारांश, स्टालिनला रशियन राष्ट्रापरतें दुसरें ध्येय नाहीं व दैवतहि नाहीं. याकरितांच त्यानें आपल्या वैयक्तिक प्रपंचाकडे दुर्लक्ष करूनच रशियन राष्ट्राचा प्रपंच नेटका केला. हें साधण्यासाठीं

त्यानें स्वार्थावर तर पाणी सोडलेंच, पण विश्वबंधुत्वासारख्या अतिराष्ट्रीय कल्पनांच्याहि तो नादीं लागला नाहीं.

स्टालिन हा कोणत्या गुणाच्या जोरावर एवढें महत्पद पावला हा एक विचारार्ह प्रश्न आहे. स्टालिनला फारसें उच्च शिक्षण मिळालें नव्हतें आणि त्याच्या अंगीं तशी उपजत–प्रतिभाहि नव्हती. लेनिन हा खरा ध्येयवादी व प्रतिभाशाली नेता होता. त्याबरोबरच त्याच्या अंगीं अलौकिक धाडस व व्यवहारचातुर्यहि होतें. याच गुणांच्या जोरावर तो एका नव्या पंथाचा प्रस्थापक आणि प्रत्यक्ष क्रांति घडवून आणून नव्या राज्ययंत्राचा सूत्रधारहि बनला. ट्रॉट्स्कीच्या अंगीं ध्येयवादित्व, शौर्य व प्रतिभाशालित्व होतें. तथापि त्याच्या अंगीं संघटनाचातुर्य नसल्यानें तो सूत्रधार होऊं शकला नाहीं. त्याचा क्रांतिवादहि राष्ट्रीय स्वरूपाचा नसून आंतरराष्ट्रीयस्वरूपाचा असल्यानें रशियन जनतेला त्याच्या ध्येयाविषयीं प्रेम वाटूं शकलें नाहीं. स्टालिनच्या अंगीं उच्च ध्येयवाद नसला तरी राष्ट्रीयत्व पक्कें बिंबलें होतें. शौर्य, धैर्य, धाडस व संघटनाचातुर्य हे गुण त्याच्या अंगीं भरपूर होते. याशिवाय लेनिन व ट्रॉट्स्की यांच्यापेक्षांहि मनाचा कणखरपणा व खंबीरपणा स्टालिनच्या अंगीं अधिक आहे. असे हे तिघे पुढारी एकविचारानें कार्य करीत होते, तोंपर्यंत ते इतरांना कर्दनकाळासारखे भासत असून अजिंक्य होते. या तिघांत लेनिन हा ध्येयवादी, धाडसी व संघटक असल्यानें तोच क्रान्तीचा अध्वर्यु झाला व दुसरे दोघे त्याचे साहाय्यक झाले. लेनिन गेल्यानंतर जेव्हां ट्रॉट्स्की व स्टालिन या दोघांत शर्यत सुरू झाली तेव्हां ट्रॉट्स्कीचा आंतरराष्ट्रीय क्रांतिवादच त्याला बाधक झाला आणि संघटनाचातुर्याच्या अभावीं तो मागें पडला. स्टालिनच्या अंगीं प्रतिभाशालित्व नसल्यानें तो स्वतः कोठलीहि क्रांति घडवून आणण्याला समर्थ झाला नसता. पण लेनिननें घडवून आणलेली क्रांति पुढें चालविण्याला स्टालिनच्या अंगचें संघटनाकौशल्य, माणसाची अचूक परीक्षा, मनाचा कणखरपणा इत्यादि गुण उपयोगी पडले. यावरून दिसून येईल कीं, लेनिन हा जसा स्वतः क्रांति घडवून आणूं शकला, तशी क्रांति स्वतः घडवून आणण्याची

धमक स्टालिनच्या अंगीं नसली तरी प्रस्थापित क्रान्तीचें नेतृत्व स्वीकारून तिला व्यवस्थित स्वरूप देण्याचें कौशल्य व त्या नव्या सांप्रदायाशीं समरस होण्याइतकी त्यागवृत्ति स्टालिनच्या अंगीं असल्यानें तो लेनिनच्या राजवटीचा योग्य वारस होऊं शकला. मात्र लेनिन हा मुळापासून नसता आणि ट्रॉट्स्की व स्टालिन यांच्यांतच चुरस लागती तर ट्रॉट्स्की हा क्रांतिकारक ठरला असता; पण त्याच्या क्रान्तींत स्टालिनला स्थान मिळालें नसतें व तो मागें पडला असता. पण लेनिन पुढारी होता म्हणून स्टालिन त्याच्यामागून त्याचा वारस होऊं शकला.

पण लेनिनचा सांप्रदाय तरी स्टालिननें जशाचा तसाच पुढें चालविला का हाहि एक प्रश्नच आहे. कोणताहि सांप्रदाय घेतला तरी त्याच्या प्रस्थापनेच्या वेळीं ज्या अंगप्रत्यंगावर जितका भर दिला जातो तितकाच तो पुढें कायम राहतो असें नाहीं. किंबहुना तसें करणें श्रेयस्कर न होतां परिस्थितीप्रमाणें अंगप्रत्यंगांची अदलाबदलहि होणें आवश्यक ठरतें. तथापि आमूलाग्र फेरबदल करून देखील आपण मूळचाच सांप्रदाय चालवितों असा टेंभा मिरविणें हें अनुचित होय. या दृष्टीनें मार्क्सवाद, बोल्शेव्हिझम, कम्युनिझम, लेनिनवाद, स्टालिनवाद या पाच तंत्रांत साम्य किती व विरोध किती, मूळारंभीं मार्क्सनें जीं तत्वें प्रतिपादन केलीं त्यांतलीं किती तत्त्वें केव्हां कोणीं कशीं सोडलीं आणि त्यांत कोणीं, केव्हां किती भर घातली आणि अशा या बदललेल्या विद्यमान स्टालिनवादाचा तोंडवळा मार्क्सवादाशीं कितपत जुळतो याची चर्चा करणें मनोरंजक व उपयुक्तहि होईल. प्रस्तुतच्या स्टालिनचरित्रांत चरित्रकारानें हा मुद्दा मांडून त्याचें दिग्दर्शन करण्याइतकें विवेचन केलें आहे व तें मोठें उद्बोधक आहे. तें वाचल्यावर स्वाभाविकपणेंच असें वाटतें कीं, मार्क्सवाद व त्याचा गोतवळा असाच स्वतंत्र विषय घेऊन त्यावर साधार व भरपूर भवतिनभवति होणें जरूर आहे. प्रस्तुतचें पुस्तक हें केवळ स्टालिनचें चरित्र असल्यानें त्यांत हा विषय अनुषंगानें जेवढा आला तेवढ्याचें मार्मिक विवेचन यांत आलें असून तें लेनिनभक्तांच्या मनाला धक्का देण्यासारखें आहे.

ओघानें आलेंच म्हणून आणखी एका मुद्द्याचें येथेंच विवेचन करूं. मार्क्सचे अनुयायी समतावादी असल्यानें ते अगदीं काटकसरीनें राहतात व त्यांची राहणी अगदीं सामान्य माणसाच्या राहणीइतकीच साधी असते असें सांगण्यांत येतें. पण हें विधान सरसकट सगळ्यांना लागू पडत नसून कांहीं झालें तरी ज्याचा त्याचा स्वभावच अखेरीस प्रभावी ठरतो. स्टालिन हा अठरा कोटि रशियन लोकांवर सर्वाधिकार चालवीत असून देखील त्याचा पगार अवघा ५० डॉलर्स आहे असें म्हणतात. पण स्टालिनचे राहण्याचे अनेक राजवाडे मॉस्कोच्या उपनगरांत व काळ्या समुद्राच्या तीरावर आहेत आणि ते सर्व अद्यावत् सुखसोयींनीं संपन्न आहेत. त्याच्या बागा व मळे असून त्यांत शेंकडों मजूर राबत असतात. हा सर्व खर्च कसा चालतो याचें कित्येकांस कोडें पडेल. पण संस्थानांतल्या जमाखर्चाची ज्यांना माहिती आहे त्यांना याचें मुळींच आश्चर्य वाटणार नाहीं. स्टालिनचे राजवाडे, मळे, बागा यांच्यावरील हा सगळा खर्च रशियाच्या सरकारी बजेटांत रस्तेदुरुस्ती, आरोग्य खातें, ग्रामसुधारणा इत्यादि खात्यांच्या खर्चांत समाविष्ट केला जातो. संस्थानिकांनीं आपला खाजगी खर्च मर्यादित करावा असें सांगतांना जेव्हां रशियाचा दाखला देण्यांत येतो, तेव्हां तो दाखला देणाऱ्यांनीं रशियाच्या बजेटांतली ही गोमहि लक्षांत ठेवावी.

मार्क्सवादांतील '**समते**'**चा** अर्थ 'प्रत्येकाला त्याच्या त्याच्या गरजेइतकेंच वेतन देणें' असा केला जातो. या दृष्टीनें रशियांत '**समता**' प्रस्थापित झाली आहे काय, असा प्रश्न विचारला असतां स्वतः **स्टालिनच** सांगतो कीं, ही समजूतच चुकीची आहे. '**प्रत्येकाकडून त्याच्या लायकीप्रमाणेंच काम घेणें आणि प्रत्येकाला त्यानें केलेल्या कामाच्या मानानें मोबदला देणें**' असाच कम्यूनिझमचा प्रथमावस्थेंतला दंडक आहे. 'ज्याला त्याला त्याच्या गरजेइतकेंच वेतन देणें' ही समतेची कल्पना ध्येय म्हणून कम्यूनिस्टांपुढें आहे; पण ती कल्पना व्यवहारांत येण्यापूर्वी प्रत्येक मनुष्य आपआपल्या लायकीप्रमाणें आपण होऊन काम करण्याइतका आणि आपल्या गरजेइतकाच मोबदला उचलण्या-

इतका प्रामाणिक झाला पाहिजे. इतकी सात्विक वृत्ति अद्यापि समाजांत आली नाहीं, म्हणून तसा दंडकहि अंमलांत नाहीं. तें एक आमचें दूरचें ध्येय आहे !

स्टालिनचें हें उत्तर वकिली थाटाचें आहे. याचा निष्कर्ष एवढाच कीं, आजामितीला खुद्द रशियांतहि इतकी सचोटी नाहीं म्हणून समताहि नाहीं, आणि इतकी सचोटी कृतयुगाशिवाय मनुष्यांच्या अंगीं येणारहि नाहीं, म्हणून हें समतेचें ध्येय कृतयुग आल्यावांचून अमलांत येऊं शकणार नाहीं ! हें जर खरें तर मग या कलियुगांत त्या ध्येयाच्या नांवावर कलह निर्माण करण्याचें प्रयोजन तरी काय ?

रशियांत कम्यूनिझमची प्रस्थापना झाली यावरून ही पद्धति जनतेला हितावह असून ती कोणत्याहि देशांत रूढ करतां येईल अशी जी समजूत आहे ती चुकीची आहे. रशियांत देखील ती सुखासुखी अमलांत आली नाहीं; जुलूमजबरदस्तीनेंच ती अमलांत आली. आणि ज्या देशांतले लोक रशियनांप्रमाणेंच आळशी, अल्पसंतुष्ट, दैववादी आणि जुलमापुढें निमूटपणें मान वांकविणारे असतील तेथेंच ती अमलांत येऊं शकेल. समंजस व स्वातंत्र्यप्रिय जनतेंत त्याची डाळ शिजूं शकणार नाहीं. आणि रशियांत देखील वरील दडपण कायम आहे तोपर्यंतच तिची बजावणी. तें दडपण कमी झालें कीं पुनश्च 'येरे माझ्या मागल्या' आहेच. रशियांतले लोक कम्यूनिझमचे चाहाते झाले आहेत याचा अर्थ दृष्टान्तानें व्यक्त करावयाचा असल्यास गोव्यांतले बाटलेले हिंदु लोक जितपत मनानें ख्रिस्ती झाले आहेत तितपतच रशियन लोक कम्युनिस्ट झाले आहेत. दोघांच्याहि वरचें दडपण दूर करा म्हणजे खरा प्रकार दिसून येतो. शिवाय रशियांत चालू असलेला बोल्शेव्हिझम आणि जर्मनींतला नाझीझम या दोहोंत अंतर तरी किती आहे, हें ज्याला पहावयाचें असेल त्यानें या पुस्तकांतलीं १५३, १५४, १५५ हीं पृष्ठें पाहावीं.

चरित्रकारानें ही जी तुलना केली आहे, तीवरून असा प्रश्न साहजिकच मनांत उद्भवतो कीं, एवढी क्रान्ति, इतका रक्तपात, एवढा गाजा-

वाजा करून जें नवें समाजतंत्र चालू केलें, तें तसेंच चालू कां राहिलें नाहीं ? त्यांत इतका बदल कसा झाला ? याचें उत्तर हेंच कीं, मानवी प्रकृतीच्या विरोधक अशी कोणतीहि समाजपद्धति जुलूमजबरदस्तीविना टिकूं शकत नाहीं आणि कोणत्याहि समाजावर कोणीहि कायमचें दडपण घालूं शकत नाहीं. झारच्या वेळची गुलामागिरी ही जितकी निसर्गविरुद्ध होती तितकाच कम्यूनिझमहि निसर्गविरुद्ध असल्यानें जोंपर्यंत त्याला जबरदस्त राजसत्तेचा पाठिंबा आहे तोंपर्यंतच तो टिकणार. तो पाठिंबा कमजोर झाला कीं कम्यूनिझमहि घसरगुंडीला लागणार व तसाच तो रशियांत घसरगुंडीला लागला आहे. आस्तिकवाद प्रकृतिसिद्ध का नास्तिकवाद प्रकृतिसिद्ध या वादाचा निकालहि कायद्याचें बंधन दूर करा म्हणजे आपोआप कळून येतो. नास्तिकवाद रशियांत मुद्दाम शिकविला जातो व कायद्याच्या जोरावर टिकाविला जातो. आस्तिकवाद शिकवावा लागत नाहीं व त्यासाठीं कायद्याची जबरदस्तीहि करावी लागत नाहीं. रशियन लोक चोवीस वर्षांच्या नास्तिक वादाच्या शिकवणुकीनंतरहि मनांतून आस्तिकच राहिले. यावरूनच काय तें समजावें.

राष्ट्रीयवाद आणि आंतरराष्ट्रीयवाद यासंबंधांतहि असाच अनुभव आला आहे. ‘ जगांतल्या सगळ्या कामगारबंधूंनो, एकजूट करा,’ असा कितीहि कंठशोष केला, तरी राष्ट्राराष्ट्रांत युद्ध जुंपलें कीं, ज्या त्या राष्ट्रांतला मजूर वर्ग आपल्या सरकारलाच पाठिंबा देण्यास निसर्गतः प्रवृत्त होतो. त्यामुळें मजूरवर्गाच्या संपाच्या शस्त्रानें महायुद्धें बंद पाडूं ही वल्गना फोल ठरली आहे. महायुद्धासाठीं जर्मनींतल्या नाझी सरकारला तेथल्या मजूर वर्गाचा जितका पाठिंबा आहे तितकाच रशियांतल्या बोल्शेव्हिक सरकारासहि तेथल्या मजूर वर्गाचा पाठिंबा आहे. तेव्हां जगांतला सगळा मजूर वर्ग एक कसा होणार ?

अशा अनेक नैसर्गिक अडचणीमुळें रशियांतला बोल्शेव्हिझम घसरणीला लागला असून झारशाहीतलें राज्यतंत्र व स्टालिनशाहींतलें राज्यतंत्र यांत नाममात्र फरक राहिला आहे. झारशाहींतला अनैसर्गिक जुलूम

मात्र दूर झाला, पण कोणत्याहि स्वरूपाच्या क्रान्तीनें तो दूर झालाच असता. कारण अनैसर्गिक गोष्टी जगांत चिरकाल टिकूं शकत नाहींत.

अनैसर्गिक पद्धति निसर्गाच्या विरोधानेंच बदलत असेल हें मान्य केलें तरी मनुष्याचे विचार बदलून क्रांतिकारक पुढारी क्रान्तिविरोधक कसा होतो असा एक प्रश्न पुढें येतो. याला उत्तर असें कीं, क्रान्तिकारकाला समाजांत जेवढे म्हणून दोष दिसतात, तेवढे दोष दूर करण्यासाठीं म्हणून तो क्रांति घडवून आणतो. पण एकदा क्रांति घडवून आणल्यावर जी नवी घडी बसविण्यांत येईल, तिच्याविषयीं त्या क्रांतिकारकासच अपत्य-प्रेम वाटूं लागतें; आणि मग जर दुसरा कोणी क्रान्तिकारक ती घडी बदलून नवी घडी घाला असें म्हणूं लागेल तर जुन्या क्रान्तिकारकाच्या दृष्टीनें तो नवा क्रान्तिकारक बंडखोर ठरतो व त्या बंडाचा मोड करण्या-कडे जुना क्रान्तिकारक आपली सर्व सत्ता उपयोगांत आणूं लागतो. अर्थातच जुन्या क्रान्तिकारकाच्या मनांतला सुधारणेचा उमाळा ओसरून जाऊन नव्या क्रान्तिकारकाच्या दृष्टीनें जुना क्रान्तिकारक अधिकारलोलुप व सनातनी वृत्तीचा ठरतो.

आजमितीला रशियांत स्टालिनच्या राजवटींत जी परिस्थिति निर्माण झाली आहे तिची उपपत्ति सांगण्याकरितांच वरील विवेचन केलें आहे. जेवढी सुधारणा आपल्याला मान्य वाटेल तेवढीच टिकावी आणि ती सीमा सोडून नवीन कांहीं करण्याचा कोणी प्रयत्न केला, कीं तो हाणून पाडावा अशी स्वतः स्टालिनचीच मनःप्रवृत्ति झाली आहे; आणि या प्रवृत्तीमुळेंच रशियांतलें भयंकर हत्याकांड घडून आलें. पूर्वीची झारशाही ज्या विचारसरणीवर अधिष्ठित होती त्या रेषेपलीकडील भूमि त्या वेळीं बंडाची सीमा ठरत असे. आज स्टालिनशाही ज्या विचारसरणीवर अधिष्ठित आहे त्या रेषेच्या पलीकडील सीमा आतां बंडाची सीमा ठरत आहे. रेखांश कोठून मोजावयाचा तें गांव बदललें तरी प्रकार एकच. अर्थातच ज्यांनीं जुन्या झारशाहींतल्या हत्याकांडाचा निषेध केला त्यांनीं स्टालिनशाहींतल्या हत्याकांडाचाहि कडकडून निषेध

केला पाहिजे. तो निषेध केला जात नाहीं हें कितपत न्याय्य आहे हें या पुस्तकाच्या वाचनावरून ठरेल.

हें चरित्र लिहिलें गेलें त्या वेळीं रूसो–जर्मन युद्ध सुरू झालें नव्हतें. हें युद्ध सुरू झाल्यानें हिटलरशाही अधिक टिकाऊ का स्टालिनशाही अधिक टिकाऊ असा नवाच प्रश्न उपस्थित झाला आहे. या प्रश्नाचें उत्तर आजच देणें अशक्यप्राय आहे. या झगड्याचा शेवट ज्या प्रकारानें होईल त्यावरून या पुस्तकांतील विचासरणीला निराळी कलाटणी द्यावी लागेल कीं काय अशीहि शंका मनांत डोकावते. तसें झाल्यास या चरित्रग्रंथाला आणखी पुरवणी जोडून नवीन परिस्थितीची सोपपत्तिक चर्चा करावी लागेल. तशी वेळ येईपर्यंत वाचकांनीं या पुस्तकांतली विचारसरणी वाचून पचनीं पाडून ठेवावी. 'नवी विटी नवें राज्य' या न्यायाला अनुसरून युरोप खंडांतल्या कोठल्याहि देशांत नवी राजवट सुरू झाल्यास तदनुरोधानें नवें चरित्र लिहिण्याची प्रस्तुतच्या लेखकाच्या मनाची तयारी आहे असें गृहीत धरूनच मी ही प्रस्तावना संपवितों.

गायकवाड–वाडा
आषाढ शु. ८।१८६३

ज. स. करंदीकर

अन्तरंग

प्रकरण		पृष्ठ
१	जागतिक कोडें	१
२	लुटारू धर्मोपदेशक	१२
३	क्रांतिकारकांतील पोलादी पुरुष	३०
४	लेनिनचा संधिसाधू पट्टशिष्य	३४
५	थोडा पूर्वेतिहास	४५
६	बंडखोर सेनापति	६९
७	स्टालिन विरुद्ध ट्रॉट्स्की	९३
८	पंचवार्षिक योजनांचें अरिष्ट	१०७
९	क्रान्तीनें गिळलेले क्रान्तिवीर	१२४
१०	अपूर्व राज्ययंत्र	१४४
११	अपवित्र संगनमत !	१५७
१२	रशिया—चढाऊ राष्ट्र	१७२
१३	स्टालिन म्हणजे रशिया	१९३
१४	हा 'स्वर्ग' तुम्हांला हवा ?	२०३
	परिशिष्ट (छापतां छापतां)	२०८

चार छायाचित्रें

(१) जोसेफ स्टालिन, (२) १९३४ मधील स्टालिन व सहकारी,
(३) रूसो—जर्मन मैत्रीची घोषणा, (४) क्रेमलिन राजवाडा.

'सह्याद्रि, झंकार, विविधवृत्त, चित्रा, धनुर्धारी, पूर्णिमा, मौज' वगैरे मराठी आणि 'The World Review, The Spectator, The Nineteenth Century and After' इत्यादि इंग्रजी नियतकालिकातील लिखाणाचा आधार पुस्तकाला घेतलेला आहे.

जागतिक कोडें !

तें एक जागतिक कोडें आहे !

त्याच्या मित्रांना अगर शत्रूंना, उपासकांना वा विरोधकांना, दूरच्यांना किंवा जवळच्यांना तें अद्यापि सुटलेलें दिसत नाहीं.

आणि आज खरोखरच भाई जोसेफ व्हिसॅव्हिओनोव्हिच स्टालिन याचें जीवन म्हणजे एक अतर्क्य कोडें होऊन बसलें आहे खरं !

फिनलंडवरील अन्याय्य आक्रमण, पोलंडची निर्दय लचकेतोड, नाझी सर्वाधिकाऱ्याशीं असमर्थनीय संगनमत, १९३७ सालांतील सहकाऱ्यांचें भीषण हत्याकांड आणि इतर अनेक काळ्याकुट्ट्या कृत्यांच्या पार्श्वभूमीवर या जॉर्जियन हुकूमशहाचा वैचित्र्यपूर्ण जीवनपट रंगविलेला दिसत आहे. ही स्टालिनच्या कर्तृत्वाची विध्वंसक काळी बाजू! किंचित्काल साऱ्या जगाला दिपवून टाकणारी अशी दुसरी विधायक बाजूहि आहे; ती म्हणजे रशियाची पंचवार्षिक योजना, जगांतील सर्वश्रेष्ठ रशियन लाल सेना आणि रशियाचें औद्योगीकरण. यापैकीं कोणतीहि एकच बाजू पाहाणाराला स्टालिन कोडें वाटणार नाहीं. विध्वंसक बाजू पाहाणारा धिक्कारून म्हणेल—'स्टालिन क्रूर हुकूमशहा आहे !' विधायक बाजू दृष्टींत आणणारा गौरवून सांगेल—'भाई स्टालिन जगाचा उद्धारक आहे !'—नि यामुळेंच मी म्हणतों कीं, तें एक जागतिक कोडें आहे !

१९४० साल संपेपर्यंत असें मला वाटे. जगहि त्याच घोटाळ्यांत होतें. परंतु ४१ चें खिस्ताब्द उजाडलें; नि हळूहळू त्या अतर्क्य कोड्याचा उलगडा होऊं लागला. माझ्या दृष्टीनें तें कोडें आतां सुटलेलें आहे. कसें तेंच सांगणार आहें यापुढें.

* * *

लुटारू धर्मोपदेशक ?

कॉकेशस पर्वताच्या दऱ्याखोऱ्यांतून शेळयामेंढ्यांचे कळप घेऊन फिरणारा नि आपण उत्तम दरवडेखोर कसें बनावें याचा अभ्यास करणारा जोसेफ व्हिसॅव्हिओनोव्हिच स्टालिन आज जगांतील एका प्रथमश्रेणीच्या बलाढ्य राष्ट्राचा सर्वाधिकारी म्हणून जगापुढें उभा आहे.

मनुष्य महत्पदाला चढला म्हणजे त्याच्या बालपणांतील वा पूर्वायुष्यांतील लहानमोठ्या आठवणींना उजळा देऊन त्यांचा संबंध—कांहीं वेळां ओढून ताणून सुद्धां—त्याच्या मोठेपणाशीं जोडावयाचा प्रयत्न अनेकदां केला जातो.

स्टालिनच्या लहानपणीं घडलेली अशीच एक गोष्ट त्याच्या जीवनावर चिरपरिणाम घडविणारी ठरली असें एका लेखकाचें म्हणणें आहे. गोष्टी अनेकदां योगायोगानें जमून येतात. तशांतलीच हीहि एक असें वाटलें तर म्हणावें; परंतु ही घटना मात्र अति मनोरंजक दिसते, एवढें खरें; कारण दरवडेखोरींतून धर्मशिक्षणाकडे वळविला गेलेला नि अखेर टिफ्लिसच्या धर्ममठांतील आचार्यांलाहि गुंगारा देऊन क्रांतिकारकांत

येऊन भिसळणारा स्टालिन याचें आयुष्य म्हणजे चमत्कारिक योगायोगांची एक मालिकाच आहे.

अंजिरांची विलक्षण करामत

टिफ्लिसमध्यें घडलेल्या एका घटनेचा वृत्तांतहि असाच विलक्षण आहे.

एके दिवशीं जोसेफ बाजारांत कांहीं फळें खरेदी करण्यासाठीं गेला असतां एका फळवाल्यानें त्याच्याकडे दृष्टिक्षेप करून मंद स्मित केलें व एका कागदाच्या तुकड्यांत त्याला पाहिजे होते ते अंजीर बांधून दिले. तें कागदाचें चिटोरें म्हणजे एक क्रांतिकारकांचें पत्रक होतें. जोसेफचें लक्ष सहजच त्या कागदाकडे गेलें व तो तें पसरून वाचूं लागला.

" दररोज पिळल्या जाणाऱ्या शेतकरी–कामकऱ्यानो ! " त्या पत्रकाचा प्रारंभ होता हा. –" तुम्ही किती दिवस हा अमानुष जुल्म सहन करीत स्वस्थ बसणार ? एकीची गर्जना करा कीं जुलमी राजसत्तेचा नाश झालाच म्हणून समजा ! "

प्रथमदर्शनीं या धर्मोपदेशकाचें डोकें संतापानें भडकल्यासारखें झालें. ' एक मोठा राजा, आदरणीय विभूति असें समजून ज्या झारचीं चित्रें आम्ही धर्ममठांतून नि देवळांतून आदरानें ठेवितों, त्या झारविरुद्ध बंड करा म्हणून सांगणारा कोण हा पाजी इसम ? याचेंच डोकें प्रथम मारावयास पाहिजे.'–अशा तऱ्हेचे विचार एकदम त्याच्या मनांत उभे राहिले यांत आश्चर्य नव्हतें. पण तो तसाच मठांत परत आला; येथें मात्र त्याला आश्चर्याचा धक्का बसला असावा. वास्तविक तो एक अबोलका, एकलकोंडा प्राणी म्हणून समजला जाई. परंतु त्याच्या त्या अबोलपणानेंच त्याच्याविषयीं संशय घेण्यास जागा निर्माण झाली. तो मठांत आला तों पोलीस अधिकाऱ्यांकडून खुद्द त्याच्याच खोलीची झडती घेण्याचें काम सुरू होतें. त्या प्रकाराचा अर्थच त्याला कळेना. अखेर त्याला समजून आलें कीं, क्रांतिकारक ' जाती ' च्या संशयावरून झारचे हे आज्ञाधारक शिपाई आपल्या खोलीची तपासणी करीत आहेत. पण त्या वेळीं जोसेफला त्यांनीं अटक वगैरे केली नाहीं.

पुढें थोडक्याच दिवसांत त्या मठांतील दोन विद्यार्थ्यांना त्यांच्याजवळ क्रांतिकारक पत्रकें सांपडल्यामुळें पोलिसांनीं पकडून नेलें. या घटनेचा परिणाम जोसेफच्या मनावर अति खोलपर्यंत व टिकाऊ स्वरूपाचा झाला; नि त्या घटकेपासून तो नव्या चळवळीचा अभ्यास जोरानें करूं लागला. पाठशाळेची शिस्त न भंगू देतां तो दिवसा धर्मविषयक ग्रंथांचें अध्ययन व अध्यापन करी आणि रात्रीं क्रांतिवादी तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासांत निमग्न होऊन जात असे.

याच काळांत तो लेनीनचें वाङ्मयहि वाचूं लागला. १८८५ मध्यें लेनिनच्या भावाला तिसऱ्या अलेक्झांडरचा खून करण्याचा प्रयत्न केल्याच्या आरोपावरून फांशी देणार, हें वृत्त वाचून तर स्टालिनचें पित्त या जुलमाविरुद्ध संतापानें खवळून गेलें. कॉकेशस पर्वताच्या कुशींत त्यानें ज्या निग्रही कडवेपणाचें व जहाल वृत्तीचें बाळकडू घेतलें होतें तें उसळी घेऊन उठलें. काळा डगला घालून धर्मोपदेशकाचें बैठें जीवन घाल-विण्यास त्याच्या जागृत झालेल्या लढाऊ मनोवृत्तींनीं पूर्णतया नकार दिला; आणि वयाच्या १८ व्या वर्षीच हा तरुण बंडखोर 'ना दाम ना काम अशा 'अलख निरंजन' स्थितींत क्रांतिकारकांच्या गटांत शिरला. टिफ्लिस नगरांत ज्या एका विश्रांतिगृहांत हे तरुण क्रांतिकारक जमत असत, तें विश्रांतिस्थान प्रवाश्यांना आजहि दाखविलें जातें म्हणतात.

कॉकेशसची अमोल देणगी

कॉकेशस पर्वताच्या गगनचुंबी बर्फाच्छादित रांगा युरोप व आर्यांचें प्राचीन निवासस्थान यांच्या बरोबर मध्यभागीं उभ्या आहेत. या पर्वतांतील जॉर्जिया संस्थानानें जोसेफ स्टालिन ही देणगी रशियाला समर्पण केली. या संस्थानांतील टिफ्लिस प्रांतांत गोरी या लहानशा शहरीं जोसेफचा जन्म १८७९ सालीं २१ डिसेंबरला झाला. टिफ्लिसपासून बाटूमला जाणाऱ्या लोहमार्गावरचें तें एक स्टेशन आहे. कॉकेशस पर्वताच्या दक्षिणेकडील भागांत तें वसलेलें आहे.

जॉर्जिया संस्थानांतून जोसेफ स्टालीनच्या पूर्वी नांव घेण्यासारखी एकहि

व्यक्ति निर्माण झालेली नाहीं. अलेक्झांडर, चंगीझखान व तैमूरलंग यांच्या राक्षसी स्वाऱ्यांचा, कत्तलींचा नि सुलतानी सत्तेचा सुमारें दोन हजार वर्षांचा काळाकुट्ट इतिहास मात्र जॉर्जियाच्या भूतकालांत घडलेला आहे. या भूतकालाचा पडदा दूर सारला तर काय दिसेल, म्हणून प्रश्न केल्यास एकाच उदाहरणावरूनहि त्याचें उत्तर अनुमानितां येईल. तमारा नांवाच्या जॉर्जियन राणीबद्दल एक दंतकथा आहे कीं, आपल्या प्रियकरांची कत्तल करण्याचा खेळ तिला फार आवडत असे. ही कल्पनादुष्ट दंतकथा ऐकूनच त्या इतिहासाच्या अंतरंगांत प्रवेश करण्याची इच्छा कोणाला होईल असें वाटत नाहीं.

एकोणीसाव्या शतकाच्या प्रारंभींच रशियानें जॉर्जिया आपल्या साम्राज्यांत समाविष्ट करून टाकला. क्रिमियन युद्धाच्या वेळीं कॉकेशसमधील टोळ्यांनीं शामील या पराक्रमी पुढाऱ्याच्या नेतृत्वाखालीं बादशहाविरुद्ध बंड उभारलें; परंतु लवकरच त्या बंडाचा मोड करण्यांत आला. लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे शामील हा जॉर्जियन वंशांतला नव्हता.

जॉर्जियन लोक सबंध जगांत देखणेपणाबद्दल प्रख्यात आहेत. असें कांहींचें म्हणणें आहे. परंतु त्यांच्यांतील पुरुष प्रमाणाबाहेर उंच असून स्त्रिया मात्र खुज्या व रुंद छाती असलेल्या आहेत. या स्त्रियांना पाश्चिमात्य सौंदर्याच्या कल्पनेप्रमाणें कोणी सुंदर समजत नाहीं. वर उल्लेखिलेले शामीलचें बंड मोडल्यानंतर रशियानें जॉर्जियामध्यें उत्तम प्रकारच्या पलटणी उभारण्यास सुरवात केली. त्या काळींहि जॉर्जियन लोकांत स्थानिक देशाभिमानाचा स्फुलिंग जिवंत होता, परंतु तरीहि ते झारशीं एकनिष्ठ राहिले. पोलंड, फिनलंड व बाल्टिक संस्थानें येथें क्रांतिकारकांनीं जसें अधूनमधून डोकें वर काढून रशियन सत्ता उधळून देण्याचा प्रयत्न केला, तसे प्रकार मात्र जॉर्जियामध्यें बहुधा घडले नाहींत. त्याची राजधानी टिफ्लिस याची प्रसिद्धि कशाबद्दल असेल तर ती जगांतील सर्वोत्कृष्ट पाकसिद्धीविषयीं ! कथेटिन्सी मद्य व ' शॅश्लिक ' यांचेंच नांव जॉर्जियाऐवजीं उच्चारलें जातें.

अशा या जॉर्जिया संस्थानांतील जॉर्जियन जातीचा एक पुरुष आज बाल्टिक समुद्रापासून पासिफिक महासागरापर्यंत सुमारें १८ कोटी प्रजेवर अनिर्बंध सत्ता गाजवीत आहे. याचें पाळण्यांतलें नांव जोसेफ जुगाश्विहली. लहानपणीं त्याचे सवंगडी त्याला 'सोसो' या टोपणनांवानें हांका मारीत. त्यानंतर त्यानें अनेक नांवें घेतलीं. कोबा, निझेईझे, चिझीकॉफ, इव्हॅनोव्हिफ इतकी नामावळी ज्ञात आहे. असें सांगतात कीं, लेनिननें आपल्या ह्या प्रतिस्पर्ध्याला उत्तरायुष्यांत स्टालिन हें नांव दिलें. स्टालिन याचा अर्थ पोलादी पुरुष ! आणि हें नांव खरेंच सार्थ आहे त्याला ! !

स्टालीनच्या पित्याचें नांव प्रसिद्ध नाहीं. तो डिडिलिओ खेड्यांतील एका शेतकऱ्याच्या कुळांत जन्माला आला. गोरी येथें प्रथम स्वतंत्रपणें जोडे शिवण्याचा धंदा तो करीत असे; नंतर टिफ्लिस येथील ॲडेल-कनॉफ बूट कारखान्यांत तो काम करूं लागला.

स्टालिनचा विरोधक ट्रॉट्स्की यानें त्याच्या वडिलांसंबंधीं उद्गार काढले आहेत— "स्टालिनचा बाप विसारिअन हा अति क्रूर मनुष्य होता. स्टालिनला व त्याच्या आईला विसारिअनच्या हातचा खरपूस प्रसाद अनेकदां चाखायला मिळाला होता." स्टालिनची आई पूर्णतः निरक्षर अशी एक ऑसेंटाइन शेतकरीण होती. तिची बोलीहि रशियन नव्हती. तिला जोसेफखेरीज आणखी कांहीं मुलगे झाले, परंतु लहानपणींच त्यांनीं परलोकचा रस्ता सुधारला. जोसेफ हाच नवसासायासानें जगलेला एकुलता एक मुलगा. जोसेफ वयांत येण्यापूर्वीच त्याचे वडील वारल्यामुळें आईच्याच शिकवणींत तो वाढला, असें म्हणावयास चिंता नाहीं; आणि शारीरिक दृष्ट्याहि तो बापापेक्षां आईच्याच वळणावर अधिक गेला आहे. स्टालिनच्या आईसंबंधीं ट्रॉट्स्की म्हणतो कीं 'स्टालिनची आई ही घरांत राबणारी एक गुलामच होती; याचा स्टालिनच्या कोवळ्या मनावर विलक्षण खोल परिणाम झाला.'

तथापि स्टालिन अस्सल जॉर्जियन नाहीं. ठेंगू, लठ्ठ व पिळदार बांधा; एखाद्या तत्त्वज्ञासारखी खोल विचारमग्न दृष्टि; दाट नि बांकदार भिंवया

अशा वर्णनाची ही व्यक्ति आहे. अंतरंगांत काय विचार चालू आहेत, कसली खळबळ माजली आहे नि कोणतें राजकारण शिजतें आहे याचा थांग त्याच्या 'दगडी' चेहेऱ्यावरून कधींच लागावयाचा नाहीं. तो स्वतःला पोलादी माणूस म्हणवून घेत आला आहे; नि एका अर्थी शरीर नि मन या दोन्ही बाबतींत तें विशेषण सार्थ ठरतें हेंहि खरें.

स्टालिनची आई ज्या ऑसेंटाईन जमातींतील ती ऑसेंटाईन जमात जॉर्जियन जमातीपेक्षांहि अधिक रानटी व अत्याचारी वृत्तीची आहे. निरक्षर, जंगली नि अद्यापिहि इतिहासकालीन पाषाणयुगांतील भासणारी एक डोंगराळ मुलुखांतील टोळी असेंच तिचें वर्णन करावें लागेल. फिन्स व मेग्यार लोकांशीं रोटीबेटीचे संबंध येऊनहि ही जमात अद्यापि युरोपीय सुधारणांच्या समीपहि जाऊं शकलेली नाहीं.

जोसेफचा जन्म झाला त्या काळीं अॅलेक्झांडर दि लिबरेटर (विमोचक) हा राज्य करीत होता. गुलामांना स्वतंत्रता मिळाली नव्हती, तरी कॉकेशस प्रांत गुलामगिरींत नसल्यामुळें त्याचा कांहींच प्रत्यक्ष परिणाम त्या ठिकाणीं होण्यासारखा नव्हता. टोळीवाल्यांची बंडाळी मोडून बरेच दिवस लोटले होते व रूसीकरण (Russfication) जोरानें सुरू होतें. रशियानें खिवा, बुखारा, समरकंद हे भाग आपल्या राज्यांत सामील करून नैर्ऋत्य आशियांत दूरवर हातपात पसरले होते. बाल्कन्समधील तुर्की राजसत्तेला जोराचा धक्का मिळाला; सर्बिया, बल्गेरिया आणि रुमानिया हे चिमकुले देश पुनः इतिहासजमा झाले. त्या काळींच झारच्या घराण्यांतील एक बलाढ्य राजा अॅलेक्झांडर दि लिबरेटर याचा सेंट पीटर्सबर्गमधील कॅथेराइन कालव्याच्या धक्क्यावर सोफिया पेरोव्हस्कायानें खून केला होता. रशियाला द्यावयाच्या नव्या लोकशाही राज्यघटनेचा एक मसुदा त्या वेळीं तयार झाला होता व त्यावर दुसऱ्या अॅलेक्झांडरची सही व्हावयाची होती असें म्हणतात. तिसऱ्या अॅलेक्झांडरनें आपल्या बापाच्या या खुनाचा सूड जनतेवर पुरेपूर उगवून घेतला.

जोसेफचा तारुण्यकाळ बहुतेक तिसऱ्या अॅलेक्झांडरची जुलुमी कारकीर्द

पाश्चात्यांत गेला असल्यामुळें त्या राजवटींतील दडपशाहीचा खोल ठसा त्याच्या भावनाप्रधान अंतःकरणावर उमटून राहिला असल्यास नवल नाहीं.

उनाड पोरांचें संघटनकौशल्य

गोरी येथील एका धर्मोपदेशकानें जोसेफला पहिले धडे दिले. त्या शाळेंतील शिक्षण विनामूल्य होतें; तथापि हा दरिद्री बापाचा मुलगा त्यांत फारसा रमला असें दिसत नाहीं. कारण गांवांतील अति व्रात्य, हूड व दांडग्या मुलांच्या टोळीचा नायक म्हणूनच तो ओळखला जात असे. आईबाप अशिक्षित नि दरिद्री होते तरी आपल्या मुलानें नांव मिळवावें अशी मात्र त्यांची तीव्र इच्छा होती. वस्तुतः त्या प्रांतांत मुलांचें शिक्षण र ट फ पर्यंत गेलें म्हणजे खूप मिळविली, अशीच सर्वसामान्य समजूत असे; परंतु विसारिअन जुगाश्व्हिली यानें आपल्या एकुलत्या एका चिरंजीवांना सुशिक्षित बनवून धर्मोपदेशक बनवावयाचें ठरविलें.

जोसेफची बुद्धि अगदींच मंद होती असें नव्हे; तो मन लावून शिकता तर त्याला तेंहि जमूं शकलें असतें. पण नजर पुस्तकावर असली तरी त्याचें मन डोंगरपठारावर पळणाऱ्या घोड्यांचा पाठलाग करण्यांत, भरधांव घोडा फेकण्यांत नि बें ऽ ऽ करून इतस्ततः भटकणाऱ्या मेंढ्या राखण्यांतच गढलेलें असे. रिकामा वेळ सांपडतांच करण्याचा त्याचा आवडता व्यवसाय म्हणजे हाच.

मठांत जाऊन धर्मतत्त्वांची मारे घोकंपट्टी करणाऱ्या ह्या होतकरू धर्मोपदेंशकाचे विचार काय चालले असतील ? चोरी कशी करावी; दरवडे कौशल्यानें कसे घालावे ? उत्तम चोर होण्यासाठीं काय काय करावें लागतें; इत्यादि उदात्त प्रकारचे ! बाकी, त्याचा दोष सर्वस्वीं जोसेफकडे नव्हता; कारण उत्तम दरवडेखोर म्हणवून घेणें हें कॉकेशस पर्वतांतील लोकांना एक पराक्रमाचें, भूषणास्पद लक्षण वाटतें. घोड्यांची चोरी करणारे शर्विलक श्रेष्ठ प्रतीचे समजले जातात. जास्त वर्णन न करितां एवढेंच सांगितलें तर पुरे होण्यासारखें आहे कीं, सांप्रत हिंदुस्थानच्या वायव्य

सरसीमेवर वावरणाऱ्या इरसाल टोळीचाच तो एक नमुना !

गोरीच्या धर्मोपदेशकाजवळ तीन वर्षें शिक्षण घेतल्यानंतर जोसेफला त्याच्या आईबरोबर टिफ्लिस येथें एका धर्ममठांत शिक्षण घेण्यासाठीं पाठविण्यांत आलें. टिफ्लिस हें जॉर्जियाच्या राजधानीचें ठिकाण असून गोरीच्या मानानें तेथील वातावरण अत्यंत निराळें होतें. याच शहरांत जोसेफ कम्युनिस्ट क्रांतिकारक बनला. त्याच्या मूळच्या रानटी स्वभावांत येथील शहरी, वैभवशाली नि उत्साहमय वातावरणानें विलक्षण स्थित्यंतर घडवून आणलें.

टिफ्लिसच्या मठांतील त्याचे बहुतेक शाळूसोबती वरच्या वर्गांतले होते, त्यामुळें जोसेफ न्यूनगंडानें पछाडला जाऊन त्याच्या अंतःकरणांत चोरट्या द्वेषानें कायमचें ठाण मांडलें, असें त्याच्या विरोधकांचें म्हणणें आहे. जोसेफनें ठरीव शिक्षणक्रमाप्रमाणें आपला अभ्यास सुरू केला. त्याच्या अंगावर धर्मोपदेशकाचा काळा डगला चढला. अत्यंत अभ्यासू व कर्मठ धर्मोपदेशक म्हणून त्यानें नांव मिळवून आपल्या आईबापांना व गुरूला प्रसन्न केलें, असें कांहीं चरित्रकर्त्यांचें म्हणणें आहे. परंतु तें खरें दिसत नाहीं. कारण लवकरच मठाधिकाऱ्यानें जोसेफच्या कपाळावर ‘ धर्मोपदेशक होण्यास नालायक ’ असा शिक्का मारून त्याची संस्थेंतून हाकलपट्टी केली.

या पाठशाळेंतील एकंदर व्यवहार भिकारडा नि शिस्त करडी होती. त्यामुळें स्वतंत्र मनोवृत्तीच्या नि दऱ्याकपाऱ्यांतून इतस्ततः बागडण्याची संवय झालेल्या जोसेफला ती पाठशाळा मानवली नसल्यास नवल नाहीं. त्याला तेथें कारागृहांत डांबल्यासारखें वाटूं लागलें. सिनॉर मुसोलिनीच्या शिक्षणक्रमांतहि असा प्रसंग येऊन गेल्याचें त्याच्याबद्दल माहिती असणारांना ठाऊक असेलच.

या धर्ममठांतून जोसेफ बाहेर पडला, तो कां नि कसा, याबाबत दोन-तीन परस्परविरोधी गोष्टी सांगितल्या जातात. स्टालिनशत्रु लिऑं ट्रॉट्स्की म्हणतो कीं, ‘ मार्क्स व डार्विन यांच्या ग्रंथांच्या अभ्यासामुळें धर्मशिक्षणाकडचें त्याचें लक्ष पार उडालें; आणि तो कम्युनिस्ट क्रांतिकारक बनला. शिवाय तो त्या धर्ममठांतील दरिद्री वातावरणाला व वैय-

त्तिक दारिद्र्यालाहि कावला होता.' स्टीफन ग्रॅहॅमच्या मतें त्यास धर्म-शिक्षणाला नालायक ठरवून मठाधिकाऱ्यानें त्याची हाकलपट्टी केली. याखेरीज दुसरा एक लेखक लिहितो कीं, 'स्टालिन या ठिकाणीं चार वर्षें होता; आणि हा लवकरच नामांकित जॉर्जियन पाद्री बनणार असें त्याच्या शिक्षकास वाटूं लागलें. या काळीं स्टालिन अत्यंत अभ्यासू व कर्मठ बनला होता नि त्यामुळें त्याच्या आईबापांसहि धन्यता वाटूं लागली होती.'

कार्ल मार्क्सचे ग्रंथ, तर्कशास्त्र व भौतिकवाद यांचा अभ्यास जोफेसनें या मठांतच केला होता; व स्टीफन ग्रॅहॅमच्या मतें पुढें आपल्याला क्रांति-कारक बनावयाचें आहे असें त्यानें येथें पूर्वीच ठरविलें होतें. धर्ममठांतून बाहेर पडल्यानंतर कांहीं महिन्यांतच सोशल डेमॉक्रॅटिक पक्षाच्या टिफ्लिस शाखेला तो येऊन मिळाला. वयाच्या २१ व्या वर्षीच गुप्त कटवाल्या क्रांतिकारकांना आवश्यक असलेले धैर्यशौर्यादि गुण त्याच्या ठिकाणीं निश्चितपणें वसत होते. सोशल डेमॉक्रॅटिक पक्ष कायदेशीररीत्या अस्तित्वांत राहूंच शकत नव्हता; यासाठीं त्याची संघटना गुप्त होती आणि यामुळें साहाजिकच या पक्षाचे सभासद पोलिसांच्या गुप्त टेहेळणीखालींच वावरत होते.

या वेळेपर्यंत प्रतिगामी तिसरा ॲलेक्झांडर मरून जाऊन त्याच्या जागीं दुसरा निकोलस हा दुबळा झार आला होता. निकोलस झारवर त्याच्या राणीचें म्हणजे झारीनाचें व तिच्या प्रभावळीचें अतिशय वजन होतें. या प्रभावळीला व राणीलाहि आपल्या मुठींत ठेवणारा एक खलपुरुष होता; त्याचें नांव रासपुटीन. त्यामुळें त्या वेळीं रासपुटीन हा एक महाकारस्थानी मनुष्य सबंध रशियाच्या राज्ययंत्राचा पडद्यामागील सूत्रचालक बनला होता. त्याच्या बुवाबाजीला इतिहासांत तोड फक्त मराठेशाहींतील कब्जीचीच देतां येईल. नोकरशाहीच्या दडपशाहीनें जुलुमाचें शिखर गांठलें होतें नि त्या-मुळें पोलिसांची धांवपळ व लष्कराच्या हालचाली यांना ऊत आला होता. सारा देश ढवळून निघाला होता नि या काळांत रशियांतील सर्व राष्ट्रीय

अल्पसंख्याक जमातींत क्रांतिकारक प्रवृत्तीची निर्मिति झाली होती. अर्थात् एकपरीनें हें त्यांचें पाऊल प्रगतिपथावरच होतें असें म्हणावयास चिंता नाहीं. टिफ्लिस, बाकू व बाटुम येथें पक्षाची संघटना जोमानें फोंफावत जाऊन तेथील गिरणीकामगार आणि रेल्वे नि तेलाच्या धंद्यांतील कामगार यांच्यांत अति जोरानें परिणामकारक प्रचार सुरू होता.

टिफ्लिसच्या बाजारांत बोजे उचलण्याचें काम स्टालिननें पत्करलें. तत्त्वज्ञानाचा नि धर्मशास्त्राचा अभ्यास करणारा हा तरुण आतां हमाली करूं लागला. तो ज्या ठिकाणीं काम करीत असे ती बाजारपेठ अगदीं कोंदट नि गलिच्छ होती. सूर्याचें किरण त्या वस्तीला क्वचितच दर्शन देत; नि कधीं दिलेंच तर बुरख्याआड तोंड झांकलेल्या स्त्रीप्रमाणें. त्यामुळें 'काळोखी बाजार' म्हणून या मोहल्याला नांव पडलें होतें. सुमारें २० हजार कामगार आपलें कष्टमय जीवन या ठिकाणीं हमाली व इतर कामें करून, कंठीत होते. जोफेसहि त्याच वैभवांत नांदत होता ! पण त्याची पुढारी वृत्ति त्याला स्वस्थ बसूं देईना. 'The Pioneer of Pioneers' म्हणून पुढें ज्याचें विद्वानांनीं वर्णन केलें त्या संघटनकुशल स्टालिनच्या संघटनकौशल्याची चमक येथेंच प्रथम दिसली ! त्यानें आपल्याभोंवतीं एक लहानसें मंडळ निर्माण केलें. हळूहळू त्याचें मोठ्या प्रमाणावरील संघटनेंत रूपांतर होऊं लागलें. त्यांच्या दुःखांना वाचा फुटूं लागली. दलितांचीं विव्हळ अंतःकरणें बोलूं लागलीं.

—आणि एके दिवशीं त्या कामगारांनीं संप पुकारला. नवीनच प्रकार होता हा झारच्या राजवटींत. अर्थातच इतरत्र जें घडतें तेंच याहि ठिकाणीं घडून आलें. रशियन पोलीस नि कोसॅक स्वार यांनीं संपवाल्यांवर निर्दय हल्ले चढविले. कित्येक कामगार त्यांच्या हत्यारांना बळी पडले. मृत्यु पावलेल्यांचा नि जखमी झालेल्यांचा आंकडा नक्की सांगतां आला नाहीं, तरी तो बराच मोठा असावा. त्या पहिल्या संपानें जोफेसला कामगारांचा नेता बनविलें. त्याच्या ठिकाणीं संघटनाचातुर्य नि धडाडी होतीच. त्यामुळें तो पुढें येऊं लागला; नि आज सोव्हिएट यूनियनचा सर्वाधिकारी म्हणून तो

जगाकडून ओळखला जात आहे.

टिफ्लिसच्या पहिल्या संपाचें पुढारीपण त्यानें यशस्वी केलें. पण त्यामुळें तो रशियन पोलिसांच्या रोषास पात्र ठरला. कदाचित् तो सन्मान वाटला असेल जोसेफला. रशियन आज्ञाधारक शिपायांचा ससेमिरा सुरू झाला. पण त्यांना फार दिवस त्रास न पडूं देतां जोसेफनें तेथून गुंगारा मारला व स्वारी बाटूमला येऊन थडकली.

क्रांतिकारकांतील पोलादी पुरुष

क्रांतिकारकांचें जीवन म्हणजे सतीचें वाण ! मृत्यूला आव्हानूनच त्या रणकुंडांत उडी घ्यावी लागते. यशस्वी होऊन मातृभूमीचे पांग फेडूं शकला तर थोर पुरुष ठरेल; जग ओव्या गाईल त्याच्या. दुर्दैवानें यशाला पारखा झाला तर त्याबरोबरच अब्रूला नि जिवालाहि मुकेल; जगाकडून धिक्कारिला जाईल. त्यांतहि गुप्तपणानें कार्य घडविणें म्हणजे तर तारेवरचा नाच. क्रांतिकारकांच्या टिफ्लिस शाखेंत नांव दाखल करतांच हा अनुभव जोसेफला आला. पण त्यांतून उद्‌भवणाऱ्या हालअपेष्टांना नि यातनांना तोंड देण्याची सिद्धताहि त्यानें केली. त्याचें मन वज्रासारखें कठोर आहे; परमेश्वरानें त्याला शरीरहि पोलादी दिलेलें आहे. त्या दोन्ही देणग्यांचा त्यानें भरपूर उपयोग करून घेतला. आजहि त्याला तेच गुण उपयोगी पडत असतील.

जोसेफ बाटूमला आला नि पुनश्च त्यानें आपलें कार्य पुढें चालू केलें. या गांवीं तो अधिक दायित्वानें क्रांतिकारकांचें काम शिरावर घेऊन वागत होता. त्या काळीं लेनिन लंडनमध्यें असे. ‘ इस्क्रा ’ (ठिणगी)

नांवाचें वृत्तपत्र तो तेथें प्रकाशित करी. त्या पत्राला रशियांत बंदी होती. तथापि त्याच्या हजारों प्रति पोलिसांचा नि पहारेकऱ्यांचा डोळा चुकवून रशियांत आणल्या जात. झारचें गुप्तहेरखातें आपल्या कामांत कितीहि निष्णात असलें तरी त्याला तो इस्क्रा–वाङ्मयाचा रशियन भूमींत घुसणारा प्रवाह थांबवितां आला नाहीं. अतिशय जहाल विचारसरणी या पत्रांतून प्रसृत केली जाई. झारच्या जुलुमी सिंहासनाखालीं दारूचें कोठार रचण्याचें कार्य ह्या पत्रानें चालविलें होतें असें म्हणावयास प्रत्यवाय नाहीं. पण असें हें जहाल वाङ्मय रशियांत यावयाचें कसें ? रशियन बंदरांत या आक्षिप्त पत्रकांचे नि वृत्तपत्रांचे गठ्ठे कायदेशीरपणें उतरवून घेण्याची सोयच नव्हती. गुप्तहेरांची दृष्टीहि अशा ठिकाणीं विशेष कडक असे. म्हणून तत्कालिन क्रांतिकारकांनीं एक युक्ति योजिली. ज्या कापडांतून पाणी आंत शिरणार नाहीं अशा प्रकारच्या कापडांत हे गठ्ठे गुंडाळले जात. बोटीवरून गुप्तपणें ते गठ्ठे समुद्रांत सोडले जात. ते पाण्याखालीं बुडून जाऊं नयेत अशीहि व्यवस्था केलेली असे. मग क्रांतिकारकांचे हस्तक मच्छीमारीच्या पांघरुणाखालीं ते गठ्ठे लपवून बंदरावर आणीत.

पण अखेर याहि प्रकाराचा सुगावा पोलिसांना लागला. त्यांतच जोसेफहि सांपडला. दीड वर्षेपर्यंत कच्च्या बंदींत काढल्यावर त्याला सैबेरियाची हवा खाण्यासाठीं तीन वर्षांच्या मुदतीनें पाठवून देण्यांत आलें. हाच जोसेफचा पहिला सरकारी पाहुणचार. पण तो भोगावयास स्टालिन मुळींच राजी नव्हता. झारच्या कडक बंदोबस्तांतूनहि निसटून जाण्यांत स्टालिननेंच उच्चांक संपादिला असावा. अटक नि सुटका यांचा जणूं पाठशिवणीचा खेळ त्याच्या तारुण्याच्या पहिल्या कांहीं वर्षांत चालला होता. 'आतां कसा पळून जातो', म्हणून अगदीं चेवानें रशियन पोलिसांनीं स्टालिनला पकडावें नि त्यानें कारागृहांतून वा सैबेरियांतून दिलेल्या शिक्षेचे अर्धेअधिक दिवसहि लोटले नाहींत तोंच पोलिसांच्या डोळ्यांत धूळ फेकून फरारी व्हावें, अशी प्रथाच पडून गेली होती.

१९०२ सालापासून जोफेसला एकूण सहा वेळां कारागृहाची हवा

खात्री लागली आहे. या काळांतील त्याचें जीवन म्हणजे कुत्रे पाठीशीं लागलेल्या लांडग्याची अवस्था ! त्यानें स्वतःच या उपमेनें त्याच्या तत्कालिन आयुष्याचें वर्णन अनेक ठिकाणीं केलें आहे.

जिवाची धांवपळ अहोरात्र चालू होती. वयाच्या १७ व्या वर्षापासूनच क्रांतिकारकांच्या गटांत येऊन मिळाल्यानंतर त्याचें जीवन अस्थिर नि बरेचसें अज्ञातवासांतच गेले; इतर हुकुमशहांप्रमाणें यालाहि या कारावासाचा बहुविध अनुभव त्याच्या कारभारांत उत्तम मार्गदर्शक ठरला. १९०४ ते १९१३ पर्यंत त्याला एकूण पांच वेळां पकडण्यांत आलें नि तितक्या वेळां तो पोलिसांच्या हातांवर तुरी देऊन निसटला. सुरुवातीच्या धामधुमींत तो सांपडता तर फांसावरच लटकला असता; परंतु पुढें पुढें झारची क्रांतिकारकांशीं वागणूक जरा सौम्य झाली होती. कारण झारला क्रांतिकारकांची तितकीशी भीति वाटेनाशी झाली होती; नि म्हणूनच तो वाचला.

मृत्यूच्या दरींतून प्रवास

१९०८ सालीं तो बंदिवासांत असतांना एस्. वेरेटशॉक नांवाचा एक तरुण तेथेंच शिक्षा भोगीत होता. त्यानें ' कोबा ' (स्टालिन) च्या तत्कालिन वागणुकीचें जें वर्णन केलें आहे, त्यावरून कोबाची मूर्ति स्पष्टपणें आपल्या डोळ्यासमोर उभी राहील. त्या कारागृहांत तो इतर बंद्यांना फार प्रिय झाला होता. धड गुंड्याहि नसलेली निळी बंडी, बारीक डोळे नि गजगतीची चाल हा त्याचा रुबाब इतरांहून कांहीं न्याराच दिसे. इतर गुन्हेगारांत या राजकीय बंद्यांना मिसळूं देत नसत; परंतु कोबा युक्ती-प्रयुक्तीनें त्यांची भेट घेई. तो म्हणे, " मला तर बुवा असे लोकच अधिक आवडतात. राजकारणांत फार चांगला उपयोग करून घेतां येतो अशा माणसांचा ! " आणि या त्याच्या म्हणण्याचें प्रत्यंतर त्यानें पुढें अनेक प्रसंगीं आणूनहि दिलें. कोबाचे कित्येक जुने मित्र दरवडेखोर, लुटारू नि चोर होते. परंतु स्टालिनची योजकता मार्मिक असल्यानें त्यानें अनेक राजकीय दरवड्यांत या सर्व-

गड्यांचा भरपूर उपयोग करून घेतला. तसेंच जोसेफ जेव्हां जेव्हां कारागृहांतून निसटून पळून जाई, तेव्हां तेव्हां तो आपल्या बरोबरच्या इतर बंद्यांच्याहि सुटकेचा प्रयत्न करी. परंतु त्याच्याइतकी निधडी छाती इतर फारशी कोणाची नसल्यानें बहुधा त्याला एकट्यालाच आपली सुटका करून घ्यावी लागे. कारागृहांत कांहीं कमीजास्त घडलें, दंगाधोपा झाला अथवा शिस्तीचा भंग झाला कीं, प्रथम जोसेफकडे अधिकाऱ्यांची संशयी नजर वळे. विलक्षण चळवळ्या नि भयंकर माणूस म्हणून तो ओळखला जात असे त्या काळीं.

असाच एक प्रसंग एकदां घडला. स्टालिनचें नांव 'स्टालिन'च कां तें त्यांतून समजेल. कोबावर कारागृहांतीलच एका चोरीचा आरोप ठेवण्यांत आला. त्याच्या सहकाऱ्यांचीं नांवें त्याला विचारण्यांत आलीं. पण त्याचें उत्तर सुरवातीला नि अखेरीला एकच —'मला कांहीं माहीत नाहीं.' इतर लहानमोठे अनेक उपाय पोलिसांनीं करून पाहिले, पण छेः, कोबा कांहीं बधण्याचें चिन्ह दिसेना. अखेर झारशाहींतील एका तत्कालिन भयंकर उपायाचा अवलंब कोबावर करण्याचें ठरलें. त्याच्या दोन्ही हातांत बेड्या घालून झिंगलेल्या सैनिकांच्या दोन रांगांमधून त्याला चालत जाण्याची आज्ञा झाली. प्रत्येक शिपायासमोर तो येतांच त्याच्या अंगाखांद्यावर, पाठीपोटावर नि सर्वत्र चाबकाचे भयंकर फटके प्रत्येक शिपाई लगावी. त्याच्या पाठींतून नि इतर अवयवांतून रक्तांच्या चिळकांड्या उडत होत्या. त्यानें दांत घट्ट मिटून धरले होते. धडपडत, ठेंचाळत पण शांत मनानें तो त्या मृत्यूच्या दरींतून पलीकडे गेला. अखेर शेवटच्या फटक्याला मात्र तो बेशुद्ध पडला. किती भीषण नि निर्दय शिक्षा ही! या यमदाढेंतून वाचून कोणी पलीकडे गेला तरच नवल! कित्येकांना तर या शिक्षेच्या असह्य यातनांमुळें मरणापूर्वी वेड लागे. पण कोबाची इच्छाशक्ति दुर्दम्य होती, सहनशीलता अमर्याद होती. तो त्या दोन्ही रांगांमधून फटके खात खात पार झाला; आणि कसा, तर मनांत मार्क्सच्या एका गहन तत्त्वाचें मनन करीत! माझ्या भारतीय बांधवांना ही शिक्षेची अमानुष पद्धति

अपरिचित नाहीं. ' पवित्र ' इस्लामच्या रक्षणार्थ सिद्ध झालेल्या निजाम-साहेबांनीं हिंदु धर्मवीरांचा छळ याच–अगदीं याच पद्धतीनें केला आहे. पण इतिहासाची पुनरावृत्ति अर्धवट होत नसते !...जुलुमी राजसत्तेचा नाश केव्हां तरी ठेवलेलाच असतो. झारशाहीच्या या जुलुमांतून वांचून आज स्टालिन सोव्हिएट रशियाचा सर्वाधिकारी बनला आहे ! जुलुमी झार-शाही कालाच्या कराल जबड्यांत गडप होऊन गेली आहे ! !

' आतां कसा पळून जातो ' !

मार्च १९०२ मध्यें जोसेफला बाटुम येथें पकडण्यांत आलें. १९०३ अखेर कारागृहांत डांबल्यानंतर पूर्व सैबेरियांतील नोव्हाया उडा या खेडे-गांवीं तीन वर्षांसाठीं त्याला सीमापार करण्यांत आलें. नियोजित खेडेगांवीं त्याची पाठवणी झाल्यानंतर फक्त एकच महिना लोटला; नि १९०४ च्या जानेवारींत नोव्हाया उडाहून पोबारा करून आलेली कोबाची स्वारी टिफ्लिस नगरांत आपल्या सहकाऱ्यांबरोबर कॉफीपान करतांना दिसूं लागली ! तेथें ट्रान्स–कॉकेशियन ऐक्य समितीचा सभासद म्हणून तो काम करूं लागला. १९०४ ते १९०५ हा काळ त्यानें मेन्शेव्हिकांविरुद्ध कडक मोहीम चालविण्यांत खर्च केला. मेन्शेव्हिक, सोशल रेव्होल्यूशनरी, अराजक आणि जॉर्जियनराष्ट्रवादी यांच्याविरुद्ध सभांतून नि वृत्तपत्रांतून फार जोरदार रीतीनें त्यानें पद्धत-शीर प्रचार केला. १९०३ सालीं कारावासांत असतांनाच पक्षाच्या दुसऱ्या कॉंग्रेसमध्यें बोल्शेव्हिक–मेन्शेव्हिकांत माजलेले तीव्र मतभेद त्याच्या कानावर आले होते. सीमापारींतून निसटून तो परत आला त्या प्रसंगीं हे मतभेद विकोपाला गेले होते. तेव्हां स्टालिननें बोल्शेव्हिक पक्षाचें बेकायदा ठरविलें गेलेलें ' प्रोलेटेरियन स्ट्रगल ' (कामगारांचा झगडा) हें मुखपत्र १९०५त आपल्या हातीं घेतलें. तिसऱ्या बोल्शेव्हिक कॉंग्रेसच्या संघटनकार्याचें बरेंच श्रेय स्टालिनला द्यावें लागेल. १९०५च्या अखेरीला टॉमरफोर्स (फिनलंड) येथें भरावयाच्या अखिल रशियन बोल्शेव्हिक परिषदेसाठीं ट्रान्स–कॉकेशियन बोल्शेव्हिकांचा प्रतिनिधि

म्हणून तो उपस्थित झाला होता.*

१९०६ सालांत १९०५ च्या क्रांतीचे अवशेषहि नष्टप्राय झाले. ''नव्या' ड्यूमा सभेची निवडणूक नि पक्षाची स्टॉकहोम कॉंग्रेस यांच्या धामधुमीचा काळ तो होता. बोल्शेव्हिकांनीं या वेळीं ड्यूमा सभेवर बहिष्कार पुकारून मेन्शेव्हिकांशीं झगडा आरंभिला होता. ट्रान्स-कॉकेशियामधील कामगारविरोधी प्रवृत्तींविरुद्ध लढण्याचा स्टालिननें चंग बांधला. टिफ्लिसमध्यें बोल्शेव्हिकांचें 'ड़ो' (काळ) नांवाचें एक पत्र सनदशीर म्हणून चालविलें जात होतें त्या पत्राचें नेतृत्व या काळीं स्टालिनकडे आलें.

१९०६ मधील स्टॉकहोम कॉंग्रेसला तो गेला होता; पण बोल्शेव्हिक पक्षाच्या टिफ्लिस शाखेचा प्रतिनिधि म्हणून 'इव्हनोव्हिच' या नव्या नांवानें त्यानें आपली ओळख तेथें दिली. पक्षाच्या लंडन कॉंग्रेसमध्येंहि टिफ्लिसचा प्रतिनिधि म्हणून तो उपस्थित राहिला; आणि तिकडून परत येतांच लंडन कॉंग्रेसच्या धोरणानुसार कार्य करण्यासाठीं टिफ्लिसला रामराम ठोकून तो बाकूला आला. तो लंडनला गेला होता तो परिषदेपेक्षां लेनिनच्याच भेटी-साठीं असें म्हणणें अधिक योग्य दिसेल. कारण या वेळीं त्यानें लेनिनशीं बरेंच खलबत केलें नि आपलें पुढील धोरण आंखलें असें दिसतें. या ठिकाणीं 'बाकू वर्कर' या बेकायदा बोल्शेव्हिक पत्राची व्यवस्था तो पाहूं लागला. बाकूच्या कामकरी विभागांतून मेन्शेव्हिकांना हांकलून लावून तेथें बोल्शेव्हिकांना त्यानें संपूर्ण विजय मिळवून दिला. तेव्हांपासून बाकू प्रांत बोल्शेव्हिझमचा बालेकिल्ला समजला जातो.

१९०८ मध्यें कोबा पुनश्च पकडला गेला नि आठ महिन्यांच्या कारा-गृहवासानंतर व्होलोगाड (सैबेरिया) परगण्यांतील सॉल्व्हिचेगोड्स्क या स्थानीं तीन वर्षेंपर्यंत स्थानबद्धतेची शिक्षा त्याला देण्यांत आली. पण झारच्या कुशल गुप्तहेरांना नि पोलिसांना चकवून कोबा गुप्तपणें बाकूला निघून आला! पुढें १९१० पर्यंत तो पोलिसांच्या हातीं लागला नाहीं.

* या संस्मरणीय परिषदेचा वृत्तांत पुढील प्रकरणांत दिला आहे.

त्या अवधींत त्याचीं अनेक नामांतरें नि वेषांतरें झालीं. तथापि १९१० मध्यें त्याला पकडून कांहीं महिने डांबून ठेवण्यांत आलें; नि सॉल्व्हिचेगोड्स्कला त्याची पुनश्च रवानगी झाली. १९११ पर्यंत तो निर्वासित स्थितींत खितपत होता. परंतु त्याच वर्षी सरकारच्या हातावर तुरी देऊन मध्यवर्ति समितीच्या सूचनेनुरूप त्यानें पेट्रोग्राडमध्यें येऊन आपलें बस्तान मांडलें. परंतु पेट्रोग्राडमध्येंहि तो फार दिवस काम करूं शकला नाहीं. थोडक्याच अवधींत झारच्या पोलिसांनीं त्याला पुनः पकडून मोठ्या बंदोबस्तानें व्होलोगाड प्रांतातच त्याची पाठवणी केली.

वेष नि चेहरे पालटण्यांत तो वाकबगार होता. त्याचें वेषांतर इतकें बेमालूम साधे कीं, त्याच्या सहकाऱ्यांचीहि कित्येकदां फसवणूक होई त्यामुळें. त्या वेळीं पोलिसांच्या नोंदवहींत डेव्हिन आणि कोबा या दोन भयंकर दहशतवादी क्रांतिकारकांचीं नांवें निरनिराळ्या वर्णनासह टिपलेलीं होतीं. परंतु वस्तुतः त्या दोन्ही व्यक्ति एकच; आणि तो म्हणजे जोसेफ ! एका दरवड्यांत डेव्हिड या नांवानें त्यानें भाग घेतला होता असेंहि म्हणतात. निजेराद्रज अगर मि. जेकॉव्ह हीहि त्याचीं दोन रूपें होतीं. या दोन्ही नांवांचा फरारी बंदी एकच आहे असें पोलिसांना कळतांच त्यांचा संताप झाला. चिडून त्याच्यावर सूड उगविण्यासाठीं सहा वर्षांच्या कारावासाची शिक्षा त्याला देण्यांत आली. परंतु सहा काय नि दहा काय स्टालिनला सर्व शिक्षांची मुदत एकच होती.— ती म्हणजे फरारी होईपर्यंतची !

दैवानें हात दिला

१९११ सालांतच पुन्हां त्यानें आपली सुटका करून घेतली नि पेट्रोग्राडमधील क्रांतिकार्याच्या उठावणीसाठीं तो तेथें जाऊन गुप्तपणें काम करूं लागला. अर्थात् यापैकीं सर्वच बेकायदा स्वरूपाचें होतें; त्याचें नांव, त्याचें कार्य नि त्याचें तेथील वास्तव्य सुद्धां !

१९१२ मध्यें पक्षाची सुप्रसिद्ध परिषद भरली होती. त्या परिषदेंत लेनिनच्या अत्याग्रहावरून नि कांहीं सभासदांच्या मर्जीविरुद्ध स्टालिनला पक्षाच्या मध्यवर्ति समितीवर नेमण्यांत आलें होतें. त्या काळीं स्टालिनकडे

" झ्वीस्डा " या पत्राचें संपादन होतें. लेना–संपाच्या दिवसांत या पत्रानें बरेंच महत्त्वाचें कार्य केलेलें आहे. याखेरीज रशियाच्या महत्त्वाच्या प्रदेशांतून दौरे काढून त्यानें स्वपक्षप्रचार केला. वार्षिक मे–दिनाच्या सिद्धतेसाठीं खूप परिश्रम घेतले आणि " प्रवदा " वृत्तपत्राच्या स्थापनेंतहि बऱ्याच श्रमाचा वांटा उचलला.

प्राग परिषदेनें स्टालिनला रशियाबाहेर राहून चळवळ चालविण्याला परवानगी दिली. परंतु स्टालिनला या सवलतीचा कांहींच उपयोग नव्हता.जर्मन, फ्रेंच, इंग्लिश वगैरे कोणत्याच युरोपीय भाषेशीं त्याचा परिचय नसल्यानें त्याला रशियांतच काम करावें लागलें; तथापि रशियांतील गुप्त हेरखात्याच्या नि पोलिसांच्या जाळ्यांत न फसतां कौशल्यानें कसें काम करावयाचें हें त्याला आतां चांगलें अवगत झालें असल्यानें रशियाच्या सीमेंतच राहून स्टालिननें उत्तम कामागिरी बजावली.

परंतु १९१२ च्या एप्रिलमध्यें फिरून त्याच्या कपाळीं नारीमचा वनवास आला. नारीममध्यें ४ वर्षें शिक्षा भोगण्यासाठीं त्याला सीमापार करण्यांत आलें. पण 'येरे माझ्या मागल्या' या म्हणीप्रमाणें तो त्याच वर्षाच्या उन्हाळ्यांत तेथून जो फरारी झाला तो पेट्रोग्राडला येऊन थडकला. तेथून क्रॅकौला जाऊन तो लेनिनला भेटला नि वर्षअखेरीस क्रॅकौ येथें भरलेल्या बोल्शेव्हिक परिषदेंत त्यानें भाग घेतला. क्रांतीसाठीं केलेल्या स्टालिनच्या धाडसानें, अविश्रांत परिश्रमानें लेनिनवर छाप पाडली. या वेळीं लेनिननें स्टालिनवर फार महत्त्वाची राजकीय कामगिरी सोंपविली. ड्यूमाच्या[1] निवडणुकी लढविण्याचें तें कार्य होतें. त्यांत स्टालिन यशस्वी ठरून लेनिन-पंथीयांनीं १६ जागा हस्तगत केल्या. अर्थातच त्यांचें पुढारीपण स्टालिनकडे आलें. त्या काळापासूनच स्टालिनची शिस्त भयंकर कडक असे. सोशल डेमोक्रॅटिक पक्षांतील बोल्शेव्हिक गट हा एक घटकावयव होता. पक्षांतील कोणाहि सभासदास भाषण करावयाचें झाल्यास त्याला तें प्रथम स्टालिनच्या नजरेखालीं

१ झारच्या कारकिर्दीतील रशियन लोकप्रतिनिधींची लोकसभा.

घालावें लागे. ॲकौहून स्टालिन पुनः पेट्रोग्राडला परतला नि तेथें ‘ प्रवदा ’ नि ‘ झ्वीस्डा ’ या दोन्ही पत्रांचें काम पाहूं लागला. ‘प्रवदा’-ची त्या काळीं चांगली भरभराट झाली होती. तें आतां नियमितपणें निघूं लागलें. आतां स्थिरस्थावर होईल असें दिसूं लागलें. परंतु तें अनुमान चुकीचें ठरलें. १९०५ च्या अल्पायुषी क्रांतीचें पुनरुज्जीवन करण्याचें प्रयत्न सुरू होतांच स्टालिनला अचानक पकडण्यांत आलें. या अटकेच्या कामीं दोन गुप्त पोलिसांचा हात होता; त्यांपैकीं मॅलिनोव्हस्की हा एक असावा असें कांहींचें म्हणणें आहे. स्टालिनचीं या पूर्वीचीं सर्व खरीखोटीं नांवें सरकारच्या दप्तरांत नोंदलीं गेलीं होतीं या वेळपर्यंत. त्यामुळें त्यापुढें एक महाभयंकर गुन्हेगार म्हणून झार सरकार त्याला ओळखूं लागलें. १९१३ च्या वसंत ऋतूंत कांहीं काळ कारागृहांत कंठल्यावर त्याची पुनश्च सैबेरियांत पाठवणी झाली. या सीमापारींत त्याला जेथें राहावयाचें होतें तें नवें ठिकाण आर्टिक समुद्रकिनाऱ्यावर भयंकर थंडीमध्यें तुरूहन्स प्रांतांत होतें. स्टालिनला तुरूहन्समधील क्युरेइका या खेड्यांत अत्यंत हालअपेष्टांत १९१३ ते १९१६ हीं चार वर्षें रखडावें लागलें. त्यानें येथूनहि पळून जाण्याचे अनेक अयशस्वी प्रयत्न केले होते. परंतु या ठिकाणाहून सुटका होणें हा निव्वळ दैवाचा भाग होता. तथापि स्टालिनला अखेर त्या दैवानें हात दिला खरा !

पहिल्या महायुद्धाचा वणवा पेटला नि त्याच्या ज्वालांनीं रशियालाहि ग्रासलें. त्यामुळें स्टालिन व सैबेरियांतील इतर रशियन निर्वासित यांना आपल्या सुटकेची आशा वाटूं लागली. १९१७ च्या फेब्रुवारींत रशियन कामगारांनीं क्रांतीचें शिंग फुंकलें नि या दुसऱ्या प्रयत्नाला यश आलें. अर्थातच क्रांतिवाद्यांना सार्वत्रिक माफी मिळाली. अनेक निर्वासित देशभक्त स्वगृहीं परत आले. १९१७ च्या मार्चमध्यें स्टालिन पेट्रोग्राड शहरीं ‘प्रवदा’ पत्राच्या संपादकीय कार्यालयांत येऊन पोहोंचला. सैबेरियांतील चार वर्षें केवळ यमयातनेंत गेलेलीं होतीं. स्टालिनसारख्या पोलादी शरीराच्या नि मनाच्या वीराचीहि हिंमत त्या चार वर्षांच्या काळानें थोडीबहुत खचविली, त्यावरून इतर सामान्यांची कल्पनाच करावी लागेल.

पेट्रोग्राडमध्यें येतांच स्टालिननें मध्यवर्ति समितीचा सभासद या नात्यानें पक्षाच्या संघटन:कार्यांतील आपला वांटा उचलला.

एक भयंकर हेर

स्टालिनला जी दीर्घमुदतीची शेवटची शिक्षा भोगावी लागली ती पक्षांत घुसलेल्या एका झारच्या हेरामुळें. त्याचें नांव मॅलिनोव्हस्की.

१९१२ च्या जानेवारींत प्राग येथें लेनिननें आपल्या पक्षांतील मंडळींची एक परिषद भरविली. या परिषदेंत कामगार चळवळीचें आपलें क्रांतिकारी धोरण सुस्पष्टपणें आपल्या अनुयायांसमोर मांडून, लेनिननें मेन्शेव्हिकांशीं[1] असलेला आपल्या पक्षाचा संबंध कायमचा तोडला. ही परिषद अत्यंत बिकट व आणीबाणीच्या परिस्थितींत भरविण्यांत आली होती. सर्व कारभार चोरटा होता. सर्व प्रतिनिधि गुप्तपणानें वेषांतर करून वा अन्य साधनें उपयोजून उपस्थित झालेले होते; या प्रतिनिधींतच दोन सरकारी हेरहि होते. त्यांपैकीं पीटर्सबर्ग येथील धातुकामगार संघाचा प्रतिनिधि म्हणून रोमाँ मॅलिनोव्हस्की ह्या एका महाबिलंदर हेरानें लेनिनचा पूर्ण विश्वास संपादिला. ड्यूमाच्या चौथ्या निवडणुकींत बोल्शेव्हिक पक्षाचा प्रतिनिधि म्हणून त्याची निवड करण्यांत आली व कट्टा बोल्शेव्हिक म्हणून त्याचें नांव सर्वत्र दुमदुमूं लागलें. मॅलिनोव्हस्कीची हुशारी विलक्षण नि उत्साह दांडगा होता; त्यामुळें तो लेनिनवर सहज छाप टाकूं शकला. मॅलिनोव्हस्कीच्या स्वभावांतील दांभिकपणा व नम्रतेचा अतिरेक, यामुळें तो पुढें पुढें आपल्या सहकाऱ्यांना अप्रिय होऊं लागला हें खरें; परंतु त्याची कर्तबगारी फार मोठी असल्यानें त्याच्या विरुद्ध जाण्याचें वा त्याचा अपमान करण्याचें साहस सहसा कोणी करीना.

त्याच्या वर्तनाबद्दल संशय मात्र अनेकांना आला होता. विशेषतः बुखारीन व रोझमिरोविच हे तर त्या दृष्टीनें त्याच्या पाळतीवरच होतें. रोझमिरोविचची अटक नि सुटका या भानगडींत मॅलिनोव्हस्कीच्या नांवाचा जो उपयोग झाला त्यामुळें तर त्याच्या अंतरंगाची ओळख रोझमिरोविच व

---

१ क्रांतिकालांतील नेमस्त पक्ष.

बुखारीन या दोघांसहि पटून चुकली. दुसऱ्याहि अनेक गोष्टी संशयास्पद अशा घडल्या. त्यामुळें अखेर मध्यवर्ति समितीनें त्याच्या चौकशीसाठीं लेनिनच्या अध्यक्षत्वासाठीं एक मंडळ नेमलें. मॅलिनोव्हस्कीविरुद्ध पुढें आणण्यांत आलेला पुरावा ' भक्कम परंतु अपुरा ' असल्याचा अर्धवट निकाल या मंडळानें दिला; परंतु त्याचें कारण लेलिनचा अद्यापिहि मॅलिनोव्हस्कीवर विश्वास कायम होता हेंच असावें. तथापि या प्रकरणाच्या वेळींच मॅलिनोव्हस्की गुप्तपणें मॉस्को सोडून निघून गेला. बऱ्याच महिन्यानंतर त्याच्या कारवायासंबंधीं स्पष्ट प्रकाश पाडणारे कागदपत्र व इतर गोष्टी जेव्हां उजेडांत आल्या, तेव्हां मात्र सर्वांची नि त्याबरोबरच लेनिनचीहि खात्री झाली कीं, मॅलिनोव्हस्की हा एक झारचा भयंकर गुप्त हेर होता.

मॅलिनोव्हस्की पक्षाचीं बरींच महत्त्वाचीं कामें करी. 'प्रवदा' पत्र व डयूमा सभेंतील पक्षाचा गट याबाबत त्यानें केलेलें कार्य विशेष उल्लेखनीय आहे. परंतु अखेर त्यानें स्वर्डलोव्ह व स्टालिन या दोघांचाहि विश्वासघात करून त्यांना पोलिसांच्या हातीं दिलें.

पुढें युद्धाच्या धामधुमींत मॅलिनोव्हस्की युद्धबंदी म्हणून कांहीं दिवस जर्मनीच्या कारावासांत होता. १९१७ सालीं तो तेथून रशियाला परत आला. शेवटीं त्याला जुन्या सहकाऱ्यांच्याच आज्ञेवरून गोळ्या घालून ठार मारण्यांत आले.

मी कोणीच नाहीं ?

१९१७ ची जगप्रसिद्ध क्रांति घडल्यानंतर मार्च महिन्याच्या अखेरीला स्टालिन पेट्रोग्राडला परत आला. पेट्रोग्राडमध्यें पाऊल ठेवल्यापासून तो पुरा गोंधळून गेला होता. एवढी जगप्रसिद्ध क्रांति घडविली गेली नि स्टालिननें तर त्यांत कसलाहि हातभार लावलेला नव्हता ! क्रांति घडली, जुनी राजवट उलथून पडली नि सामान्यतः होतें त्याचप्रमाणें, सार्वत्रिक क्षमेची घोषणा प्रकट करण्यांत येऊन, अनेक लहानमोठे राजकीय बंदी स्थानबद्ध नि निर्वासित क्रांतिवादी, रशियाच्या भूमीवर पुनश्च स्वतंत्रपणें

वावरूं लागले. सैबेरियांतील अनेक निर्वासित क्रांतिवीर परत आले. त्यांतलाच एक स्टालिन. त्याला विशेष महत्त्व देण्यासारखें त्यावेळीं त्याच्यापाशीं कांहीं नव्हतेंहि नि कोणी तें मान्यहि केलेलें नाहीं.

परंतु स्टालिनच्या मानी मनाला ही गोष्ट अति तीव्रपणानें बोचली. त्याची महत्त्वाकांक्षा दुर्दम्य होती नि तसाच आत्मविश्वासहि दृढ होता. पण त्याला स्वतः पुढें होऊन कांहीं नवीन निर्माण करावें अशी इच्छा असली तरी तशी प्रतिभा त्याच्यापाशीं नव्हती. लेनिन हा त्याचा देव, अतएव सर्वस्वी आधार असल्यानें त्याच्याच येण्याची वाट तो पहात बसला. एकदां लेनिननें रशियांत पाऊल ठेवल्यानंतर मात्र स्टालिनच्या हालचाली जोमानें नि उत्साहानें सुरू झाल्या. कामनेफ व स्टालिन यानीं लेनिनचें स्वागत केलें.

लेनिनच्या आगमनानें देशांत बराच उत्साह संचारला. पण लेनिननें 'प्रवदा' पत्रांत पहिला अग्रलेख लिहून जनतेला संदेश दिला कीं, 'आपले हितशत्रु हुडकून काढून त्यांचा प्रथम नायनाट करा.' त्या चिथावणीबद्दल लेनिनवर खटला होण्याचा व त्यामुळें कारागृहांत अडकून पडण्याचा संभव दिसूं लागतांच लेनिन सावध झाला.

स्टालिन लेनिनची प्रत्येक कृति अगदीं लक्षपूर्वक पाहात होता. लेनिनचा स्वागतसमारंभ पार पडल्यानंतर लेनिन स्टालिनपाशीं म्हणाला, "लोकांनीं राज्यक्रांति घडविलेली आहे; आपण त्यांच्याच इच्छांना मान दिला पाहिजे. प्रथमतः जर्मनीशीं सख्य जोडून आपल्या सर्व लहानमोठ्या निर्वासित क्रांतिवाद्यांना स्वगृहीं परत आणले पाहिजे." या वाक्यावरून कोणाहि सामान्य माणसाला लेनिनमध्यें जर्मनीच्या हस्तकाचें प्रतिबिंब दिसलें असतें; परंतु स्टालिन पक्कें जाणून होता कीं, लेनिन रशियाचा कधींच विश्वासघात करणार नाहीं.

यावेळीं लेनिननें स्टालिनला जें मार्गदर्शन केलें त्यांतूनच स्टालिननें आपल्या पुढील सर्व आयुष्याच्या भव्य इमारतीचा नकाशा तयार केला; याच पायावर त्याचा प्रचंड राजकीय जीवनप्रासाद उभारलेला आहे.

लेनिनची ' पूर्ण क्रान्ती ' ची घोषणा केरेन्स्कीला[1] मानवणारी नव्हती. घटना समितीची कल्पनाहि केरेन्स्कीला आवडत नसे. तो बराचसा हुकूमशाही वृत्तीचा होता असेंच म्हणावें लागेल. झारशाहीचा तो भयंकर शत्रु असला नि तिचीं पाळेमुळें पार खणून काढण्याची त्याची खटपट चालली असली, तरी नेमस्त पद्धतीची समाजवादी लोकसत्ता स्थापावी हेंच त्याचें ध्येय होतें. अर्थातच लेनिनच्या जहाल विचारसरणीशीं त्याचें पटलें नाहीं. एकटा स्टालिन लेनिनची कड घेऊन होता. परंतु सुरवातीला तरी कामनेफ, झिनोव्हीफ, टॉम्स्की, झेरझिन्स्की हे सर्व लेनिनच्या धोरणाला विरोध करूं लागले. तथापि तरुणांनीं नि बहुजनसमाजानें लेनिनची बाजू उचलून धरली. त्यांना पाहिजे होतें तेंच नेमकें स्टालिननें दिलें. जुलैमध्यें लेनिन जेव्हां फिनलंडमध्यें पळून गेला त्यावेळीं त्याला बोल्शेव्हिक उठावणीविषयीं बरीच आशा वाटूं लागली होती.

केरेन्स्कीनें केलेल्या चुकांमुळें केरेन्स्कीचें हंगामी सरकार धोक्यांत आलें. कॉर्निलॉफ[2] लष्करी अरेराव बनला होता; आणि स्टीफन ग्रॅहॅमच्या मताप्रमाणें, लेनिन त्या काळीं पुढें न येता तर थोडक्याच काळांत सेनापति कॉर्निलॉफनें केरेन्स्की सरकार उधळून राष्ट्रीय लष्करी राज्ययंत्र रशियांत उभारलें असतें.

केरेन्स्की सरकारचीं शंभर वर्षें भरत आलीं आहेत हें लेनिनला स्पष्ट दिसत होतें. प्रश्न एवढाच होता कीं त्याच्या प्रश्चात कॉर्निलॉफ या लष्करी अरेरावाच्या हातीं रशियाचीं सूत्रें द्यावयाचीं कीं सोव्हिएटांनीं राज्ययंत्र हातीं घ्यावयाचें. १९१७ च्या सप्टेंबरमध्यें लेनिननें पेट्रोग्राडमधील बोल्शेव्हिक पक्षाच्या मध्यवर्ति समितीला लिहिलें: " बोल्शेव्हिकांना आतां राज्यसत्ता आपल्या हातीं घेणें शक्य असून त्यांनीं ती घेतलीच पाहिजे." हा लेनिनचा संदेश व्यक्तिशः स्टालिनच्या नांवावर पाठविलेला

---

१ अलेक्झांडर केरेन्स्की हा एक तरुण वकील झारच्या राज्यत्यागानंतर आलेल्या दुसऱ्या हंगामी सरकारचा नेता होता.

२ हा एक नामवंत सेनानी होता.

होता. यावरून लेनिन त्या वेळीं स्टालिनला किती विश्वासांतला समजत असेल हें कळून येण्यासारखें आहे. कॉर्निलॉफ पेट्रोग्राडवर चालून आला; परंतु बोल्शेव्हिकांनीं पुढाकार घेऊन त्याचा पराभव केला.

लेनिन, स्टालिन व ट्रॉटस्की हे तिघेजणच त्या काळीं एकत्र होऊन चळवळीचा पुढाकार घेत होते. त्यांतहि स्वतः लेनिन सूत्रधार होता. त्याला दूरदृष्टीहि होती. त्यामुळें लेनिननें पुढील धोका पाहून फिनलंडमध्यें गुप्तपणें प्रयाण केलें. ट्रॉटस्की मात्र पकडला गेला. स्टालिनला पकडण्याइतकें महत्त्व केरेन्स्कीच्या सरकारला वाटलें नाहीं. त्याचा पुरेपूर फायदा स्टालिननें घेतला. या मिळालेल्या संधीचा उपयोग त्यानें केरेन्स्कीचें सैन्य बोल्शेव्हिकांना अनुकूल करून घेण्यांत केला. बोल्शेव्हिकांच्या आड येणाऱ्यांचा काटा काढण्याच्या कामीं हेंच सैन्य त्याला उपयोगी पडलें.

७ मे रोजीं बोल्शेव्हिकांची अखिल रशियन कॉंग्रेस भरली होती. या सभेंत दोन तट पडले. कॉमनेफ, रायकॉव्ह व नोगीन यांनीं लेनिनला विरोध केला; स्टालिननें पाठिंबा दिला. सर्व सत्ता सोव्हिएटांच्या हातीं केंद्रित झाली पाहिजे असें लेनिनचें आग्रहपूर्वक म्हणणें होतें. ज़मिनीवर शेतकऱ्यांची मालकी राखणें, बँकांचें राष्ट्रीयकरण करणें, औद्योगिक संघांवर (ट्रस्ट) सरकारचा ताबा ठेवणें, कामगारवर्गाचे हितसंबंध सुरक्षित राखणें वगैरे महत्त्वाचे मुद्दे लेनिनच्या ठरावांत होते. अखेर हा लेनिनचा ठराव संमत झाला. पूर्वीच्या रशियन साम्राज्याखालील सर्व परतंत्र राष्ट्रांना स्वयंनिर्णयाचा संपूर्ण अधिकार देण्याविषयींचा स्टालिनचा निबंध या परिषदेनें मान्य केला. या परतंत्र घटकांना साम्राज्यापासून स्वतंत्र होण्यास परवानगी देण्यांत आली. या स्टालिनच्या ठरावावर सभेंत खूप खडाजंगी झाली होती.

या परिषदेनंतर मे महिन्यांतच मध्यवर्ती समितीनें एका राजकीय मंडळाची स्थापना केली. स्टालिनला त्याचा सभासद नेमण्यांत आले. नोव्हेंबरची उठावणी, लोकशाही परिषद, प्राथमिक लोकसभा इत्यादि लहानमोठ्या सर्व कार्यांत स्टालिननें लेनिनला मनःपूर्वक साहाय्य केलें. तो

त्याचा जिवलग स्नेही नि निकटचा सहकारी बनून गेला होता. लेनिन जुलैपासून ऑक्टोबरपर्यंत अज्ञातवासांत असतांना तर स्टालिनच्या हातीं चळवळीच्या मुखपत्राची जवळजवळ सर्व सूत्रें आलेलीं होतीं. 'कामगार नि सैनिक,' 'कामगारांचा मार्ग,' 'कामगार' इत्यादि वृत्तपत्रें स्टालिनच्या नेतृत्वाखालीं चालूं लागली होती. त्या वेळीं पक्षाची सहावी कॉंग्रेस भरली. तिच्या यशस्वितेसाठीं जे. स्वर्डलोव्हचा मदतीनें स्टालिननें खूप परिश्रम केले होते. चळवळीचा उठाव करण्यासाठीं राजकीय नेतृत्व स्वीकारणारी पांच जणांची Piaterka नांवाची एक समिति अगर युद्धमंडळ मध्यवर्ति समितीनें स्थापन केलें होतें. या मंडळावर नोव्हेंबर महिन्यांत स्टालिनला सभासद निवडण्यांत आलें. तसेंच उठावणीच्या संघटनात्मक नेतृत्वासाठीं सात सभासदांची 'Semierka' नांवाची दुसरी एक समिति निर्माण करण्यांत आली होती, तिच्यावरहि स्टालिन सदस्य म्हणून निवडून आला.

१९१७ सालापासून सोव्हिएटांचा मध्यवर्ति कार्यकारी समितीचा सभासद म्हणून स्टालिननें काम केलेलें आहे. १९१७ ते १९२३ पर्यंत तो पीपल्स कमिसार फॉर नॅशनॅलिटीज या जागेवर होता.

१९१९ ते १९२२ मध्यें कामगार नि शेतकरी यांच्या तपासणी-खात्याचा मंत्री होता. १९२२ मध्यें पक्षाच्या मध्यवर्ति समितीचा एक चिटणीस म्हणून त्याची नेमणूक झाली. १९२५ पासून ई. सी. सी. आय्. च्या प्रेसीडियमचा एक सभासद हें त्याचें स्थान होतें. १९४१ मध्यें कॉम्युनिस्ट पक्षाचा सरचिटणीस नि यू. एस्. एस्. आर्. चा पंतप्रधान ही त्याची जागा आहे.

मी आणतों पैसे !

१९०६ साल क्रांतिकारकांना मोठें खडतर गेलें. क्रांतिकारकांचीं पाळेंमुळें खणून काढण्याचा झारनें निश्चय केला होता. विटी, स्टॉलिपिन, कोकोव्हट्सेफ यांसारखे राज्यकार्यधुरंधर मुत्सद्दी झारचे साहाय्यक होते. स्टॉलिपिनची दडपशाही इतिहासप्रसिद्ध आहे. सहस्रावधी क्रांतिवाद्यांची सैबेरियांत पाठवणी झाली; शेकडों क्रांतिवीर झारच्या कारागृहांत पिचून

मेले; अनेक क्रांतिकारक सैनिकांच्या गोळ्यांना बळी पडले. राज्यक्रान्तीच्या दिवसांत प्रबल, उन्मत्त नि चिडलेल्या राज्याधिकाऱ्यांकडून क्रांतिकारकांवर जे अनन्वित अत्याचार नि भीषण दडपशाही केली जाते त्याचेंच इतिहासांतील हेंहि एक उदाहरण होतें. अर्थातच क्रियेमागून प्रतिक्रिया ही व्हावयाचीच. क्रांतिकारकांच्या गुप्त कटांना, अत्याचारी कारस्थानांना ऊत आला. बॉम्ब अचानक फुटूं लागले, सरकारी अधिकाऱ्यांच्या खुनाचे प्रयत्न ऐकूं येऊं लागले, रिव्हॉल्व्हरच्या गोळ्या उडूं लागल्या; नि सर्वत्र अशांतता नि अस्वस्थता माजून गेली. दहशतवाद्यांनीं प्रसंगीं सरकारी खजिनेहि लुटले.

त्या काळीं क्रांतिकारकांना मिळणारें देशांतील नैतिक पाठबळ कमी झालें होतें. अर्थातच आर्थिक मदतीची तीव्र वाण भासूं लागली. नि पैसा तर अत्यावश्यक होता. त्यामुळें सरकारी खजिने नि धनिकांच्या तिजोऱ्या यांकडे क्रांतिवाद्यांचें लक्ष साहजिकच वळलें; आणि त्यांत त्यांचा दोषहि नव्हता कांहीं. गरीब जनतेपासून लुबाडून नि पिळून घेतलेलेंच बहुतेक द्रव्य होतें तें !

१९१२ सालीं एक नवीन मध्यवर्ति समिति निवडण्यांत आली. स्वर्डलोव्ह, ओर्ड्झोनिकिड्झे, स्टालिन वगैरे सभासदांचा तींत समावेश करण्यांत आला होता. १९१२ च्या जुलै महिन्यांत गॅलीशियामधील क्रॅकौ या गांवीं लेनिन राहण्यास आला. १९११–१२ सालापासून रशियांतील कामगार चळवळीला पुनश्च जोर चढून तिनें तीव्र क्रांतिकारक रूप धारण करण्यास प्रारंभ केला होता. त्या वेळीं लेनिन पॅरीसमध्यें होता; परंतु रशियाकडेच त्याची दृष्टि सतत लागून राहिली असल्यामुळें किंचित् आशेचा किरण दिसूं लागतांच तो रशियन सीमेच्या सन्निध येऊन राहिला. पॅरीसच्या खडतर आयुष्यक्रमाला विटलाहि होता तो.

पोलंडमधील गॅलीशिया हा भाग ऑस्ट्रियाच्या सत्तेखालीं परंतु रशियाला लागून होता. लेलिनचा निवास येथें असतांनाच बुखारीन, सॅफारोव्ह व झिनोव्हिफ या तरुण मंडळींची जोड लेनिनला प्राप्त झाली. ‘प्रवदा’

पत्रावर देखरेख करण्याचें कामहि स्टालिननें याच वेळीं स्वीकारलें. हें कार्य अत्यंत गुप्तपणानें तो चालवीत होता; आणि त्यांत त्यानें चांगलें यश संपादिलें.

१९१६ नंतर क्रांतिकारकांची द्रव्याभावीं भयंकर कुचंबणा होऊं लागली. असाच एकदां लेनिन चिंताक्रान्त होऊन बसला होता. स्टालिन एकदम पुढें झाला नि म्हणाला, " मी आणतों पैसे. "

" कसे ? " लेनिननें अधीरपणें विचारलें.

" लुटून ! " स्टालिन उत्तरला.

त्यानंतर लेनिन व स्टालिन यांनीं एक बेत ठरविला. स्टालिनच्या धाडसीपणाचें तें एक नमुनेदार उदाहरण आहे.

१३ जून १९१७ रोजीं टिफ्लिसच्या सरकारी बँकेकडे सेंटपीटर्सबर्गहून ३४१००० रुब्लसची रक्कम भरणा व्हावयाची होती. (नोव्हो ब्रेम्याच्या म्हणण्याप्रमाणें) पांच हजारी ६४२ नोटांचें तें एक मोठें ओझें होतें. कुर्डुमॉफ हा कोषाधिकारी तो खजिना एका उघड्या घोड्यांच्या गाडींत घालून टिफ्लिसकडे निघाला. त्या गाडीच्या पाठीमागेंच दुसऱ्या एका वाहनांत चार हत्यारी पहारेकरी ठेवलेले होते. त्या खजिन्याच्या संरक्षणा-साठीं एक कोसॅक तुकडीहि बरोबर देण्यांत आली होती. पण तें सारें लटांबर गव्हर्नरच्या बंगल्यापाशीं येतांच त्याच्यावर अचानक एक मोठा बॉम्ब पडला. ही हल्ल्याची योजना स्टालिननें पूर्वीपासूनच आंखून ठेविली होती. पहिला बॉम्ब टाकला तो स्टालिननें कीं इतर कोणीं हें नक्की कळलेलें नाहीं. त्या भयंकर बॉम्बच्या पाठोपाठ दुसरेहि अनेक लहान बॉम्ब फेंकण्यांत आले. आसपास दबून राहिलेल्या क्रांतिकारकांनीं एकदम रिव्हॉल्व्हर्स-मधून गोळ्या झाडण्यास सुरवात केली. भयंकर गडबड उडाली. कोषा-धिकारी गाडीबाहेर फेकला गेला. घोडे उधळले नि गाडी घेऊन सैरावरा धावूं लागले; परंतु कटवाल्यांपैकीं कोणीतरी कौशल्यानें एक बॉम्ब नेमका त्या घोड्याखालीं टाकला. घोडे ठार झाले नि अर्थातच गाडी थांबली. हा अचूक बॉम्ब टाकणारा म्हणजे ' कामो पेट्रोसीअन ' किंवा स्टालिन. यानेंच

ताबडतोब गाडीवर उडी मारली; पैशाची पेटी हस्तगत केली; नि डोंग-राळ मुलुखांत वेगानें धांवूं शकणाऱ्या एका लहानशा गाडींत उडी झोंकून तो भरधांव निघाला. तरीहि त्याचा कोसॅक शिपायांवरील गोळीबार चालूच होता. तसाच तो निसटला. कोसॅक स्वारांची संख्या कटवाल्यांच्या ६--७ पटींनीं अधिक होती, तथापि ते एकसुद्धां कटवाला पकडूं शकले नाहींत.[१] उलट त्यांच्यापैकींच बरेच स्वार कामीं आले. स्टालिनची सबंधच्या सबंध तुकडी लूट घेऊन सुरक्षितपणें पसार झाली. कोसॅकांनीं कटवाल्यांचा पाठ-लागहि केला नाहीं. लेनिनला हवे होते ते पैसे मिळाले. स्टालिननें त्यांतील एका पैलाहि स्पर्श केला नाहीं असें म्हणतात. तथापि या रकमेपैकीं फक्त २५०००० रुबलसच बोल्शेव्हिकांना मिळाल्याचें एक लेखक म्हणतो.[२]

क्रांतिकारकांत शिरल्यापासून स्टालिनचें अचाट धाडस, साहसी वृत्ति नि ठरविलेली गोष्ट पार पाडण्यासाठीं प्राणपणानेंहि झगडण्याची सिद्धता लेनिनच्या प्रत्ययाला आली होती. हा कर्तबगार पुरुष लेनिनच्या आज्ञा-धारक सेवकासारखा वागूं लागल्यानें तर लेनिनला त्याच्याविषयीं साह-जिकच जिव्हाळा वाटूं लागला. हा जिव्हाळा अखेरपर्यंत कायम टिकला नसला तरी लेनिननें स्टालिनच्या निर्दय कर्तृत्वाचा नि आज्ञाधारक वृत्तीचा (निदान वरकरणीं तरी तसें दिसत होतें) संपूर्ण उपयोग करून घ्याव-याचें ठरविलें होतें. हे दोघे परस्परविरोधी स्वभावाचे क्रांतिकारक एकत्र कसे नांदले हें मात्र आश्चर्य आहे !

---

१ युजेन लिऑं याच्या म्हणण्याप्रमाणें त्यांत कटवाल्यांपैकीं एक जण ठार नि ५० जखमी झाले.

2 M. A. Aldanof: ‘ Sovremensiki ’ P. 112.

लेनिनचा संधिसाधू पट्टशिष्य

" सुविख्यात क्रांतिकारकांचे विचार जर लेनिनच्या लिखाणांत मला आढळतात, तर तसले इतरत्र असणारे विचार स्वतंत्रपणें वाचण्याची काय आवश्यकता आहे मला ? आणि स्वतः लेनिनच जर त्या विचारांस महत्त्व देत नसेल तर लेनिनचा कट्टा शिष्य या नात्यानें त्यांजकडे लक्ष देण्याची मला मुळीं आवश्यकताच नाहीं. " स्टालिनचे स्वतःचे उद्गार आहेत हे. पण एवढ्यावरून स्टालिनच्या लेनिनभक्तीची कसोटी ठरविण्याच्या भरीस कोणीं पडूं नये अशी धोक्याची सूचना द्यावीशी वाटते.

स्टालिनच्या मनावर आजपर्यंत सत्ता चालविण्यांत कोणी यशस्वी ठरलें असेल तर ती एकच व्यक्ति, लेनिन ! पण स्टालिनच्या या लेनिनशिष्यत्वाच्या शुद्धतेविषयीं संशय आल्याखेरीज राहात नाहीं. स्टालिनला सोव्हिएट रशियाचे सर्वाधिकार आपल्या हातीं घ्यावयाचे होते. तशी दुर्दम्य महत्त्वाकांक्षा त्यानें आपल्या मनाशीं बाळगिली होती. लेनिन हा नव्या सोव्हिएट रशियाचा पहिला सूत्रधार होता. त्याच्याच तंत्रानें सारा कारभार चाले. अर्थातच अशा सामर्थ्यसंपन्न व सर्वोच्च अधिकारपदावर अस-

लेल्या लेनिनवर छाप पाडणें किंब्रहुना त्याला आपलासा करून घेणें, प्रसंगीं स्वतःच्या भावनांचा नि मतांचा ब्रळी देऊन वा तीं दूर सारून लेनिनच्या म्हणण्याला मान डोलविणें ह्या गोष्टी स्टालिननें केल्या असतील त्या केवळ लेनिनवरील अव्यभिचारी, निर्मळ नि निःस्वार्थी भक्तीनेंच असें म्हणतां येईल काय? दूरदर्शीपणानें लेनिनच्या अंतरंगांत प्रवेश करून, त्याच्या विश्वासांत राहून सर्व केंद्रीभूत सत्ता आपल्या हातीं घेण्याचा कावा स्टालिनच्या मनांत त्या वेळीं नसेल असें कोणी ठामपणानें म्हणूं शकेल काय? लेनिन मृत्यूच्या दाढेंत पूर्णपणें सांपडला असतांना त्याला स्टालिनच्या अरेरावीची स्पष्ट कल्पना येऊन तो पश्चात्ताप पावला. स्टालिननें राज्यकारभारांत केलेल्या अन्याय्य व असमर्थनीय हस्तक्षेपाब्रद्दल त्याची निर्भत्सना करणारें एक पत्रहि लेनिननें त्या प्रसंगीं त्याला पाठविलें होतें. त्यावर स्टालिननें दुःख प्रदर्शित करून क्षमायाचनाहि केली. परंतु थोड्याच दिवसांत लेनिन जेव्हां प्रत्यक्ष मरण पावला, तेव्हां तें क्षमापत्र स्टालिननें लेनिनची निःसहाय पत्नी क्रुप्सकाया हिच्यापासून हिसकावून घेऊन त्याचा नाश केला; आणि असें कांहीं घडलेंच नव्हतें असा डांगोरा पिटला. याचा स्पष्ट अर्थ असा कीं, आपल्या गरजेपुरताच स्टालिनला लेनिन पाहिजे होता; सर्व सत्ता आपल्या हातीं आल्यानंतर लेनिनच्या मोठेपणाची त्याला मुळींच पर्वा नव्हती. ही तऱ्हा इतिहासांत अनेक हुकुमशहांनीं, राजांनीं व पुढाऱ्यांनीं अवलंब्रिलेली दिसेल. कै. लोकमान्य टिळकांच्या थोर नांवाचा उपयोग करून लक्षावधी रुपयांचा फंड उकळणारे 'महात्मे' जगांतील प्रत्येक देशांत पाहावयास मिळतील. आतां लोकमान्यांचें नांव निघालें म्हणून सांगतों. रशियांतहि हिंदुस्थानप्रमाणेंच एक मनोरंजक वाद या नाममाहात्म्यावरून माजला होता.

हिंदुस्थानच्या चालू राजकारणांतील तो न तुटणारा वाद म्हणजे लोकमान्य टिळकांचें राजकारण पुढें कोण चालवीत आहे? कॉंग्रेस आणि हिंदुमहासभा या दोन महत्त्वाच्या व ब्रलशाली पक्षांपैकीं प्रत्येक पक्ष मोठ्या अहमहमिकेनें 'आम्हीच खरे लोकमान्यांच्या राजकारणाचे वारसदार' असें

म्हणून तें येनकेनप्रकारेण पटवून देण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

तसाच कांहींसा प्रकार सोव्हिएट रशियाच्या राजकारणांत लेनिनच्या मतप्रणालीबाबत स्टालिन नि ट्रॉट्स्की यांच्या पंथांत माजला होता. फरक एवढाच कीं, लेनिनचा जड देह अस्तित्वांत असतांना म्हणजे तो मृत्यु-शय्येवर खिळला असतांनाच या वादाला सुरवात झाली; नि हिंदुस्थानां-तला वाद टिळकांच्या निधनानंतर उद्भवला. त्यांत कावेबाज स्टालिननें कांहीं स्वकर्तबगारीवर तर कांहीं दैवाचा फांसा अनुकूल पडला म्हणून 'मीच लेनिनचा खरा शिष्य' असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न—निदान आभास तरी यशस्वी केला.

पहिली संस्मरणीय भेट

लेनिन आणि स्टालिन हे दोघे कर्तबगार पुरुष प्रथम एकमेकांना भेटले तें ठिकाण टॉमरफोर्स.

१९०५ सालच्या क्रांतीच्या पहिल्या रणधुमाळींतच फिनलंडमधील टॉमरफोर्स येथें बोल्शेव्हिक पुढाऱ्यांची एक गुप्त सभा भरली होती. या सभेसाठीं ठिकठिकाणांहून अनेक बोल्शेव्हिक कार्यकर्ते उपस्थित झाले होते. त्यांत जोसेफ (स्टालिन) हाहि आला होता. आणि याच वेळीं प्रथमतः स्टालिन—लेनिन यांची भेट झाली. टॉमरफोर्सच्या बैठकींत कार्याच्या दृष्टीनें कोरड्या चर्चेपेक्षां अधिक कांहीं फलनिष्पत्ति झाली नाहीं, परंतु स्टालिन-सारखा एक हिरा मात्र लेनिनला मिळाला. स्टालिननें लेनिन या व्यक्तीला प्रत्यक्ष असें यापूर्वी केव्हांच पाहिलें नव्हतें असें दिसतें; परंतु लेनिनच्या वाङ्मयाशीं मात्र स्टालिन यापूर्वीहि चांगलाच परिचित होता.

टॉमरफोर्सच्या बैठकीसंबंधीं स्टालिन आपल्या मित्रांपाशीं अभिप्राय व्यक्त करतांना म्हणतो " टॉमरफोर्स येथील बोल्शेव्हिकांच्या सभेंत लेनिनला मीं प्रथम पाहिलें. आमच्या पक्षांतील गगनाला गवसणी घालणारा हा वैनतेय, हा थोर पुरुष (बाह्यांगानें) मला अगदीं चार सामान्य माणसांसारखा दिसला. लेनिनची विचारसरणी तर्कशुद्ध, स्पष्ट व निर्दोष होती. " या प्रसंगींसुद्धां लेनिनखेरीज कोणीहि व्यक्ति स्टालिनवर आपली छाप पाडूं शकली नाहीं. एकंदरींत लेनिनच्या व्यक्तित्वाविषयां व कर्तृत्वा-

संबंधीं स्टालिनच्या मनांत अनेक वर्षांपूर्वीपासून गाढ आदर वसत होता. असें वरील उद्‌गारांवरून दिसतें. या उलट लेनिनहि स्टालिनच्या कर्तब-गारीवर या काळीं प्रसन्न झाला व त्याचा भविष्यकाल थोड्याबहुत अंशानें तो पाहूं शकला असें म्हणतां येईल.

तथापि त्यानंतरचा बहुतेक काळ धामधुमींत व अस्थिर परिस्थितींतच गेला; त्यामुळें स्टालिनचा लेनिनशीं फारसा जिव्हाळ्याचा संबंध १९१२ पर्यंत आलेला दिसत नाहीं. १९१२ सालीं प्राग येथें बोल्शेव्हिक पक्षाची काँग्रेस भरली, तींत स्टालिन येऊन दाखल झाला. या परिषदेंतच स्टालिन प्रथमतः चमकला. सभासदांचा स्टालिनविषयीं तितकासा अनुकूल ग्रह नसतांहि लेनिनच्या भलावणीवरून स्टालिनला बोल्शेव्हिक पक्षाच्या मध्यवर्ति समितीवर घेण्यांत आलें. रशियाबाहेर राहूनहि स्टालिननें चळ-वळींचीं सूत्रें हालविलीं तरी चालतील, अशी परवानगी या बैठकींत स्टालि-नला मिळाली असतांहि त्यानें रशियांतच काम करण्याचें पतकरलें. रशि-यांत जाऊन काम करण्यांत पोलिसांच्या जुलुमाला तोंड द्यावें लागणार हें स्पष्ट दिसत होतें, तरीहि तो रशियांत गेला; यावरून त्याचा निधडेपणा व्यक्त होत असला तरी, त्याला रशियनखेरीज कोणतीच अन्य भाषा येत नसल्या-मुळें परदेशांत जाऊन राहणें ही गोष्ट तितकीशी शक्य व इष्टहि नव्हती.

मध्यवर्ति समितीवर स्टालिनला घेण्यांत लेनिनचा कांहींतरी विशिष्ट हेतु होता हें निश्चित; व त्याच धोरणानें त्या वेळीं लेनिननें त्याच्या शिरा-वर जोखमीचीं कामें टाकण्यास सुरवातहि केली होती.

एक गोष्ट स्पष्ट आहे कीं, लेनिन जसे स्टालिनचे गुण जाणीत होता नि त्याचा उपयोग कसा नि कोठें करून घ्यावा हें त्याला कळत होतें; तसाच स्वतः स्टालिनहि लेनिनची थोर कर्तबगारी नि त्याच्या ठिकाणची तेजस्वी प्रतिभा उमजण्याइतका शहाणा होता. मग लेनिननें स्टालिनसारख्या एका "हडेलहप्पी शिपायाचा उपयोग 'साधन' किंवा 'हत्यार' म्हणून क्रांति-कार्यांत करून घेतला" तसाच स्टालिननें स्वतःच्या प्रामाणिक मताच्या प्रसारासाठीं लेनिनच्या नांवाचा उपयोग साधन किंवा हत्यार म्हणून करून घेतला तर त्याला दोष कसा देतां येईल !

थोडा पूर्वेतिहास

१९०५ चा पहिला क्रांतीचा प्रयत्न अयशस्वी ठरला. झार सरकार-कडून करण्यांत आलेली अमानुष दडपशाही व बोल्शेव्हिक पक्षाची अपुरी संघटना यामुळेंच हें अपयश आलें असें जरी म्हणतां येत नसलें, तरी १९१० सालपर्यंत कामगारांचे नि क्रांतिवाद्यांचे पुढारी पुनः डोकें वर काढूं शकले नाहींत हें खरें. १९१० सालांतील महत्त्वाची घटना म्हणजे बोल्शेव्हिकांनीं सोशल डेमॉक्रेटिक पक्षांतील मेन्शेव्हिकांच्या क्रांतिविरोधी गटाशीं असलेला आपला संबंध पूर्णपणें तोडून टाकला, ही होय. १९१० सालीं बोल्शेव्हिक पुढाऱ्यांनीं आपली संघटना बरीच सांवरली नि कामगार वर्गाची चळवळ क्रांतिकारक धोरणानें चालविण्यास त्यांनीं प्रारंभ केला. त्याच काळांत युरोपांत आगामी महायुद्धाचे कृष्णमेघ दिसूं लागले होते. ही संधि साधावयाचें लेनिनप्रभृतींनीं ठरविलें. महायुद्ध सुरू झाल्यानें भांडवलशाहीचा अति विस्तृत व्याप तिला सांभाळतां सांभाळतां नाकीं नऊ येतील नि अशा सुसंधीचा पूर्ण फायदा आपण करून घेतला पाहिजे हें लेनिननें ओळखलें. त्यासाठीं रशियांत क्रांतिकारी कामगारांचा एक

प्रचंड संघ निर्माण करण्यांत आला. १९१३ नि १९१४ सालांतील जगड्व्याळ राजकीय संपांत बोल्शेव्हिक पक्षाचें बल चांगलेंच कसाला लागलें होतें नि त्यामुळेंहि लेनिन आदि पुढाऱ्यांचा आत्मविश्वास द्विगुणित झाला होता.

बोल्शेव्हिकांपुढील बिकट कार्य

१९१४ च्या ऑगस्ट महिन्यांत पहिल्या महायुद्धाचा वणवा युरोपांत पेटला. साम्राज्यशाही राष्ट्रांनीं स्वतःचीं साम्राज्यें टिकविण्यासाठीं नि असलेलीं बळकट करून त्यांचा विस्तार करण्यासाठीं हा झगडा सुरू केला होता. या साम्राज्यवादी राष्ट्रांपैकीं सर्वांचें सामर्थ्य सारखें नसल्यानें जगाची अधिक वाटणी कोणीं बळकवावी हा प्रश्न साहाजिकच उद्भवला. या गटांतील राष्ट्रांच्या दर्जाची असमानता नि आर्थिक परावलंबित्व हेंच या महायुद्धाचें मूळ कारण असें लेनिन म्हणूं लागला. लेनिनचें हें म्हणणें इतर समाजवाद्यांना पटलें नाहीं; अर्थातच महायुद्धाविषयीं समाजवाद्यांचें धोरण काय असावें यावर रण माजून मतभेदाचे प्रसंग उद्भवले.

लेनिनला गॅलीशिया प्रांतांतील पोरोनिनो गांवीं ऑस्ट्रियन सरकारनें कांहीं दिवस कारावास घडविला; त्यानंतर कांहीं दिवस क्रॅकौ येथें राहून तो स्वित्झर्लंडमध्यें गेल्यावर सप्टेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत तेथें निर्वासित बोल्शेव्हिकांची एक सभा बोलविण्यांत आली. त्या बैठकींत चालू महायुद्धाशीं संपूर्ण असहकार करून त्यांत रशियाचा पराजय होईल असे प्रयत्न करण्याचा निर्बंधवजा ठराव बोल्शेव्हिकांच्या मध्यवर्ति समितीनें संमत केला[1] नि आपलें धोरण तदनुसार आंखलें. दुसऱ्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेला (The Second International) बोल्शेव्हिकांनीं आपल्या दृष्टीनें या बैठकींत मूठमाती दिली; कारण तिचें धोरण युद्धसहकाराचें होतें.

रशियाच्या झार सरकारनें महायुद्धांत सामील होतांच पहिली कोणती गोष्ट केली असेल तर ती म्हणजे लेनिनच्या युद्धविरोधी नि क्रांतिकारक अनुयायांची वासलात लावण्याचा यत्न करणें. तथापि वैध मार्गांनीं बोल्शे-

---

१ हाच तो लिऑं ट्रॉट्स्कीचा सुप्रसिद्ध ' विध्वंसवाद. '

व्हिक क्रांतिवादी कल्पनांचा प्रसार ड्यूमा सभेंतील बोल्शेव्हिक पक्षीय सभासदांनीं जोरदारपणें केला. परंतु ड्यूमा सभेंतील प्रतिनिधि या नात्यानें काम करण्याचीहि अनुकूलता त्यांना फार दिवस लाभली नाहीं. बोल्शेव्हिकांचे ड्यूमामधील सहाहि प्रतिनिधि सरकारनें पकडले. त्यांत कामनेव्ह हाहि एक होता. त्यांच्यावरील आरोपांची रीतसर चौकशी होऊन त्यांची सैबेरियांत पाठवणी झाली. बोल्शेव्हिक प्रतिनिधींच्या तत्कालीन तेजस्वीपणाची लेनिननेंहि प्रशंसा केली आहे.

इतरहि अनेक मार्गांनीं गुप्त वा उघडपणें चाललेल्या युद्धविरोधी चळवळी चिरडून टाकण्याचा सरकारनें चंग बांधला. छापे, झडत्या, धरपकडी नि लष्करी न्यायासनापुढील चौकशीनंतर शिक्षा हें सत्र जोरानें सुरू झालें. ‘ प्रवदा ’ पत्र सरकारी आज्ञेवरून लगेच बंद करावें लागलें. बहुतेक सर्व बोल्शेव्हिक सीमापार झाले. खुद्द रशियांतच बोल्शेव्हिक मतप्रचाराचें कार्य नामशेष झाल्याचें दिसूं लागलें. मात्र परदेशांतील कार्य जोमानें वाढीला लागलें होतें. लंडनमध्यें लिट्‌व्हिनॉफ, स्टॉकहोममध्यें श्लियाप्निकोव्ह, स्विश्वियानियांत कोलोनटाई आणि न्यूयॉर्कमध्यें बुखारीन ही मंडळी आपल्या पक्षांतील विखुरलेले लोक एकत्र आणून क्रांतिकारी समाजवादाच्या चळवळीला पुनश्च तेज चढविण्याचे प्रयत्न करीत होती. आपल्या पक्षाची संघटना मजबूत करून चालू महायुद्धाचें वर्गकलहांत तीव्रतेनें रूपांतर व्हावें, क्रांतिकारी समाजसत्तेची स्थापना करतां यावी अशासाठींच लेनिनप्रभृति बोल्शेव्हिक नेत्यांची अहोरात्र धडपड नि परिश्रम सुरू होते. मात्र ट्रॉट्स्की व मध्यवर्ति समितीचे कांहीं सभासद शांतताप्रस्थापनेची चळवळ करून राहिले होते. महायुद्धाच्या वेळीं आपसांतील यादवीला प्रारंभ होऊन तिचें क्रांतींत पर्यवसान होणें ही आकस्मिक उद्‌भवणारी गोष्ट नव्हे; तर युद्ध-प्रारंभापूर्वी या दोस्त राष्ट्रांतून जीं अनेक आर्थिक नि राजकीय स्थित्यंतरें घडून आलीं त्यांचा तो स्वाभाविक परिपोष आहे, असें पटवून देण्याचा लेनिननें प्रयत्न करून पाहिला; पण त्याला त्यांत यश मिळालें नाहीं.

दुसऱ्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेंतील पुढाऱ्यांनीं यावेळीं जें विश्वासघातकी वर्तन केलें त्यामुळें लेनिनचें मन प्रक्षुब्ध झालें. जर्मनींतील पक्ष-पुढाऱ्यांनीं युद्धसहकार करून कैसरचें पाठबळ संपादन केलें. मार्क्स नि एंजल्स यांनीं 'जर्मन सोशल डेमॉक्रॅटिक पक्ष स्थापला होता, त्यामुळें जगांतील कामगार या पक्षाकडे एक अधिकृत गट या नात्यानें पाहात होते. याच पक्षानें आयत्या वेळीं तोंडघशीं पाडल्यानें बोल्शेव्हिकांच्या युद्धविरोधी चळवळीला बराच जाणवण्याजोगा धक्का बसला.

"युद्धाला अपरिहार्यपणें कारणीभूत होणाऱ्या साम्राज्यशाहीला जगविण्यापेक्षां मानवी समाजाला कायमच्या शांततेची व सुखाची प्राप्त करून देणाऱ्या कामगार क्रांतीची आराधना करणें अत्यंत श्रेयस्कर आहे. भांडवलशाहीला जगविणारी शांतता आपल्याला नको आहे तर भांडवलशाही युद्धाच्या ऐवजीं देशांतील निरनिराळ्या वर्गांत आपसांत युद्ध होणें आवश्यक आहे" असें लेनिन म्हणूं लागला.

प्लेखोनाव्हनें युद्धसहकाराची भाषा सुरू केली, तर रोझा लक्झेंबर्ग, राडेक, बुखारीन यांना जागतिक क्रान्तीचे डोहाळे लागले. त्यामुळें एकीकडे प्लेखोनाव्हसारख्या समाजवादी आचार्यांचा निषेध करीत असतां, बुखारीनप्रभृति जगत्क्रांतिवादी कट्टर जहालांना 'आस्ते कदम'चा इशारा देण्याचें कार्य लेनिनला करावें लागत होतें.

चालून आलेली सुसंधी

पण महायुद्ध कांहीं या क्रांतिवाद्यांच्या चर्चा--बैठकीसाठीं थांबलें नव्हतें! तो वणवा चांगलाच भडकला. रशियाची रग बरीच जिरली. एकामागून एक अपजयाचेच प्रसंग झारच्या सैन्यावर आल्यानें आपल्या अजिंक्यत्वाचा रशियाचा पीळ ढिला पडला. १९१५ च्या उन्हाळ्यांत तर रशियाची स्थिति इतर युद्धयमान राष्ट्रांपेक्षां फारच केविलवाणी झाली. आणि त्यामुळें रशियांतील बोल्शेव्हिक कार्यकर्त्यांना आपलें कार्य उरकण्याची एक सुसंधीच चालून आली.

रशियन सैन्याला ठिकठिकाणीं खाव्या लागत असलेल्या पराजयाचें

कारण वस्तुतः रशियन सैनिकांच्या नालायकींत होतें; परंतु आपलें मनुष्यबळच कमी पडत आहे असा निष्कर्ष काढून रशियन सेनापतींनीं लष्करभरतीची मोहीम सुरू केली. १९१४ च्या महायुद्धाचे वेळीं हिंदुस्थानांत रंगरूट भरतीसाठीं जे भलेबुरे प्रकार योजण्यांत आले त्यांचीच ती एक आवृत्ति होती. चाबकानें बडवीत हजारों रशियन शेतकरी नि इतर लोक रणांगणावर पाठविण्यांत आले. गुरांना हांकलीत नेणाऱ्या कसाबाची वर्तणूक तरी त्यापेक्षां अधिक चांगली असेल. अर्थातच अशा असंतुष्ट सैनिकांचें सैन्य रशियाला कसें यश मिळवून देणार? उलट बंडखोर प्रवृत्ति सैन्यांतूनहि वाढीला लागली. लक्षावधि रशियन सैनिक रणक्षेत्रावर शत्रूच्या गोळ्यांना बळी पडत होते; तशीच उपासमारहि विलक्षण होत होती. ना शस्त्र, ना वस्त्र अशा अवस्थेंत लढणाऱ्या त्या सैनिकांचें तें युद्ध नसून आत्महत्याच होती, असें युजेननें म्हटलें आहे. आणि हें भयानक दृश्य महायुद्धाच्या प्रारंभापासून फक्त एका वर्षाच्या आंत दिसूं लागलें. युद्धसामुग्रीचें उत्पादन करणाऱ्या कारखान्यांतील कामगार वर्गावरहि कामाचा असह्य ताण पडूं लागला. त्यामुळें असंतोषाचें वारें त्यांच्यांतहि फैलावलें. कामगार वर्गावरील जुलूम नि जबरदस्ती वाढूं लागल्यानें तेहि आपोआप संघटित होऊं लागले. हजारों कामगार आपोआपच कामासाठीं एकत्र येत असल्यानें त्यांचें दळणवळण वाढलें. परस्परांचे विचार नि असंतुष्ट भावना परस्परांना कळून त्यांना संघटित स्वरूप येऊं लागलें. हळूहळू या कामगार चळवळींतल्या स्फुलिंगांतूनच राजकीय असंतोषाचा वणवा पेटला. कोणत्याहि कारणासाठीं संप होवो त्याची परिणति राजकीय उठावणींत व्हावयाची असें जवळजवळ ठरूनच गेलें होतें. त्या काळीं 'राजकीय संप हा रशियांतील कामगार चळवळीचा प्रमुख कार्यक्रमच होऊन बसला होता' असें एक लेखक म्हणतो. १९०५ सालीं रशियांतील कामगारांची संख्या १५ लाख होती ती १९१७ मध्यें २० लाखावर गेली.

देशांत युद्धामुळें पांचांवर धारण बसली नि देशव्यापी असंतुष्टतेची लाट पुनश्च उसळी घेऊन उठली. उपासमारीमुळें चिडून अखेर १९१५

च्या उन्हाळ्यांत राजकीय संपांना प्रारंभ झाला. १९१७ मध्यें फेब्रुवारींत लष्करांतील शिपायांनीं व कामगारांनीं सरकारविरोधी चळवळीचें स्वरूप इतकें तीव्रतेप्रत नेलें कीं, त्याला बंडाचें स्वरूप प्राप्त झालें. या चिथावणीला कारणीभूत झालेली व क्रान्तीला यशस्विता प्राप्त करून देणारी संघटना कांहींशी प्रयत्नानें व कांहीं निसर्गतःच निर्माण झाली होती. ' सोव्हिएट ' म्हणून ज्या संघटनेचें नांव आज जगभर उच्चारलें जातें तीच ही संघटना होय !

१९०३ सालापासून १९१७ पर्यंत बोल्शेव्हिक आणि मेन्शेव्हिक हे दोन पक्ष रशियाच्या पुनर्घटनेसाठीं आपापल्या मार्गांनीं झटत होते. जहाल नि नेमस्त असें सामान्यतः या दोन पक्षांचें वर्णन करतां येईल. क्रान्ति प्रत्यक्ष घडून येईपर्यंत नि बोल्शेव्हिकांचें आसन स्थिर होईपर्यंत मेन्शेव्हिक नि बोल्शेव्हिक यांचा झगडा अखंड चालू होता.

युद्धाच्या प्रारंभानें कामगार वर्गाच्या क्रांतिकारक चळवळीच्या नाड्या कांहीं काल आंवळल्या गेल्या हें खरें, पण या महायुद्धामुळें उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीशीं तोंड देण्याकरितां झार सरकारला देशांत जी भयंकर दडपशाही करावी लागली, तीमुळेंच सबंध देश ढवळून निघून भावी क्रान्तीची पार्श्वभूमि सिद्ध करतां आली असें म्हणतां येईल. म्हणजे एका तऱ्हेनें पहिलें महायुद्ध रशियांत क्रांति घडविण्यास उपकारकच ठरलें.

१९१७ मार्च[1] (जुन्या रशियन दिग्दर्शकाप्रमाणें फेब्रुआरी) महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत पीटर्सबर्गमधील सैनिकांनीं नि कामगारांनीं क्रान्तीचा पहिला उठाव केला. २३ फेब्रुआरी हा रशियन क्रान्तीचा पहिला दिवस होय. आंतरराष्ट्रीय महिला दिन या दिवशीं आला असल्यानें तो प्रचंड प्रमाणावर साजरा करण्याचें सोशल डेमॉक्रॅटिक पक्षानें ठरविलें होतें. मात्र त्यांत भाषणें, सभा, मिरवणुकी नि पत्रकें काढणें याच प्रकारचे सौम्य नि निरुपद्रवी कार्यक्रम नियोजित होते. संपाचा विचारहि कोणी केलेला नव्हता. सिद्धता अशी कसलीच नसल्यानें लढाऊ बोल्शे-

---

१. या दोन दिनदर्शकांत १३ दिवसांचा फरक आहे.

व्हिक कामगार संघानें उलट संप वगैरे कांहीं करूं नये अशाच सूचना कामगारांना दिल्या होत्या. तथापि पीटर्सबर्गमध्यें एकाएकीं संपाची ज्योत पेटली. त्यांत सर्वच पक्षांचे कामगार येऊन मिसळले. त्यांच्या पाठीशीं त्यांना चेतविणारे पुढारी अगर प्रवर्तक नव्हते. संप पुकारला गेला तो स्वयंस्फूर्तीनेंच.

झालें ! हां हां म्हणतां वाऱ्यासारखा हा वणवा भडकत गेला. पण विशेष आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे या वेळीं झारचे एकनिष्ठ घोडेस्वार नि बरेंच लष्कर संपवाल्यांना मिळालें. अनेक राजनिष्ठ पलटणीहि बंड करून उठल्या. संप मोडण्यासाठीं अनेक अमानुष उपाय झारच्या पोलिसांनीं योजिलें. लष्कराकडून यांत्रिक बंदुका नि तोफांचाहि सररहा उपयोग करण्यांत आला. पण संपवाले हटले अगर खचलेहि नाहींत. संपाचा जोर अखेरपर्यंत कायम होता; नव्हे लष्कराच्या साहाय्यामुळें संपवाल्यांचा उत्साह अनेकपटींनीं वाढला. १५०००० लष्कर नगररक्षणार्थ ठेविलेलें होतें तें अखेरीस सर्वच्या सर्व क्रांतिकारकांना येऊन मिळालें.

ता. २७ ला संपवाल्यांनीं शहरांतील कारागृहांचे दरवाजे उघडून सर्व राजकीय बंद्यांची सुटका केली. त्यांत बोल्शेव्हिक तसेच मेन्शेव्हिक पुढारीहि होते. कारागृहांतून मुक्त होतांच मेन्शेव्हिकांनीं ड्यूमा सभेचा रस्ता सुधारला तर बोल्शेव्हिकांनीं शहराच्या निरनिराळ्या भागांतील कामगारांकडे नि सैनिकांकडे धांव घेतली.

क्रांतिकारकांनीं बंडखोर सैनिकांच्या साहाय्यानें टॉरीड राजवाड्यासह सबंध पेट्रोग्राड राजधानी आपल्या ताब्यांत घेतली. झारच्या राजवटींतील सर्व लहानमोठे सरकारी अधिकारी पकडण्यांत आले. ता. २८ फेब्रुवारीला सकाळीं बोल्शेव्हिकांच्या मध्यवर्ति समितीनें रशियांतील जनतेला उद्देशून केलेली सुप्रसिद्ध घोषणा प्रकट झाली.

क्रांति कशी घडली ?

१९१७ फेब्रुवारीच्या क्रांतीनें झारची सत्ता उलथून टाकली. कामगार नि सैनिक यांच्या प्रतिनिधींचें एक 'सोव्हिएट' (पंचायत मंडळ)

पेट्रोग्राडमध्यें स्थापन करण्यांत आलें. परंतु त्या सोव्हिएटमध्यें मेन्शेव्हिकांचेंच बहुमत होतें. त्यामुळें हे नवें सरकार बोल्शेव्हिकांच्या जहाल तत्त्वज्ञाना-पेक्षां अगदींच मिळमिळीत किंबहुना प्रसंगीं त्या तत्त्वांच्या विरुद्धहि वागूं लागलें. भांडवली गटांच्या सत्तेला नेस्तनाबूत करण्याऐवजीं भांडवली सर-कारला मदत करण्याचेंच त्याचें स्वरूप राहिलें. हें भांडवलदारांविषयीं सहानुभूति असणारें धोरण अर्थातच लेनिनप्रभृतींना मान्य नव्हतें. परंतु ती सर्व मंडळी त्या वेळीं निर्वासित होती. स्वतः लेनिन स्वित्झर्लंडमध्यें अडकून पडला होता.

पुढें जेव्हां लेनिन रशियांत परत आला, तेव्हां लेनिनवर जर्मन सरकारचा हेर असल्याचा आरोप करून, रशियांत प्रस्थापित सरकारविरुद्ध कुरापत काढून यादवी माजविण्यासाठींच कैसरनें त्याला पाठविलें असल्याची कोल्हेकुई तत्कालीन हंगामी सरकारचीं पत्रें करूं लागलीं. हें हंगामी सरकार म्हणजे मेन्शेव्हिक पक्षाचें केरेन्स्की मंत्रिमंडळ होय. परंतु बोल्शे-व्हिकांनीं आपली चळवळ तशीच जोमानें चालू ठेविली. सैनिकांचीं अंतःकरणें बोल्शेव्हिकांकडे वळवून घेण्यासाठीं बोल्शेव्हिक पक्षानें बोल्शे-व्हिक लष्करी समिति स्थापन केली.

क्रान्तीनंतरचा पहिला मे–दिन रशियांत सर्वत्र अत्यंत मोठ्या प्रमाणा-वर साजरा व्हावयाचा होता. त्यांतच हंगामी सरकारचा एक वरिष्ठ व उत्तरदायी अधिकारी मिल्युकोव्ह यानें ‘ दोस्तांना विजय मिळेपर्यंत रशिया युद्धांतून अंग काढून घेणार नाहीं, एकनिष्ठेनें लढेल ’ असें आश्वासन मित्रराष्ट्रांना दिलें असल्याची वार्ता त्याच दिवशीं प्रसृत झाली होती. त्यामुळें पेट्रोग्राडमध्यें त्या दिवशीं दोन मिरवणुका निघाल्या. परंतु दोहोंचें स्वरूप भिन्न होतें. कामगार व सामान्य सैनिक यांची एक; नि दुसरींत पांढरपेशा वर्ग, शिष्ट लोक व सरकारी अधिकारी होते. कामगार व सैनिक हंगामी सरकारचा निषेध करीत होते; बोल्शेव्हिकांच्या घोष-वाक्यांचा जयजयकार त्यांनीं चालविला होता. दुसऱ्या मिरवणुकींत जर्मन हेरांचा निषेध नि दोस्त राष्ट्रें व हंगामी सरकार यांचा जयजयकार ऐकूं

येत होता. या दोन्ही मिरवणुकी कांहीं ठिकाणीं एकत्र आल्या. त्यांत परस्परांनीं परस्परांवर गोळ्याहि चालविल्या. चकमकी झडल्या. कामगार व सैनिक मिल्युकोव्हप्रभृति सरकारी अधिकाऱ्यांच्या त्यागपत्राची मागणी करीत होते. त्याचा परिणाम पुढें झालेला दिसला. मिल्युकोव्ह नि गुचकोव्ह या हंगामी सरकारच्या दोन मंत्र्यांनीं त्यागपत्रें दिलीं नि झेरेटेलीप्रभृति पांच सोशालिस्ट पुढारी मंत्रिमंडळांत घेण्यांत आले. परंतु त्यामुळें जुन्या परराष्ट्रीय धोरणांत कांहींच फरक पडला नाहीं. कारण केरेन्स्की हाच नव्या सरकारचा पंतप्रधान अतएव सूत्रचालक राहिला होता व त्याचा ओढा दोस्तराष्ट्रांकडे होता.

रशियांत चालू असलेल्या सार्वत्रिक युद्धविरोधी चळवळीची पर्वा न करतां केरेन्सीच्या हंगामी सरकारनें ता. १ जुलै रोजीं चढाईला प्रारंभ केला. त्यामुळें सैनिकांचा संताप अनावर झाला. त्यांनीं बंड केलें, पण पेट्रोग्राडमध्यें तो प्रयत्न अयशस्वी ठरला. या अयशस्वी सशस्त्र उठावणीचा फायदा केरेन्स्कीनें कौशल्यानें करून घेतला नि बोल्शेव्हिकांविरुद्ध, देशाचें मत चेतवून दिलें. बोल्शेव्हिक पक्ष चिरडण्यासाठीं स्वतः केरेन्स्की सरकारनेंहि खूप प्रयत्न केले नि ते कांहींसे यशस्वी झाल्याचेंहि किंचित् काल दिसलें.

पण पुढें रशियांत सुंदोपसुंदी माजली. केरेन्स्की हा पंतप्रधान आणि हंगामी सरकारचा सरसेनापति लष्करी अरेराव कॉर्निलॉफ यांची रशियाच्या सर्वाधिकार-पदासाठीं भांडणें लागलीं. त्यांत पेट्रोग्राडवर चाल करून आलेल्या कॉर्निलॉफची वाट परस्पर बोशेव्हिकांनींच लावली. हंगामी सरकारनें कसेंबसें नवीन संयुक्त सरकार निवडलें. त्या सरकारनें बोल्शेव्हिकांवर संक्रान्त आणली. बहुतेक पुढारी बंदीत पडले नि कांहीं रशियाबाहेर पळून गेले वा अज्ञातवासांत राहूं लागले. तथापि कांहीं काळ लोटतांच बोल्शेव्हिकांच्या हालचालींना पुनश्च चालना मिळून त्यांनीं जनतेवर आपलें वजन पाडण्यास सुरुवात केली.

रशियामधील स्थानिक सोव्हिएटांतून बोल्शेव्हिक प्रतिनिधि बहुसंख्येनें निवडून आले. खेड्यांतील सोव्हिएटांमध्येंहि बोल्शेव्हिकांना

अधिकार मान्य केला जाऊं लागला. हंगामी संयुक्त सरकार निष्प्राण होऊं लागल्याचें स्पष्ट दिसून येत होतें. या संधीचा फायदा घेऊन सशस्त्र उठावणीची सिद्धता बोल्शेव्हिकांनीं सुरू केली. मॉस्को सोव्हिएटमध्यें बोल्शेव्हिकांनीं लष्करी क्रांतिकारी समिति उघडपणें स्थापन केली होती. तिचें अध्यक्षपद ट्रॉट्स्कीला देण्यांत आलें. या समितीला सोव्हिएटांची अधिकृत मान्यता होती. पेट्रोग्राड सोव्हिएटनेंहि ट्रॉट्स्कीला आपला अध्यक्ष निवडलें.

लष्करी क्रांतिकारी समितीनेंहि देशांतील सर्व लष्करी नि आरमारी पलटणींशीं दळणवळण पाडलें. तसेंच शेतकरी-कामकरी यांच्या संघटनेचेंहि कार्य तिनें शिरावर घेतलें. क्रांतीच्या सिद्धतेचीं चक्रें जोरानें फिरूं लागलीं. त्याचें सूत्रचालकत्व बोल्शेव्हिक मध्यवर्ति समितीकडे होतें. स्टालिन, स्वर्डलोव्ह, सोकोलनिकोव्ह, झेरझिन्स्की व बुब्नोव्ह वगैरे कर्तबगार नेत्यांनीं हें कार्य दक्षतापूर्वक नि शांतपणें चालविलें होतें.

अखेर ७ नोव्हेंबर (रशियन दिनदर्शकाप्रकाणें २५ आक्टोबर) रोजीं सकाळीं ठरल्याप्रमाणें हंगामी सरकारविरुद्ध सशस्त्र बंडाचें निशाण उभारलें गेलें. लाल लष्कराच्या साहाय्यानें त्याच दिवशीं बोल्शेव्हिकांनीं राजधानी (पेट्रोग्राड) सर केली. ' कामगार व सैनिक' या बोल्शेव्हिक मुखपत्रांत त्याच सकाळीं लेलिनची घोषणा प्रसिद्ध झाली होती ती महत्त्वाची आहे.

" हंगामी सरकार उलथून टाकण्यांत आलें आहे...ज्या ध्येयाकरितां रशियांतील जनता आजवर झगडत होती तें ध्येय आतां साध्य झालें आहे. लोकसत्ताक राज्यपद्धति, शांततेची ताबडतोब प्रस्थापना, जमिनदारांची जमिनीवरील मालकी नाहींशी करणें, उत्पादनाच्या साधनांवर कामगारांचा ताबा मिळविणें व सोव्हिएट सरकारची स्थापना करणें या गोष्टी त्वरित अंमलांत आणण्याचें ठरविण्यांत आलें आहे. सैनिक, कामकरी नि शेतकरी यांची क्रांति चिरायु होवो ! "

केरेन्स्कीचा पराभव होऊन त्यानें रशियांतून पळ काढला. त्याच रात्रीं

११ वाजतां सोव्हिएटांची दुसरी अखिल रशियन कॉंग्रेस भरली.त्या परिष-देंत नव्या सरकारची घोषणा करण्यांत आली. या परिषदेंतील ६५० प्रति-निधींपैकीं ३९० बोल्शेव्हिक असल्यानें त्यांचेंच बहुमत होतें. सोशल रेव्होल्यूशनरी पक्षांतील नेमस्त सभासद व मेन्शेव्हिक यांनीं निषेधार्थ सभात्याग केला, तरी त्या दोन्ही पक्षांतील जहाल मतवाल्यांनीं नव्या सोव्हिएट सरकारला पाठिंबाच दिला.दुसरे दिवशीं सकाळीं नव्या सरकारचें मंत्रिमंडळ बनविण्यांत आलें. नव्या सरकारचा अध्यक्ष लेनिन व परराष्ट्र-मंत्री ट्रॉट्स्की अशी निवड झाली. 'सोव्हनॉरकोम' म्हणजे सोव्हिएट नोरोड्निक् कोमसरोव्ह-हें त्या नव्या सरकारचें नांव. कौन्सिल ऑफ दि पीपल्स कमिसार्स (लोकप्रधानमंडळ) असें त्याला म्हणतात. या सॉव्हनॉर-कोममध्यें बोल्शेव्हिकांशिवाय इतर कोणासहि घेतलें गेलें नाहीं.

नवें सरकार स्थापन झालें म्हणजे सारा कारभार कांहीं एकदम सुतासारखा सरळ चालूं लागतो असें थोडेंच आहे? नवी विटी नवें राज्य—नवे कारभारी नि त्यांची राज्यकारभार पद्धतिहि निराळीच. त्यांतूनहि भांडवलवाल्यांचें सिंहासन फोडून कामगारांचें राज्य स्थापण्यास निघालेल्या या बोल्शेव्हि-कांविषयीं बाहेरच्या जगांतील सत्ताधाऱ्यांना प्रेम नि आदर याऐवजीं द्वेष नि शत्रुत्वच अधिक वाटत होतें. ही क्रांति यशस्वी झाली याचें शल्य त्यांच्या मनांत सारखें बोचत होतें. आणि त्या ब्रिटनप्रभृति तथाकथित लोकशा-ह्यांना हें शल्य उपटून टाकण्याचा प्रयत्न करण्यास लवकरच संधि मिळाली.

बंडखोर सेनापति

नव्या संकटांशीं दोन हात

१९१८ मध्यें जर्मनीचा स्वाहाकार करून पहिल्या महायुद्धाचें धडाडलेलें यज्ञकुंड तात्पुरतें शांत झालें. पण त्यामुळें सोव्हियट राज्यपद्धति उलथून पाडण्याचे प्रयत्न करावयास दोस्तांना नि इतर राष्ट्रांना चांगलें फावलें. सोव्हिएट लोकसत्ता धुळीला मिळविण्यासाठीं हाडवैऱ्यांनींहि आपसांत संगनमत केलें नि रशियावर चहूं दिशांनीं चढाई झाली.

१९३९ सालीं जर्मनी व रशिया या एकमेकांचे हाडवैरी म्हणून समजल्या जाणाऱ्या दोन राष्ट्रांनीं परस्परांत सख्यत्व केलें; नि त्यांतील पुढचा अर्धा भाग—म्हणजे दोस्तांवर संयुक्त चढाई करण्याचा—लवकरच सुरू होण्याचीं चिन्हें कांहीं पत्रपंडितांना दिसत आहेत.

परिस्थिति बिकट होती. १९१७ च्या क्रांतीमुळें देशभर उसळलेल्या अशांततेनें अद्यापि शांत रूप धारण केलेलें नव्हतें. सर्वच कारभार अस्थिर नि अनिश्चित होता. नवे पदाधिकारी नि सोव्हिएट श्रेष्ठी राजकारणक्षेत्रांतील कुटिल नीतीशीं अपरिचित होते; त्यांतील बरेचसे तर अगदींच

अननुभवी. अखेर लेनिननें रशियाच्या संरक्षणासाठीं लष्करी कारभाराचीं सर्व सूत्रें आपल्या स्वतःच्या हातीं घेतलीं. 'लाल सैन्या'ची उभारणी याच वेळीं करण्यांत आली. लेनिनच्या आज्ञेनुसार सक्तीची लष्करभरती सुरू झाली. शेतकरी, कामकरी, तरुण कम्युनिस्ट नि कांहीं थोडे झारच्या राजवटींतील जुने लष्करी तज्ज्ञ यांचीच ही लाल सेना बनलेली होती; आणि ही उभारण्याचें सारें श्रेय बोल्शेव्हिकांनाच आहे.

या नव्या लाल लष्कराचें कार्य क्रांतिरक्षण हें होतें. लिऑं ट्रॉट्स्की या कुशल, उत्साही नि प्रबल इच्छाशक्तीच्या योद्ध्याकडे या सेनेचें आधिपत्य देण्यांत आलें; त्याच्या ठिकाणीं वक्तृत्वगुणहि असामान्यत्वानें वसत होते. रेव्होल्यूशनरी मिलिटरी कौन्सिल म्हणजे क्रांतिकारी लष्करी मंडळाचा तो सूत्रधार बनला. क्रांति घडविण्यासाठीं नि ती टिकविण्यासाठीं ट्रॉट्स्कीनें यादवींत व परचक्राच्या काळीं जी जिवापाड मेहेनत केली ती संस्मरणीय आहे. तो जगत्क्रांतिवादी होता किंवा त्याचा विरोधक स्टालिन हा त्याच्याहून अनेक पटींनीं पाताळयंत्री होता, यापैकीं एक अगर दोन्ही कारणांमुळें तो अखेर मेक्सिकोसारख्या दूर देशांत क्रूरपणें मारला गेला. ही गोष्ट खरी असली तरी लाल सैन्याचा अधिपति म्हणून सोव्हिएट रशियाच्या रक्षणार्थ त्यानें बजावलेली बिनमोल कामगिरी कोणाहि बोल्शेव्हिकानें वा अन्य तत्पंथीयानें विसरणें हें कृतघ्नपणाचें ठरेल.

१९१८ च्या डिसेंबरांत सोव्हिएटांनीं लष्करउभारणीची काढलेली मोहीम तितकीशी यशस्वी ठरली नाहीं. १९१९ सालच्या आरंभाला ५० ते ६० हजार सैनिकांची फक्त पटावर नोंद होती, पण प्रत्यक्ष संख्या फारच थोडी दिसली. बाजारबुणग्यांचा आंकडा फुगूं लागून सैन्यातून पळून जाणारांचीहि संख्या वाढूं लागली. सोव्हिएटांना अर्थातच मनुष्यबळाची वाण पडली. लेनिन या सर्व परिस्थितीकडे बारकाईनें पाहात होता; नि त्यामुळें त्याला क्रांतिकारी लष्करी मंडळाच्या कारभारांत हातहि बराच वेळां घालावा लागला.

१९१९ च्या सुरवातीला बोल्शेव्हिकांची आठवी कॉंग्रेस भरली. उपरि-

लिखित परिस्थितीबाबत या अधिवेशनांत कडाक्याचे वादविवाद झाले. ट्रॉट्स्की या प्रसंगीं उपस्थित नव्हता; परंतु मध्यवर्ति समितीच्या वतीनें लेनिन, स्टालिन व सोकोल्निकोव्ह यांनींच भाषणें केलीं. शिस्तबद्ध सैन्याची उभारणी रशियांत त्वरित झाली पाहिजे; नाहींपेक्षां जिवापाड श्रमानें घडविलेली क्रांति अल्पायुषी ठरेल असें त्यांचें म्हणणे होतें. या अधिवेशनांत स्टालिनच्या वक्तृत्वाला चांगलेंच तेज चढलें आणि याच वेळेपासून लेनिननें स्टालिनची कर्तबगारी ओळखून त्याला आपल्या विश्वासांत घेतलें. यापुढें स्टालिन लेनिनचा लष्करी सल्लागार बनला. या दोघांच्या सहकार्यानेंच सोव्हिएट रशियावरील त्या काळीं आलेलें महा अरिष्ट दूर झालें. "सोव्हिएट लोकसत्ता चहूं दिशांनीं शत्रूनें घेरली असून अखिल रशियानें या प्रसंगीं शत्रूला एकजुटीनें तोंड दिलें पाहिजे." अशी विनंती-पत्रकें काढून लेनिननें, या युद्धांत पराजय झाल्यास रशियाच्या कपाळीं किती भयंकर दुर्दशा येईल याचें भडक चित्र रेखाटलें. याच तऱ्हेची चळवळ सबंध देशभर फैलावली आणि ती बरीच यशस्वी ठरली. सैन्यांतून पळून जाण्याची शेतकरी सैनिकांची प्रवृत्ति नष्ट होऊं लागली; आधीच पळून गेलेले सैनिक परत लष्कराला येऊन मिळाले. राष्ट्ररक्षणासाठीं अत्यावश्यक कामें करणारे तेवढेच कम्युनिस्ट वगळून बाकी बहुतेक सैन्यांत दाखल झाले. बोल्शेव्हिकांना 'रानटी' म्हणून नांवें ठेवणाऱ्या विरोधकांची खंदक खणण्यासाठीं नि रस्ते बनविण्यासाठीं आघाडीवर पाठवणी करण्यांत आली. अशा तऱ्हेनें सैन्याला थोडें स्थैर्य येऊं लागलें. लेनिनला तत्पूर्वी लष्करी शास्त्राचा गंधहि नव्हता. पण त्याच्या अमोघ इच्छाशक्तीनें नि दुर्दम्य उत्साहानें रशियावरील हें परचक्र लेनिननें आपल्या सहकाऱ्यांच्या साहाय्यानें परतवून लाविलें असें एकानें लिहिलें आहे.

सोव्हिएट लोकसत्तेच्या नुकत्याच जन्मलेल्या कोवळ्या बालकाच्या नरडीला नख लावण्याचा प्रयत्न भांडवलवाल्या नि साम्राज्यशाही देशांनीं करून पाहिला; परंतु कम्युनिस्टांच्या सुदैवानें तो दुर्धर प्रसंग टळला. मॉस्कोला व पेट्रोग्राडला दोस्तांनीं जवळजवळ वेढाच दिला होता. विपुल

युद्धसाहित्य, आधुनिक पद्धतीचीं, अद्यावत् सुधारलेलीं उत्तम शस्त्रास्त्रें यांनीं दोस्तांचें सैन्य सुसज्ज होतें; दारूगोळा, विमानें, तोफा नि रणतऱ्या यांपैकीं कशाचीच त्यांच्यापाशीं वाण नव्हती. तसेंच मित्रराष्ट्रांचे सैन्याधिकारी कसलेले लष्करी तज्ज्ञ नि अनुभवी योद्धे होते. लाल सैन्याची परिस्थिति बरोबर याउलट होती. त्यांच्यापाशीं घोडदळ होतें तें अपुरें. कांहीं विमानें होतीं तीं 'इसवी सनापूर्वीचीं' नि मोडकींतोडकीं. चिलखती गाड्या अभावानें तळपत होत्या. दोस्तांचे सैनिक उत्तम शिक्षण घेतलेले, सशक्त, खाण्यापिण्याची ददात नसलेले असे होते, तर लाल सैन्य म्हणजे शेतकरी–कामकऱ्यांच्या इकडून तिकडून पकडून आणलेल्या, क्वचित् जबरदस्तीनें भरती केलेल्या, अर्धपोटी, थकलेल्या नि लष्करी शिक्षणाशीं फारसा परिचय नसलेल्या लोकांचा एक बेशिस्त जमाव होता! तथापि जें कांहीं सैन्य शिल्लक होतें तें क्रांतिकारक वृत्तीचें होतें. हेंच थोडेसें लाल सैन्य मरणमारणाच्या ईर्षेनें नि अटीतटीनें श्वेत सेनेशीं झुंजलें नि अखेर विजयी झालें. घटना आश्चर्यजनक खरी पण अनपेक्षित नव्हे; कारण भाडोत्रीपणा नि आपुलकीचा कढ यांतील फरक आपल्यांपरीनें परिणाम घडविल्याखेरीज केव्हांच राहात नसतो! हिंदुपद्पातशाहीची स्थापना करणाऱ्या 'रानटी' मावळ्यांना ना अन्न ना वस्त्र अशा स्थितींत राजशाही थाटांत वावरणाऱ्या बादशाही मोंगली सेनेशीं झगडून विजय संपादितां आला. यासारखीं उदाहरणें इतिहासांत नित्य घडत असतात. रशियन क्रांतीच्या इतिहासांतील हा प्रसंगहि तशापैकींच एक ठरला. श्वेत सैन्यांतील शिपायांचा अंगचोरपणा, अधिकाऱ्यांतील आत्मविश्वासाचा अभाव नि भीरुता, सोव्हिएट राजवटीविरुद्ध शस्त्र चालविण्यास कित्येक सैनिकांची असलेली नाखुषी इत्यादि गोष्टीहि श्वेत सैन्याच्या नाशाला कारणीभूत झाल्या.

तथापि सोव्हिएट रशियावर गुदरलेल्या या परचक्रांतून नि यादवीच्या अरिष्टांतून रशियांतील सोव्हिएट राज्यपद्धतीचें संरक्षण करण्याची बहुमोल कामगिरी करण्याचें श्रेय ज्या कांहीं पराक्रमी पुरुषांकडे जातें, त्यांत शूर

स्टालिनचा वांटा बराच आहे. युद्ध अमक्याच ठिकाणीं चाललें होतें नि बाकीचा प्रदेश शांत होता असें नव्हे; किंबहुना अवघा रशियाच युद्धभूमि बनला होता. अशा आणीबाणीच्या परिस्थितीत जेथें जेथें युद्ध निकरावर येई तेथें तेथें स्टालिनची पाठवणी केली जाई. स्टालिननें आजपर्यंत सेनापतित्व केव्हांच केलेलें नव्हतें; नव्हे तो शिपाईच होता. पण या काळांत त्यानें बजाविलेल्या लष्करी कामगिरीचें खरोखरी कौतुक करण्यासारखें आहे. त्यानें लढविलेल्या ३–४ प्रसिद्ध लढायांचा सविस्तर इतिहास वाचला असतांना त्याच्या संघटनकौशल्याची, तडफेची नि सैनिकांना आपलेसें करून घेण्याच्या गुणाची पूर्ण कल्पना येऊं शकेल.

झारिस्टिनची यशस्वी झुंज

यापैकीं त्याची पहिली कामगिरी म्हणजे सैबेरियामधील झारिस्टिन ह्या शहराचें व तेथील गव्हाचें संरक्षण करणें ही होती.

झारिस्टिन लढविण्याच्या कामगिरीवर स्टालिनची नेमणूक अकल्पित योगायोगानेंच झाली. दक्षिण रशियाला होणाऱ्या अन्न-पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवणें हें काम झारिस्टिन येथें करावयाचें होतें. त्यासाठीं १९१८ च्या जून महिन्यांत लाल सैनिकांच्या दोन तुकड्या व दोन चिलखती मोटारी बरोबर घेऊन स्टालिन झारिस्टिनकडे निघाला. तो झारिस्टिनमध्यें येऊन पाहातो तों तेथें तर सावळा गोंधळ माजलेला त्याला दिसला. सोव्हिएट पक्षांतील सभासदांपैकीं एकाचें तोंड पूर्वेला तर एकाचें पश्चिमेला, अशी स्थिति होती. याखेरीज ट्रेड यूनियन्स व 'पक्षा'च्या शाखा यांतहि विस्कळीतपणा उत्पन्न झाला होता. लष्करी अधिकाऱ्यांच्या कारभारांत तर कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीं अशी स्थिति. स्टालिनवर प्रत्यक्षपणें जें कार्य सोंपविलेलें होतें तें पार पाडण्यासाठीं त्याला पदोपदीं अडीअडचणींशीं झगडावें लागत होतें. आणि हे अडथळे निर्माण होण्याच्या बुडाशीं कॉसॅक लोकांत वेगानें वाढत असलेल्या प्रति–क्रांतिकारी वृत्तींना जर्मनशासित युक्रेनमधील जर्मन सैन्याकडून मिळणारें उत्तेजन व प्रत्यक्ष साहाय्य हें कारण होतें.

या प्रति-क्रांतिकारी कोसॅक तुकड्यांनीं झारिस्टिनच्या आसपासचीं बरींच ठाणीं थोडक्याच काळांत हस्तगत केलीं आणि झारिस्टिनला वेढा दिला. त्यामुळें मॉस्को नि लेनिनग्राड येथील अन्नाविणें तडफडणाऱ्या लोकांना अन्नपुरवठा करण्याचें तें राजूलाच राहून खुद्द झारिस्टिनचाच भयंकर कोंडमारा झाला.

जुलैच्या ७ दिनाङ्काला स्टालिननें लेनिनला कळविलें, " झारिस्टिनच्या दक्षिणेकडील रस्ता अद्यापि आमच्या हातीं आलेला नाहीं. आवश्यक त्या साऱ्यांची हाकलपट्टी करीत आहें व त्यांना चांगली समज देत आहें. आमची स्वतःची अगर दुसऱ्याहि कोणाची काळजी न बाळगतां धान्य मिळवतांच मिळवतां. झारिस्टिनच्या आपल्या लष्करांतील अधिकारी आळशी नि नालायक असल्यामुळेंच शत्रूला फावलें. तेव्हां आमच्या हातांतून गेलेली आघाडी आम्ही परत मिळवावयाची तर ती यांना दूर सारूनच मिळवावी लागेल."

झारिस्टिनमध्यें लेफ्ट सोशल रेव्होल्यूशनरीज् बंड करून उठतील अशी भीति लेनिननें प्रकट केली होती. त्यावर स्टालिननें उत्तर पाठविलें, " माथेफिरूंचा समाचार घेण्यास आम्ही चुकणार नाहीं; शत्रूशीं शत्रु या नात्यानेंच वागूं."

१९१८च्या ११जुलैला स्टालिननें लेनिनला कळविलें कीं, " कालनिन (उत्तर कॉकेशसचा सेनापति) याच्या आघाडीवर अन्नपुरवठा अगर युद्धसाहित्य जाऊं शकत नाहीं; आणि उत्तरभाग धान्य पिकविणाऱ्या प्रांतापासून तोडला गेला आहे. याला कारण येथील अधिकारी वर्गच आहे. परिस्थिति सुधारण्यासाठीं योग्य ते उपाय करीत आहें. आवश्यक तर सैन्याधिकाऱ्यांची येथून हाकलपट्टीहि करायला मी कमी करणार नाहीं; अर्थात त्यामुळें उत्पन्न होणारें सर्व दायित्व मी माझ्या शिरावर घेण्यास सिध्द आहेंच."

परिस्थिति दिवसानुदिवस बिकट होत चालली होती; तथापि स्टालिननें जिवापाड मेहनत करून अगदीं थोड्या अवधींत ती आटोक्यांत

आणली. मॉस्कोला या स्टालिनच्या कर्तबगारीची माहिती समजतांच त्याच्यावर पुढील कामगिरी सोंपविण्यांत आली—"सुव्यवस्था निर्माण करणें, पांगलेलीं पथकें प्रत्यक्ष चालू सैन्यविभागांत मिळवून टाकणें, योग्य त्या अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करणें आणि सर्व बेशिस्त माणसांची हाकलपट्टी करणें" हीं तीं कामें. प्रस्तुतची आज्ञा लेनिनच्या संमतीनेंच निघालेली होती.

आतां स्टालिनला पाहिजे होतें तेंच मिळालें. आपणाला विश्वासू वाटतील व आपल्या शब्दाबाहेर यत्किंचितहि जाणार नाहींत अशा सहकाऱ्यांची त्यानें निरनिराळ्या महत्त्वाच्या जागावर योजना केली. क्रांतिकारक युद्धमंडळाचा अध्यक्ष ट्रॉट्स्की यानें झारिस्टिनकडे जवळजवळ कानाडोळाच केला होता; त्यामुळें स्टालिननें आपल्याला पाहिजे तशी सर्व योजना आंखली.

तेवढ्यांत जर्मन सेनेकडून डॉन या गवताळ प्रदेशांत पराभूत झालेल्या युक्रेनियन क्रांतिकारक सैन्यांतील उरलेसुरले सैनिक, झारिस्टिनमध्यें येऊन पोहोंचले होते. स्टालिननें एक नवीनच क्रांतिकारी लष्करी मंडळ स्थापन करून तो स्वतः त्याचा नेता बनला; व या मंडळानें प्रत्यक्ष सैन्य उभारण्याचें काम सुरू केलें. इतरांना अशक्य वाटणारी अशी ती गोष्ट होती; परंतु स्टालिननें आपल्या धडाडीनें, चिकाटीनें व उत्साह नि इच्छाशक्ति यांच्या जोरावर तें प्रत्यक्षांत घडवून आणलें. डिव्हिजन्स, ब्रिगेड्स, रेजिमेंट्स असे मोटमोटे सैन्यविभाग हां हां म्हणतां उभे राहिले. रसदपुरवठा खातें व पिछाडीवरील अधिकारी वर्ग यांतील प्रतिक्रांतिकारी व तत्सम असें सारें बीज खणून काढण्याचें काम स्टालिननें झटपट उरकून टाकलें. प्रतिक्रांतिकारी बीज शोधून तें नष्ट करून टाकण्यासाठीं स्टालिननें 'चेका' या गुप्त हेर खात्याचा अत्यंत कौशल्यानें या शहरांत प्रथमतःच उपयोग करून घेतला.

कर्नल नोसोव्हिच यानें त्या काळचें वर्णन असें केलें आहेः "वातावरण भयंकरच धोक्याचें होतें. झारिस्टिनमधील चेकाचें काम अहोरात्र वेगानें

चालू होतें. अत्यंत विश्वसनीय नि गुप्त अशा समजल्या गेलेल्या ठिकाणीं कट उघडकीला आले नाहींत असा एक दिवसहि जात नव्हता. शहरांतील सर्व कारागृहें पूर्ण भरून गेली होतो. आघाडीवर तर रणकंदनाची सीमा झाली होती!"

याच वेळीं कांहीं प्रति--क्रांतिवाद्यांनीं घटना समितीची (Constituent Assembly) घोषणा करून स्टालिन विरुद्ध डॉन कोसॅकांना झारिस्टिन-वर हल्ला करण्यासाठीं मदत देण्याचा प्रयत्न सुरू केला. इंजीनिअर एलेक्झेयेव्ह हा या कामगिरीसाठीं मॉस्कोमधून आपले दोन मुलगे बरोबर घेऊन आला होता; परंतु पुढें हा सर्व कट उघडकीला आला. लगेच इंजीनिअर ॲलेक्झेयेव्ह, त्याचे दोन्ही मुलगे, इतर बरेच अधिकारी व कांहीं संशयित माणसें इतक्या जणांना चेकानें पकडलें नि चौकशी वगैरे कांहीं प्रकार न होतां त्यांना गोळ्या घालण्यांत आल्या.

स्टालिनचा केंद्र--(नॉर्थ कॉकेशियन कमांड हेडक्वार्टर्स) शुध्दिकरणाचा कार्यक्रम धडाक्यानें सुरू होता. परंतु त्यामुळें ट्रॉट्स्की मात्र भयंकर संतापला. त्यानें स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणें निर्माण केलेलें लष्करी यंत्र स्टालिनच्या कारवायामुळें कोलमडूं लागलें. त्याच्या विश्वासांतील अधिकाऱ्यांची हाकलपट्टी होऊं लागली. तेव्हां ट्रॉट्स्कीनें स्टालिनला तार करून कळविलें कीं, जुन्या अधिकाऱ्यांची त्यांच्या पूर्वीच्या जागीं पुनः नेमणूक करून त्यांना स्वतःच्या मताप्रमाणें वागूं द्यावें. स्टालिननें त्या सूचनेच्या तारेला कचऱ्याची टोपली दाखविली!

झारिस्टिन शहराचें रूप थोडक्याच अवधींत पार पालटलें. नगरांतील गाणींबजावणीं नि नाचरंग बंद करण्यांत येऊन शहराला लाल लष्कराच्या छावणीचें स्वरूप आलें. पिछाडीला नवीन सैन्याची मदत येऊन पोहोंचतांच आघाडीवर लढणाऱ्या सोव्हिएट सैनिकांना उत्साह चढला. लाल सैन्यांतील लहानमोठे अधिकारी नि सैनिक या साऱ्यांनाच आपल्या पाठीशीं बळकट संघटना उभी असल्याचें वाटूं लागून धीर आला.

झारिस्टिन लढवितांना स्टालिननें नुसते कागदी घोडे नाचविले नाहींत,

तर तो स्वतः रणांगणावर जाऊन ३६५ मैल विस्ताराच्या आघाडीवर संचारूं लागला. त्याला यापूर्वी लष्करी शिक्षणाचा गंधहि नव्हता. असें असतांना अत्यंत बिकट परिस्थितींत लष्करी डावपेचांची अचूक योजना करून त्यानें दाखविलेलें कौशल्य खरोखरी वाखाणण्यासारखें आहे. लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे स्टालिननें आतांपर्यंत सैन्यांत शिपाई म्हणून केव्हांहि नोकरी केलेली नाहीं !

या लढाईंत ख्यातनाम लाल सेनापति व्हॉरॉशिलॉव्ह स्टालिनबरोबरच होता; त्यानें स्टालिनविषयीं लिहिलेल्या " Stalin and the Red Army " या लेखांत प्रस्तुत रणधुमाळीचें वर्णन केलें आहे. १९१८ ऑगस्टची सुरवात होती ती. क्रॅसनॉव्ह कोसॅकांचा झारिस्टिनवर चढाई करून लाल सैन्याला व्होल्गापर्यंत मागें रेटण्याचा एकत्रित प्रयत्न सुरू होता. सोव्हिएट लष्कराच्या अग्रभागीं कम्युनिस्ट विभाग लढत होता. डोनेट्झ खोऱ्यांतील कामगारांचीच ही बहुतेक सेना बनलेली होती. उत्कृष्ट संघटित नि कसलेले कोसॅक योद्धे प्रतिपक्षांत होते. तथापि लाल सैन्यानें प्रतिपक्षाच्या भयंकर असह्य हल्ल्यांनाहि तोंड दिलें. मोठी आणीबाणीची परिस्थिति होती; परंतु स्टालिन नेहमींप्रमाणें शांत नि विचारांत गढून गेलेला दिसे. माऱ्याच्या जागा नि लष्कराची केंद्र—छावणी (Head quarters) या दोन्ही ठिकाणची व्यवस्था दक्षतापूर्वक ठेवण्याचें त्याचें काम अहोरात्र चालू होतें. अखेरच्या कांहीं दिवसांत तर त्याच्या डोळ्याला डोळा लागला नाहीं.

फिट्झहॉलॉराव्ह, मॅमोनटोव्ह व इतर कांहीं अधिकारी यांकडे क्रॅसनॉव्ह पलटणींचें नेतृत्व होतें. चातुर्यानें योजिलेल्या बेताप्रमाणें त्यांच्या हालचाली सुरू होत्या. सोव्हिएट पलटणींची पुरी दमछाट झाली होती; आणि शत्रूचा हल्ला तर अधिकाधिक तीव्रपणानें येत होता. लाल सैन्याची अतीव हानि झाली. नालाच्या आकाराची व्यूहरचना क्रॅसनॉव्ह सैन्याच्या अधिकाऱ्यांनीं केली होती नि ते सर्व बाजूंनीं लाल लष्कराला दाबीत आंत येत होते. व्होल्गाची बगलहि त्यांच्याच हातीं होती. लाल लष्कराला बाहेर पड-

ण्याला मार्गच उरला नाहीं. पण स्टालिन मात्र डगमगला नव्हता. त्याच्या ध्यानीं, मनीं, स्वप्नीं सर्वत्र एकच गोष्ट दिसत होती---विजय ! कसेंहि करून शत्रूचा निःपात करावयाचा हा त्याचा निर्धार होता. त्याच्या या यशाच्या दुर्दम्य आकांक्षेचा परिणाम त्याच्या सहकाऱ्यांवरहि झाल्याखेरीज राहिला नाहीं.

—आणि अखेर स्टालिनचें लाल लष्कर विजयी झालें. शत्रूला डॉन-च्या बाजूला पिटून परतविण्यांत आलें.

स्टालिननें झारिस्टिनबरोबरच त्या काळीं अत्यावश्यक असलेल्या गव्हाचेंहि रक्षण केलें. श्वेत सैन्याविरुद्ध झुंजून त्यानें जो हा विजय संपादन केला, त्याचें 'रेड व्हर्डम' असें अतिशयोक्तिपूर्ण वर्णनहि केव्हां केव्हां केलें जातें. स्टालिनच्या या कर्तबगारीबद्दल आज त्या शहराचें स्टालिनग्राड असें नवें नामकरण करण्यांत आलें आहे.

शोधायला गेला नि विजय आणला

पर्म या गांवीं स्टालिननें केलेली कामगिरीहि अशीच कौशल्यपूर्ण आहे. पूर्व आघाडीवर १९१८ च्या अखेरीअखेरीला भीषण परिस्थिति उत्पन्न होऊन तिसऱ्या 'आर्मी' ला (सैन्यविभाग) पर्म शत्रूच्या हातीं देणें भाग पडलें होतें. या सैन्याला शत्रूनें अर्धवर्तुळ वेढा देऊन जेरीस आणलें नि नोव्हेंबरच्या शेवटीं त्यांतील सैनिकांचा धीर खचला. मागून मदत येण्याची खात्री नाहीं, पिछाडी कोलमडत आलेली, अपुरा अन्न-पुरवठा, ३५ अंशाखालील उष्णतामान, रस्त्यांचा अभाव, सुमारें २४२ मैलाहून अधिक विस्तृत असलेली अवघड आघाडी, दुर्बल नि असमर्थ अधिकारी वर्ग अशा निराश परिस्थितींतहि सहा महिनेपर्यंत सतत झुंजून तिसरी आर्मी अद्यापि–कशीबशी कां होईना–तग धरून होती. परंतु अशा परिस्थितींत ती तरी किती टिकाव धरणार ?

यापुढें हळू हळू तिचा दम खचूं लागला. सैनिक मेटाकुटीला आले; आणि त्यामुळें होती ती शिस्तहि बिघडून गेली. अर्थातच या सैन्याची वाताहात होऊन तें वीस दिवसांत फक्त १८२ मैल मागें सरलें;

माघार घेण्यांतहि शिस्त बिलकुल नसल्यानें १८ हजार सैनिक, दशकावारी तोफा, शेंकडों यांत्रिक बंदुका इत्यादि हानि झाली. शत्रूनें व्हिआट्काचा भयंकर नाश करुन सबंध पूर्व आघाडी व्यापली. शत्रूच्या चढाईला द्रुत-गति प्राप्त झाली.

या प्रकारामुळें मध्यवर्ति समितीला या आघाडीकडे लक्ष पुरवावेंच लागलें. तिसरी आर्मी पुनश्च एकत्रित नि संघटित करण्याचें कार्य कौशल्याचें होतें. त्यासाठीं कोणाची योजना करावी असा प्रश्न उत्पन्न झाला. लगेच स्वतः लेनिननें रेव्होल्यूशनरी मिलिटरी कौन्सिलच्या अध्यक्षाला तार केली कीं, 'स्मिल्गा हा अधिकारी या कामीं नालायक वाटत असल्यानें स्टालिनचें नांव मी सुचवितों.' त्यावर मध्यवर्ति समितीनें आपला निर्णय दिला–" मध्यवर्ति समितीच्या झेरझिन्स्की व स्टालिन ह्या दोन सभासदांचें एक (पक्षाचें) अधिकृत चौकशी मंडळ नेमण्यांत येत असून त्यानें पर्मचा पाडाव, उरल आघाडीवरील पराजय व त्यासंबंधीच्या सर्व प्रसंगांतील परिस्थिति यांचा अभ्यास करून कारणें शोधावीं. दुसऱ्या व तिसऱ्या आर्मीच्या सर्व प्रांतांतील पक्षाचें व सोव्हिएटांचें कार्य पुनश्च त्वरित चालू होण्यासाठीं या मंडळाला आवश्यक वाटतील त्या उपायांचा अवलंब त्यानें करावा, अशी सूचना मध्यवर्ति समिति देत आहे."

स्टालिन आपल्या कामगिरीवर निघाला. नुसत्या "चौकशी"च्या कामासाठीं त्याची नेमणूक झाली होती, तरी आघाडीवर मदत धाडणें, गमावलेलीं ठाणीं परत घेणें वगैरे गोष्टीहि तो करूं लागला.

१९१९ च्या ५ जानेवारीला स्टालिननें लेनिनला कळविलें: "तिसऱ्या आर्मीतील एकूण३००००सैनिकांपैकीं फक्त११००० च, तेहि मेटाकुटीला आलेले नि दमून गेलेले, सैनिक शिल्लक उरले आहेत. सरसेनापतीकडून आलेले सैनिक विश्वासार्ह तर नाहींतच, पण उलट कांहींजण आमच्याशीं शत्रुत्व करीत असून त्यांना चांगली जरब देणें अत्यावश्यक आहे. या उरल्या सुरल्या सैनिकांना वांचविणें व व्हिआट्कावर चालून येत असलेल्या शत्रूला रोखून धरणें यासाठीं तातडतोब अत्यंत विश्वासू अशा तीन

'रेजिमेंट्स' रशियामधून येथें पाठविल्या गेल्या पाहिजेत. नाहींतर व्हाएट्काची स्थिति पर्मप्रमाणेंच झाल्याखेरीज राहणार नाहीं."

'युद्धाच्या महाभयंकर आपत्तींच्या कारणांचा' शोध लावण्याचें कामहि चालूच होतें. पूर्व आघाडीवर लाल सैन्यावर जें अरिष्ट कोसळलें होतें, त्याची कारणपरंपरा स्टालिननें थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें दिली. शत्रूच्या हल्ल्याच्याच नेमक्या वेळीं लाल सैन्यांत निर्माण झालेली दमछाट व कंटाळा नि शीण, शिलकी सैन्याचा अभाव, अधिकारी वर्ग नि सैनिक या परस्परांतील तुटलेले संबंध, सैन्याधिकाऱ्यांनीं योजलेल्या बेतांतील बेशिस्त नि बेबंदपणा, क्रांतिवादी लष्करी मंडळानें आघाडीवरील सैन्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठीं उपयोजिलेल्या चीड उत्पन्न करणाऱ्या व दुष्ट पद्धति, केंद्राकडून येणाऱ्या मदतीविषयीं अनिश्चितता नि सोव्हिएटमध्यें व पक्षाच्या संघटनेंत निर्माण झालेली असहायता, असमर्थता नि त्यांतून उद्भवलेली लष्करी केंद्राची दुर्बलता इत्यादि.

या सर्व गोष्टी स्टालिननें संरक्षक मंडळाच्या कार्यालयाला कळविल्या. तेव्हां पायदळ व घोडदळ मिळून १२०० विश्वासू सैनिक स्टालिनच्या मदतीसाठीं रशियांतून पाठविण्यांत आले. एका दिवसानंतर पायदळाच्या आणखी दोन तुकड्या गेल्या. २० जानेवारीला ६२ वी रेजिमेंट व ३ री ब्रिगेड (काळजीपूर्वक 'शुद्ध' करून) पाठविण्यांत आली. या नव्या दमाच्या साहाय्यामुळें ३ ऱ्या आर्मीला जोर येऊन तिनें पर्मवर प्रतिहल्ला चढविला. लष्कराच्या पिछाडीवरील सोव्हिएट व 'पक्ष' यांचें शुद्धीकरण करण्यांत आलें. व्हाएट्का व इतर प्रांतिक शहरांतून क्रांतिकारक समित्या स्थापन करण्यांत आल्या. खेड्यांपाड्यांतून क्रांतिवाद्यांच्या बळकट संघटना उत्पन्न केल्या गेल्या. पक्षाची नि सोव्हिएटची सारी कार्यपद्धति नव्या पायावर उभारली गेली. 'हंगामी खास मंडळाची' हि साफसफाई होऊन त्यांत 'पक्षां' तील नव्या कामगारांचा भरणा करण्यांत आला.

या हालचालीमुळें शत्रूच्या प्रगतीला पायबंद बसला. एवढेंच नव्हे तर १९१९ च्या जानेवारींत पूर्व आघाडीवरील लाल सैन्यानें प्रतिचढाई

सुरू करून उजव्या बगलेवरील उरालुस्क ठाणें जिंकून घेतलें. ' अरिष्टाच्या कारणपरंपरेचा शोध' करण्यासाठीं गेलेला हा स्टालिन तिसऱ्या आर्मीची संघटना पुरी करून पूर्व आघाडीवर विजय संपादून परत आला.

' निर्वाणीचा एक पांडुरंग '

यानंतर स्टालिनचें शौर्य नि धैर्य कसाला लागलें तें पेट्रोग्राडमध्यें.[1] १९१९ च्या वसंत ऋतूमध्यें जनरल युडेनिच याच्या श्वेत सैन्यानें लाल श्वेत इस्थोनियन्स, ब्रिटिश नि श्वेत फिन्स यांच्या साहाय्यानें लाल सैन्यावर अचानक हल्ला चढविला. सेनापति कोलचॅकनें ' पेट्रोग्राड घेण्या ' चें काम या श्वेतसेनेकडे सोंपविलें होतें; तसेंच पूर्व आघाडीवरील क्रांतिकारक पलटणींना पिटाळून लावण्याची कामगिरीहि त्या सेनेकडे होती. पेट्रोग्राडवरती झालेला हा संयुक्त हल्ला चांगलाच जोराचा होता. त्यांतुन प्रत्यक्ष पेटोग्राड शहरामध्यें कट-कारस्थानांना ऊत आला होता; आणि हे कट कोण घडवीत होते ? त्यांच्यामागें कोण सूत्रधार होते ? तर सातव्या आर्मीतील व क्रान्सडॉटच्या आरमारी तळावरील लष्करी तज्ज्ञ अधिकारी! युडेनिचच्या पेट्रोग्राडवरील चढाईचें वेळींच स्कोव्हच्या रोखानें अनेक ठाणीं हस्तगत करीत बुलक-बालहोविहच हा वेगानें चालून जात होता. प्रत्यक्ष आघाडीवरहि बेदिली माजली. लाल सैन्यांतील कांहीं सबंध रेजिमेंटस् शत्रुपक्षाला जाऊन मिळाल्या. रेड हिल व ग्रे हॉर्स या किल्ल्यांतील शिबंदी तर उघड उघड सोव्हिएट सरकारविरुद्ध सामना करण्यासाठींच बाहेर पडली. बहुतेक ७ वी आर्मी गोंधळून गेली. आघाडीवर अंदाधुंदी उत्पन्न झाली. शत्रु जवळजवळ पेट्रोग्राडशीं येऊन भिडला. आतां क्षणाचाहि विलंब नाशकारक ठरला असता.

शेवटीं ' निर्वाणीचा पांडुरंग ' म्हणून मध्यवर्ति समितीनें स्टालिनलाच हांक मारली. अवघ्या तीन आठवड्यांत स्टालिननें पेट्रोग्राडमधील परिस्थिति आटोक्यांत आणली. सैन्यांतील गोंधळ नि हीन प्रवृत्ति यांची

---

१ या शहराचें पूर्वीचें नांव सेंट पीटर्सबर्ग हें होतें; पुढें लेनिनच्या स्मृत्यर्थ त्याचें ' लेनिनग्राड ' असें नामकरण करण्यांत आलें.

त्वरित हाकलपट्टी झाली. अधिकारी वर्गाची स्थिरस्थावर करून पेट्रोग्राड-मधील कामगार व कम्युनिस्ट यांच्यांत सहकार्य व संघटना निर्मिण्यांत आली. शत्रु नि विश्वासघातकी मित्र यांची निर्दयपणें कत्तल झाली. सो. लष्करी श्रेष्ठींच्या कारभारांतहि हात घालावयास स्टालिननें कमी केलें नाहीं.

या प्रसंगीं स्टालिननें लेनिनला केलेली एक तार नमुन्यादाखल लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ती त्याच्याच शब्दांत देतों. स्टालिननें लिहिलें.

" 'रेड हिल'च्या टापाखालींच आम्ही 'ग्रे हॉर्स'चा निकाल लावला. त्यांच्या मोठ्या तोफा अजूनहि व्यवस्थितपणें काम देत आहेत; सर्व किल्ल्यांची नि नाक्यांची...(अक्षर लागत नाहीं) वेगानें होत आहे. रेड हिलचा किल्ला समुद्राच्या बाजूनें हल्ला चढवून सर केल्यास सर्व लष्करी शास्त्राची वाताहात होईल अशी भीति आरमारी मुरब्बयांनीं आम्हांला घातली. आतां त्या नामधारी 'शास्त्रा'च्या विनाशाबद्दल अश्रु गाळीत बसण्याखेरीज दुसरें कांहीं मजपाशीं उरलेलें नाहीं ! आणि ती टेकडी जी आमच्या हातीं इतक्या लवकर पडली त्याचें कारण तरी हेंच कीं, मी नि इतर सर्वसाधारण नागरिकांनीं त्या भानगडींत केलेली ' अतिशय नादान-पणाची लुडबुड ' ! जमीन नि समुद्र यांवरील हालचालीसंबंधींच्या सर्व आज्ञा रद्द करून मी नव्या सूचना दिल्या हा माझा केवढा गाढवपणा झाला ! तथापि 'शास्त्रा'विषयीं असलेला माझा सर्व आदर मनांत ठेवूनहि मी यापुढें असेंच वागत राहिलें पाहिजे हें मी माझें कर्तव्य समजतों हें येथें अवश्य घोषित केलें पाहिजे ! "

—स्टालिन.

मार्मिक, विनोदी, निःसंदिग्ध नि प्रभावी लेखनाचा हा एक सुंदर नमुना नव्हे का ?

कांहीं आठवड्यांतच परिस्थिति बदलून फितुरी कमी होऊं लागून श्वेत सैन्याला मिळालेलें कांहीं लाल सैन्य हळूहळू सोव्हिएट लष्कराला येऊन मिळूं लागलें. याउलट श्वेत सैन्यापैकींच कांहीं भाग लाल सेनेंत येऊं लागला. नवीन मदत वेळेवर येऊन न मिळाल्यानें स्टालिनला थोडी

माघार घ्यावी लागली. परंतु १-२ दिवसांतच त्यानें व्होरोनिनो-स्लेपिनो-कॅसकोव्हो ही शत्रूची फळी फोडली. रेड हिलचा किल्लाहि लाल सैन्यानें हस्तगत केला.

१९१९ चा शरद् ऋतु अति आणीबाणीचा होता. यादवींतील युद्धाचा निर्णायक काल होता तो. डेनिकिनची श्वेत सेना ओरेलवर धांवून येत होती. तिला दोस्तांकडून सर्व तऱ्हेचा पुरवठा होत होता नि त्यांतील अधिकारी वर्गहि दोस्तांचाच होता. अवघी दक्षिण आघाडी शत्रु संथपणें आक्रमीत चालला. अंतर्गत परिस्थितीची अनिश्चितता नि बिकटपणा तर विचारूंच नका. अन्नपुरवठा संपुष्टांत आला होता. जळणाचे पदार्थ नसल्यानें उद्योगधंदे थंड पडले होते. अंतस्थ बंडाळीनें सरकार बेचैन झालें होतें. तुला नि प्रत्यक्ष मॉस्को हीं शहरें धोक्यांत होतीं.

या भयंकर परिस्थितींतून मार्ग काढणें तर आवश्यकच होतें आणि त्यासाठीं मध्यवर्ति समितीनें क्रांतिकारी लष्करी मंडळाचा सदस्य म्हणून स्टालिनची दक्षिण आघाडीवर रवानगी केली. परंतु ही कामगिरी स्वीकारण्यापूर्वी स्टालिननें तीन महत्त्वाच्या अटी समितीकडून मान्य करून घेतल्या.

१ ट्रॉट्स्कीनें दक्षिण आघाडीवरील युद्धाच्या कोणत्याहि भानगडींत ढवळाढवळ करूं नये नि आपल्या आघाडीची सीमा उल्लंघू नये.

२ सैन्यांतील परिस्थिति सुधारण्यासाठीं नेमलेले जे अनेक कार्यकर्ते स्टालिनला अयोग्य वाटतील त्यांची तेथून तावडतोब उचलबांगडी व्हावी.

३ स्टालिननें पसंत केलेले व कर्तव्य बजावयास समर्थ असलेले असे सर्व कार्यकर्ते लोक समितीनें दक्षिण आघाडीवर त्वरित पाठवून द्यावे.

समितीनें या अटींना पूर्णतः मान्यता दिली.

व्होल्गापासून पोलिश युक्रेनियन सरसीमेपावेतों रणभूमि पसरलेली होती; तिलाच दक्षिण आघाडी म्हणत. कुरस्क-ओरेल-तुला या मुख्य फळीवरील लाल सैन्याला जोराचा मार खावा लागला होता. पूर्वेची बगल पुढें सरकण्यास असमर्थ ठरली होती. आघाडीवरील हजारोंवारी सैनिक इतस्ततः पसरलेले होते. त्यांची सुव्यवस्था लावून नवीन योजना ठरवून

अचूक हालचाली करणें आवश्यक होतें. महत्त्वाच्या मान्याच्या ठाण्यांवर कसलेल्या सैनिकांच्या तुकड्या नेमणें व बळाचें केंद्रीकरण करणें यामुळेंच शत्रूवर जोरदार हल्ला चढविणें शक्य होतें. डॉनच्या गवताळ प्रदेशांतून झारिस्टिन आणि नोव्होरोसिस्क यांच्या दरम्यान असलेल्या डाव्या बगलेवर मुख्य हल्ला चढविण्याची युद्धयोजना जुन्या सैन्याधिकाऱ्यांनी स्टालिनपुढें मांडली. परंतु स्टालिननें ती धुडकावून दिली. डॉनवरील व क्युबनमध्यें असलेल्या शत्रुसैन्यावर हल्ला चढवून त्या सैन्याची धुळधाण उडविण्याच्या कामीं शॉरीनच्या खास तुकडीची योजना करावी नि दक्षिण आघाडीवर चढाई करण्याचा बेत कायम करावा अशी आज्ञा सप्टेंबर १९१९ मध्यें सरसेनापतीकडून आली होती; पण स्टालिनला ती मान्य नव्हती.

लष्करी शास्त्रांत त्वरित निर्णयाची फार आवश्यकता असते. स्टालिनच्या अंगीं हा गुण उत्कटत्वानें वास करतो. त्यानें आपल्या स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणें नव्या योजना आंखून त्याप्रमाणें लेनिनला कळविलें. दक्षिण आघाडीवरील चढाईची सरसेनापतीची योजना सांप्रत किती कुचकामाची व घातकी ठरणार आहे तें सांगून स्टालिन पुढें लिहितो.

'सरसेनापतीच्या (ट्रॉट्स्कीच्या) मनांत त्याच्या 'लष्करी तज्ज्ञ सल्लागारां'नीं भरवून दिलेली ही कल्पना म्हणजे एकतर निव्वळ दुराग्रह दिसतो; किंवा या लोकसत्ताक राज्याला अतीव घातक नि मूर्खपणाचा असा हा पक्षाभिनिवेश तरी असावा असें स्पष्ट दिसतें.'

'डॉनमधून नोव्होरोसिस्कवरतीं हल्ला करण्यानें तेथील कोसॅक लोक बिथरतील नि ते डेनिकिनला मिळतील. अर्थातच त्यामुळें डेनिकिनचा पक्ष अधिक सामर्थ्यवान होईल; यासाठीं शॉरिनला केंद्राकडून मिळालेली सूचना मान्य करतां येत नाहीं. डोनेट्झ खोऱ्यापासून रोस्टोव्हपर्यंत चढाई करण्याकरितां खारकोव्हमधून मुख्य हल्ला चढविणेंच श्रेयस्कर आहे.' अशी नवी योजना स्टालिननें लेनिनपुढें मांडली नि स्पष्टपणें लिहिलें कीं, 'ही नवी योजना अंमलांत आली पाहिजेच.'

मध्यवर्ति समितीनें या नव्या योजनेला बिनतक्रार मान्यता दिली; स्वतः लेनिननें लष्करी केंद्राला आपल्या सूचना तावडतोब मार्गी घेण्यास लिहिलें. अखेर दक्षिण आघाडीवरील सैन्यानें खारकोव्ह–डोनेट्झ खोरें–रोस्टोव्ह या फळीच्या रोखानें चढाई केली नि शत्रूची दाणादाण उडविली. डेनिकिननें काळ्या समुद्रांत पळ काढला. श्वेत लष्करापासून युक्रेन नि उत्तर कॉकेशस ह्या प्रांतांची मुक्तता करण्यांत आली. या साऱ्याचें श्रेय स्टालिनकडे आहे.

‘ ऑर्डर ऑफ दि रेड बॅनर ’

दक्षिण आघाडीवरील स्टालिनच्या कामगिरींत आणखी दोन महत्त्वाच्या गोष्टींचा उल्लेख करणें आवश्यक आहे. घोडदळ सैन्याची उभारणी करून त्यासाठीं क्रांतिकारी लष्करी मंडळ स्थापणें व सैनिकांच्या ‘तुफानी तुकड्या’ (Shock Troops) निर्माण करणें या त्या दोन होत. घोडदळाचा अधिपति म्हणून बुडेनी याची व क्रांतिकारी लष्करी मंडळाचे सभासद म्हणून व्हॉरॉशिलॉव्ह नि चॅडेन्को यांची नेमणूक करण्यांत आली. हें घोडदळ लष्करी केंद्राच्या इच्छेविरुद्ध स्टालिननें हट्टानें तयार केलेलें आहे. तुफानी तुकड्यांची योजना करण्यांत स्टालिननें माणसांची पारख, त्यांची योग्य जागीं नेमणूक करण्याचें कौशल्य व परिस्थितीबद्दलची अचूक निदानशक्ति हे गुण उत्तम रीतीनें प्रगट झाले; आणि हिटलरच्या तुफानी सैनिकांप्रमाणेंच (Storm Troopers) स्टालिनला या त्याच्या “शॉक ट्रुप्स”मधील शेलक्या नि कडव्या शिपायांनीं वेळोवेळीं हात दिलेला आहे.

पुनश्च १९२० च्या जानेवारींत रोस्टोव्हपाशीं श्वेत सैन्य उठाव करण्याचा रंग दिसूं लागला. आजवर लाल सैन्यानें हाडाचीं काडें करून मिळविलेला विजय मातीमोल ठरतो कीं काय अशी धास्ती उत्पन्न झाली. ही परिस्थिति उत्पन्न होण्यास लष्करी केंद्राकडून झालेली घोडचूकच कारणीभूत होती असें व्हॉरॉशिलॉव्हचें म्हणणें आहे. तें कसेंहि असो, परंतु मध्यवर्ति समितीनें याहि वेळीं पुनश्च स्टालिनकडेच धांव घेतली. डेनिकिनचा धुव्वा उडविणारा विजयी सेनापति, पहिल्या प्रतीचा संघटक नि

कुशल रणपंडित म्हणून स्टालिनची कीर्ति त्या काळीं नुकतीच दुमदुमूं लागली होती. त्यामुळें साहाजिकच रोस्टोव्हच्या रक्षणाचें जोखमीचें काम मध्यवर्ति समितीनें स्टालिनला देऊं केलें. कॉकेशस आघाडीच्या क्रांतिकारी लष्करी मंडळांत प्रवेश करून तेथील परिस्थिति त्यानें सुधारावी असें स्टालिनला कळविण्यांत आलें. स्टालिनची प्रकृति कामाच्या अति ताणामुळें त्या वेळीं बरीच बिघडली होती; तथापि स्टालिनला ती कामगिरी अंगावर घेण्याइतका उत्साह होता. परंतु स्टालिननें तें काम स्वीकारण्यापूर्वी एक अडचण उपस्थित केली. "वारंवार निरनिराळया आघाड्यांवर आपली बदली होत असल्यामुळें स्थानिक पक्षसंघटकांत आपल्याविषयीं कलुषित मत होण्याचा संभव आहे; कारण मध्यवर्ति समितीनें ठरविलेले निर्णय त्यांना कळत नाहींत;" अशी ती अडचण होती. समितीला या अडचणीचा विचार करावासा वाटला व त्याची नवी नेमणूक तात्पुरती स्थगित करण्यांत आली.

मार्च १९२० मध्यें या श्वेत–रक्त सैन्यांचें युद्ध संपत आल्याचें दिसलें. कारण कोलचॅक आणि डेनिकिन यांना पूर्ण पराभव खाऊन माघार घ्यावी लागली होती. इंग्लंडनें युद्धांतून आपलें अंग काढून घेतलें. तथापि फ्रान्सला सोव्हिएट लोकसत्ता नष्ट करण्याची आशा अद्यापि वाटत होती. त्यानें सेनापति रँगल याला भर दिली. श्वेत पोलीश जनतेच्या उठावणीचा फायदा घेऊन रँगल क्रीमियांतून हळूंच बाहेर पडला. डेनिकिनचें पराभूत व विस्कळित झालेलें सैन्य एकत्रित करून रशियानें नुकताच परत घेतलेला डोनेट्झ प्रांत व सबंध दक्षिण आघाडी यांना रँगलनें मोठी धास्ती उत्पन्न केली. मध्यवर्ति समितीनें त्वरित एका ठरावान्वयें रँगलला तोंड देण्यासाठीं स्वतंत्र रँगल–आघाडी स्थापन करून त्या आघाडीवर स्टालिननें आपलें सर्व बळ एकवटावें असें कळविलें. सरसेनापति नि स्टालिन यांच्या परस्पर संमतीनें या आघाडीवर इगोरोव्ह अगर फ्रंझ याला सेनापति म्हणून नेमावा असेंहि ठरलें. त्याप्रमाणें रँगल–आघाडीवरील सर्व कारभार सर्वस्वीं स्टालिनच्या हातीं येऊन त्यानें तेथें नवी संघटना बळकट पायावर

उभारली. परंतु पुढें त्याची प्रकृति फारच खालावल्यामुळें केवळ अशक्य म्हणून त्याला ती कामगिरी अपुरीच सोडून द्यावी लागली.

श्वेत पोलिश मोहिमेच्या काळांत स्टालिन नैर्ऋत्य आघाडीच्या क्रांतिकारी लष्करी मंडळाचा सभासद होता. त्या अवधींत पोलिश सैन्याचा धुव्वा उडाला. कीव्ह आणि पश्चिम युक्रेन प्रांत शत्रूच्या तावडींतून सोडविले गेले. गॅलीशियामध्यें लाल सेनेनें बरीच खोलवर चढाई केली. पहिल्या घोडदळ सैन्याकरवीं उत्तम कामगिरी घडवून आणली नि त्या सैन्यविभागांत उत्तम प्रकारची शिस्त नि एकजूट निर्माण झाली. या सर्व कार्यांचें बरेंचसें श्रेय स्टालिनच्या कुशल नि समर्थ नेतृत्वालाच द्यावें लागेल. या त्याच्या कर्तबगारीचा गौरव म्हणून त्याच्या लष्करी कौशल्याबद्दल त्याला 'ऑर्डर ऑफ दी रेड बॅनर' हा बहुमान अर्पण करण्यांत आला.

फ्रान्सच्या पाठिंब्यामुळें पोलिश सेनापति पिल्सुडस्की यानें युक्रेनवर चढाई करून कीव्ह शहर सर केलें. पुनश्च धुमश्चक्रीला प्रारंभ झाला. पण त्यांत रशिया फारसा टिकाव धरीलसें लेनिनला दिसेना. म्हणून त्यानें रिगा येथें पोलंडशीं स्वतंत्र संधि केला. रँगलला एकाकी गांठून त्याचा पूर्ण पराभव करण्यांत आला नि १९२० च्या नोव्हेंबरमध्यें रँगलला लाजिरवाण्या पराजित तोंडानें रशियाबाहेर निघून जावें लागलें.

रणक्षेत्रावर स्टालिननें जी अमोल कामगिरी बजावल्याचें हें वर्णन केलें आहे त्यासंबंधीं निरनिराळ्या चरित्रलेखकांचे आक्षेपहि येथें नमूद करणें आवश्यक वाटतें. युजेन लिऑं यांच्यासारखे लेखक म्हणतात, कीं हा इतिहास स्टालिन सर्वाधिकारपदावर आल्यानंतर बदलून लिहिलेला असून हें सारें धादांत असत्य आहे. कांहीं इतिहासकारांचें मत याच्याविरुद्ध आहे. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें ट्रॉट्स्की या वेळीं हतबुद्ध झाला नि स्टालिननें लेनिनच्या पाठिंब्याच्या जोरावर आपल्या या सरसेनापतीच्याहि आज्ञा वारंवार धुडकावून लाविल्या. रणक्षेत्रावर प्रत्यक्ष लढण्यापेक्षां त्या आघाडीवरील अंतर्गत सुव्यवस्था, कट--कारस्थानें नि अनुकूल पार्श्वभूमि

सिद्ध करण्याचें कार्य स्टालिननें फारच यशस्वी तऱ्हेनें पार पाडलें याबाबत मात्र कोणाचेंच दुमत नाहीं.

या विजयांतील स्टालिनची कामगिरी विशेष लक्षांत घेण्यासारखी नि त्याच्या उत्तरायुष्यावर चिर परिणाम करणारी अशी आहे. झारिस्टिन, पर्म, पेट्रोग्राड नि सारी दक्षिण आघाडी या रणक्षेत्रावर स्टालिनच्या बुद्धिमत्तेची, माणसांच्या पारखीची नि अविश्रांत मेहेनत करण्याच्या शक्तीची चांगलीच पारख झाली. आणि त्यांत त्याचा दर्जा फार वरचा ठरला हें निःसंशय. तसेंच या लढायांच्या काळीं सरसेनापति म्हणून ट्रॉट्स्की हाच काम करीत असला तरी स्टालिननें स्वतःच्या बाबतींत त्याच्या आज्ञा यत्किंचितहि मानलेल्या नाहींत; उलट त्यांवर कडक टीका करून त्या धुडकावून लावल्या. याचाहि उपयोग त्याचा स्वतःबद्दलचा आत्मविश्वास वाढण्यांत व ट्रॉट्स्कीचें पाणी जोखण्यांत झाला असावा.

आणि याच आत्मविश्वासांतून स्टालिननें आपलें स्वतःचें आसन स्थिर करण्याचा अवाढव्य परंतु कोणाच्याहि प्रथमदर्शनीं लक्षांत न येण्यासारखा खटाटोप सुरू केला. न बोलतां शांतपणें काम करण्याची जी अलौकिक हातोटी स्टालिनच्या ठिकाणीं आहे त्याचें प्रत्यंतर यापुढील अदृश्य पूर्वसिद्धतेंत स्पष्टपणें दृग्गोचर होईल.

या यादवीला नि परचक्राला तोंड देतांना साऱ्याच बोल्शेव्हिक कार्यकर्त्यांना अविश्रांत परिश्रम करावे लागले. विशेषतः लेनिन, ट्रॉट्स्की नि स्टालिन यांच्यावर कामाचा बोजा फार पडत असे.

लेनिन व स्टालिन यांच्या शारीरिक श्रमाचा अतिरेक झाला होता. दोघांनाहि तो अतिश्रमाचा ताण सहन झाला नाहीं. अनेक चिंता नि निरनिराळ्या जोखीमदाऱ्यांचें दायित्व यांनीं त्यांचीं मनेंहि दमूनभागून गेलीं असावींत. १९१९ च्या मार्चमध्यें स्वर्डलोव्ह वारला त्यामुळें तर लेनिनवरील कामाचें ओझें त्याला जवळजवळ असह्य झालें.

एक जिवावरचा प्रसंग

स्टालिन गेलीं कांहीं वर्षें अनेक तऱ्हेच्या यातना सोशीत होता. त्यांत

झारिस्टिनपासून तर दक्षिण आघाडीवरील युद्धापर्यंत त्यानें जे अविश्रांत परिश्रम केले त्याचा त्याच्या शरिरावर परिणाम झाल्याखेरीज राहिला नाहीं. युद्धावर असतांना त्याचें खाणें म्हणजे पाव, मीठ, कांदा, लसूण, तांबडी दारू हेंच होतें. या आहारामुळें त्याच्या जटरावर वाईट परिणाम होऊन त्याला पोटदुखीचा विकार जडला. कांहींहि खाल्लें तरी लगेच त्याला त्राम होऊं लागे. त्यामुळें त्याला मिताहार ठेवणें भाग पडलें. पण त्यामुळें त्याच्या थोराड शरिराला थकवाहि आपोआप येऊं लागला. अर्थात् हा आजार मधूनमधून सारखा उद्भवत होताच. या दुखण्यावर त्यानें कांहीं काल उपचार करून घेतले नि तो सुधारूंहि लागला. डेनिकिन-विरुद्ध लढून त्यानें विजय संपादन केला. त्या मोहिमेनंतर लगेच त्याला पोटदुखीच्या आजारानें भयंकर ग्रासलें. त्यामुळें नाइलाजानें त्याला विश्रांति घेत स्वस्थ पडून राहण्याखेरीज दुसरा उपायच नव्हता. लेनिनची इच्छा त्यानें डेनिकिनप्रमाणें सेनापति रॅंगल याच्याशींहि सामना करून त्याची धूळ-धाण उडवावी असा होता. परंतु स्टालिननेंच निरनिराळया सबबी पुढें करून तें काम अंगावर घेण्याचें नाकारलें. 'स्थानिक पक्षाच्या शाखा मला हजार गोष्टींत लुडबूड करणारा' म्हणून नांवें ठेवितील अशीहि शंका त्यानें प्रदर्शित केली. तथापि मध्यवर्ति समितीनें त्याला या कामगिरीवर जावयासच पाहिजे अशी आज्ञा पाठविली. स्टालिननेंहि निरुपायानें ती जोखीम पत्क-रली; परंतु त्यांत सुरवातीलाच पराभव खाऊन त्याला परतावें लागलें. १९२० चा सप्टेंबर महिना चालू असतांना तर त्याला स्पष्टपणें दिसून आलें कीं ही मोहीम आपण यशस्वी रीतीनें पुढें चालवूं शकत नाहीं.

पुढें शरद् ऋतूपर्यंत तो चांगला सुधारला. क्रॉन्स्टडाट येथील बंडखो-रांचा समाचार घेण्याच्या कामावर त्याची नेमणूक झाली असल्यानें तो लगेच तिकडे जाण्यास निघाला. परंतु तो त्याचा उत्साह थोडक्याच काळांत मावळला. कारण त्याच्या आजारानें पुनः जोर करून तो जगतो कीं मरतो अशी स्थिति पुनश्च प्राप्त झाली. डॉक्टर रोझानोफ म्हणून एक त्याचा स्नेही होता त्यानें त्याची प्रकृति तपासली. त्यानें 'ॲपेंडि-

सायटीस' चें (आंत्रवृद्धि) निदान करून शस्त्रक्रिया करणें आवश्यक असल्याचें सांगितलें. आजार बराच गुंतागुंतीचा असून आंतड्याचा कांहीं भाग कापून काढावयाचा होता; म्हणून मॉस्कोमधील सोल्डाटेक्नोव्हस्की रुग्णालयांत स्टालिनला नेण्यांत आलें. तेथें त्याच्यावर शस्त्रक्रिया झाली. परंतु ती पूर्णतः यशस्वी ठरली नाहीं. बराच उशीर झाला असें कारण त्याला देण्यांत येतें. शस्त्रक्रियेनंतर कांहीं दिवस स्टालिन जीवन-मरणाच्या सीमेवर अटीतटीनें झगडत होता. —पण त्यांत तो मरावयाचा नव्हता! अनेक जिवावरच्या प्रसंगांतून स्टालिन वांचला, त्यांतलीच हीहि एक वेळ. या त्याच्या आजारपणांत लेनिन स्वतः रुग्णालयांत येऊन अति आस्थापूर्वक त्याची चवकशी करीत असे; नि या प्रसंगींच स्टालिनविषयीं लेनिनच्या मनांत अत्यंत खोल असें सहानुभूतीचें नि जिव्हाळ्याचें स्थान निर्माण झालें असें स्टीफन ग्रॅहॅमचें म्हणणें आहे. पुढें डॉ. रोझानोफच्या सल्ल्यावरून स्टालिनला त्याच्या जन्मभूमीमध्यें—जॉर्जिया—पाठविण्यांत आलें. पूर्ण विश्रांति मिळावी व चालू राजकारणाचा कांहीं ताप त्याला होऊं नये असा हेतु त्या योजनेंत होता. लेनिननेंहि त्याला संमति दिली.

तो कॉकेशस पर्वतांतील आपल्या जन्मभूमींत विश्रांतीकरितां गेला. परंतु तेवढ्या अवधींत ट्रॉट्स्कीचें मात्र चांगलेंच फावलें. श्वेत सैन्याला धूळ चारण्याच्या कामीं स्टालिननें केवढाहि पराक्रम गाजविला असला नि बुद्धिकौशल्य खर्चिलें असलें, तरी ट्रॉट्स्की त्याला 'दगडबुद्धीचा रानटी कॉकेशियन' यापेक्षां अधिक किंमत द्यायला मुळींच तयार नव्हता. १९२१ च्या पोलिटब्यूरोमध्यें स्वतः लेनिन, ट्रॉट्स्की, स्टालिन नि कामनेफ एवढीच मंडळी होती. या मंत्रिमंडळाच्याच हातीं सर्व राज्यकारभार होता. मध्यवर्ति समितीचे चिटणीस म्हणून काम करणारे, केस्टिन्स्की, सेरेब्रियाकॉफ व स्टासॉफ यांची लायकी कारकुनाहून अधिक नव्हती. लेनिन हा स्वतः पक्ष किंवा सरकार या दोघांनाहि वरचढ होता. लेनिनच्या आदेशानुसार पक्षाचें धोरण नि कार्यक्रम ठरविले जात. आणि

१९२२ सालापर्यंत पक्षाची पूर्ण सत्ता सरकारवर प्रस्थापित झालेली नव्हती; त्यामुळें लेनिनला असा कोणी तरी विश्वासू मनुष्य हाताशीं पाहिजे होता कीं, जो मध्यवर्ति समितीवर राहून साऱ्यांवर दाब ठेवूं शकेल. शेवटच्या आजाराची भीषण छाया लेनिनवर या दिवसांतच पसरूं लागली होती नि स्वतः लेनिनलाच फक्त त्याची जाणीव झाली होती. त्याच्या डोळ्यापुढें आपला वारस म्हणून स्टालिनचें नांव आलें असेल, पण त्याच्या-वर पूर्ण विश्वास टाकण्याइतकी त्याची कर्तबगारी आहे असें लेनिनला त्या प्रसंगीं वाटलें नाहीं. त्याचा उच्छृंखलपणा नि निर्घृणता यांचा रागहि लेनिनला येत असे.

अदृश्य पूर्वसिद्धता

लेनिन अशा मनःस्थितींत असतांनाच स्टालिन बरा होऊन परत आला. लेनिनला निर्णय ठरविण्यास अवकाशहि सांपडला नसावा. कोणी-तरी दुर्दम्य इच्छाशक्तीचा व जबरदस्त मनुष्य त्याला पाहिजे होता. आप-ल्याला हा सारा व्याप आतां झेपूं शकत नाहीं याबद्दल त्याची पुरेपूर खात्री झाली होती. त्यामुळें पक्षाच्या चिटणीसपदावर नेमावयाचा मनुष्य आपल्या स्वतःवरील कामाचा बोजा बऱ्याच प्रमाणांत उचलूं शकेल असाच असणें त्याला आवश्यक नि अपरिहार्य वाटत होतें. स्टालिन त्याच्या दृष्टीनें परिपूर्ण नव्हता, पण त्याखेरीज दुसरा कोणीच त्याला योग्य वाटेना. अखेर थोड्याशा नाखुषीनेंच लेनिननें पक्षाच्या चिटणीसपदावर स्टालि-नची स्थापना केली.

स्टालिनला आतां पाहिजे होतें तेंच नेमकें नि योग्य वेळीं मिळालें. ट्रॉट्स्कीला त्याची किंमत कळली नसावी; किंवा त्यानें स्वतःच्या कर्तृ-त्वाच्या घमेंडींत जाऊन स्टालिनकडे दुर्लक्ष केलें असावें. पण स्टालिनला दैवानें जो वेळोवेळीं हात दिला, त्यांतला हा एक अति महत्त्वाचा प्रसंग होता. या वेळीं ट्रॉट्स्की पुढें येता नि लेनिनवर त्यानें वजन आणलें असतें तर तोच बहुधा या स्थानावर विराजमान व्हावयाचा; पण तसें झालें नाहीं. स्टालिनच्या हातांत चिटणिशी येतांच पक्षाची सर्व शक्ति आपल्या हातीं

केंद्रीभूत करण्यास त्यानें मोठ्या दक्षतेनें, सावधानतेनें परंतु जलदीनें सुरवात केली. लेनिनला तें दिसत होतें; पण कुरकुरण्यापलीकडे त्याच्या हातीं आतां कांहीं उरलें नव्हतें. त्या प्रसंगीं स्टालिनसंबंधीं आपल्या अनुयायांना उद्देशून लेनिननें जें पत्र लिहिलें आहे, त्यांतील मजकूर लेनिनच्या निःसहायतेची पूर्ण कल्पना आणून देऊं शकेल.

" भाई स्टालिन पक्षाचा सरचिटणीस झाला असून त्यानें आपल्या हातीं प्रचंड शक्तीचें केंद्रीकरण केलें आहे. परंतु त्या सामर्थ्याचा उपयोग योग्य त्या सावधगिरीनें कसा करावा हें त्याला समजतें कीं नाहीं यासंबंधीं मला धास्ती वाटते. तो एक कमालीचा आडदांड माणूस आहे; आणि हा त्याचा दोष आपणा कम्युनिस्ट सहकाऱ्यांच्या दृष्टीनें पूर्णतः समर्थनीयहि आहे. परंतु चिटणीसपदावरील माणूस या दृष्टीनें हा दुर्गुण मुळींच खपण्यासारखा नाहीं. तेव्हां माझ्या भाईंना माझी सूचना आहे कीं, स्टालिनला त्याच्या या स्थानावरून काढून टाकण्यासाठीं कांहींतरी मार्ग शोधून काढावा. "

लेनिनच्या या वरील वाक्यांवरूनच स्टालिननें त्या वेळीं आपली भूमिका किती बळकट व सामर्थ्यसंपन्न करून घेतली होती हें दिसून येईल. प्रत्यक्ष क्रांतीच्या काळीं जरी ट्रॉट्स्कीचें युद्धकौशल्य प्रकट होऊन ट्रॉट्स्की सेनापति म्हणून चमकला होता, तरी या दुसऱ्या युद्धखंडाचे वेळीं मात्र ट्रॉट्स्कीचें तितकेंसें तेज पडलेलें दिसत नाहीं. याचाहि उपयोग स्टालिनला झाला. या ३-४ लढायांत स्टालिननें विविध अनुभव घेतले होते नि स्वतःचें संघटनकौशल्यहि कसाला लावलें होतें. सैनिकांना आपलेसे करून घेण्याचीहि हातोटी त्याला साधली होती. त्याला पाहिजे होतीं तींच माणसें त्यानें आपल्या या कारकीर्दीत जागोजागीं अधिकारपदावर नि सैन्यांत पेरून ठेविलीं होतीं. या सर्व पूर्वतयारीचा उपयोग अर्थातच त्यानें अधिकारसंपादनांत करून घेतला.

स्टालिन विरुध्द ट्रॉट्स्की

लिऑं ट्रॉट्स्की ! याच्याइतका दुर्दैवी मनुष्य जगामध्यें झाला असेल का ? ज्या सोव्हिएट क्रान्तीसाठीं त्यानें स्वतःचें बहुतेक आयुष्य वेचलें, त्या क्रान्तीनेंच त्याचा बळी घेतला. दि. २१ ऑगस्ट १९४० ला सायंकाळीं ७–३५ वाजतां मेक्सिको नगरांत या प्रभावी पण कमनशिबी क्रांतिवीराचे प्राण एका मारेकऱ्याच्या हातोड्यानें हरण करून नेले. ट्रॉट्स्कीचा अंत म्हणजे जगाच्या इतिहासांतील एक चिरस्मरणीय दुःखांतिका ठरली आहे !

१९२४मध्यें रशियांतून घालवून दिलेला हा देशनिर्वासित क्रांतिकारक सैबेरिया, तुर्कस्थान, इंग्लंड, फ्रान्स इत्यादि देशांत भटकत अखेर अमेरिकेंतील मेक्सिको संस्थानांत येऊन राहिला. तेथील सरकारनें कांहीं विशिष्ट स्वार्थी हेतूनें नि कांहीं सहानुभूतीच्या भावनेनें त्याला आपल्या देशांत सरकारी संरक्षणाखालीं आश्रय दिला. 'स्टालिनवाद' नष्ट करून रशियांत नव्या क्रांतीची प्रस्थापना करण्यासाठीं हा थोर मनुष्य अखेरपर्यंत झगडत होता. परंतु स्टालिनच्या सामर्थ्यापुढें त्याला हार खावी

लागली. तो स्टालिनवर आपल्या लिखाणांत अगदीं तुटून पडत असला तरी त्यांत वैयक्तिक हेव्यादाव्यापेक्षां स्टालिनवादावरच अधिक तीव्रतेनें हल्ला असावयाचा. स्टालिन या रशियन सर्वाधिकाऱ्याबद्दल आपला व्यक्तिगत द्वेष नाहीं असें त्याचें म्हणणें. परंतु त्या हुकूमशहानें समाज-सत्तावादाच्या गोंडस नांवाखालीं चालविलेल्या अमानुष राज्यपद्धतीवर मात्र तो कठोर हल्ला चढवी; नि निदान शब्दांनीं तरी त्याचे बाभाडे काढी. त्याच्या मताप्रमाणें पाहावयाचें तर रशिया हा आतां 'कम्युनिस्ट' देश उरलेला नाहीं!

स्टालिन व ट्रॉट्स्की यांचा झगडा जगप्रसिद्ध आहे. या लढ्यांत ट्रॉट्स्की विजयी होता तर आजच्या राजकारणाचें स्वरूप कांहींतरी निराळें दिसलें असतें एवढें खास! परंतु बिचारा ट्रॉट्स्की निर्वासित झाला; नि त्याच्या हातीं शक्तिहीन लेखणीखेरीज कांहींच राहिलें नाहीं. महाभाग स्टालिन बलाढ्य रशियाचा सर्वाधिकारी बनला; जगांतील एका महान् सामर्थ्याचा राजदंड त्यानें आपल्या हातीं धारण केला. लिऑं ट्रॉट्स्की यानें स्वतः जोसेफ स्टालिनविषयीं आपलें पहिल्याच दृष्टिभेटींत काय मत झालें तें लिहिलें आहे एके ठिकाणीं. मोठें मनोरंजक नि मार्मिक आहे त्या भेटीचें वर्णन.

तो लिहितोः

" स्टालिनला मीं प्रथमतः व्हिएन्नामधील एका घरांत १९१३ सालीं पाहिलें. मी माझ्या एका मित्राशीं झारशाही उलथून पाडण्याच्या गोष्टी त्या प्रसंगीं बोलत होतों. समोरच्या शेगडीवर चहाचें भांडें गरम होत होतें. इतक्यांत एक सामान्य उंचीचा, सडपातळ व देवीचे वण असलेला किंकट चेहेऱ्याचा इसम, आगाऊ सूचना वगैरे कांहीं न देतां तडक आंत आला.

नमस्कार केल्यासारखें करून तो कांहींतरी पुटपुटत सरळ शेगडीकडे गेला आणि हातांतल्या पेल्यांत मुकाट्यानें चहा ओतून घेऊन आला तसाच तो निघून गेला.

मी डोळयांनींच माझ्या स्नेह्याला प्रश्न केला.

'कोण ही स्वारी ?'

'झुर्गॉश्विली. बोल्शेव्हिक मध्यवर्ति समितीवर नुकतीच नेमणूक झाली आहे त्याची.' माझा मित्र उत्तरला.

त्याचें तें अनपेक्षित आगमन व प्रत्यागमन, त्याच्या वागणुकींतील तें अकारण शत्रुत्व, त्याची ओबडधोबड नमस्कारपद्धति नि विशेष म्हणजे त्याच्या चेहेऱ्यावर दृग्गोचर होणारी विषण्ण एकाग्रता—यांनीं माझ्या मनाचा गोंधळ उडविला; अगदीं विचित्र परिणाम झाला माझ्या मनावर.'

१९१२ सालीं स्टालिनची पक्षाच्या मध्यवर्ति समितीवर नेमणूक झाल्यानंतर कांहीं महिन्यांनंतरचाच हा प्रसंग असावा. परंतु एकंदरींत स्टालिनविषयीं ट्रॉटस्कीचें मन विशुद्ध कधींच नव्हतें. त्याच्याकडे लक्ष देण्याइतकें महत्त्वहि त्याच्यामध्यें ट्रॉटस्कीला दिसलें नसावें.—आणि ट्रॉटस्कीच्या या गैरसमजुतीनें व तद्‌उद्‌भूत निष्काळजीपणामुळेंच अखेर त्याच्यावर देशोधडीला लागण्याची पाळी आली.

सुरवातीला दोघांचेंहि ध्येय एकच पण मार्ग भिन्न पडले. ट्रॉट्स्कीचा जगत्क्रांतिवाद अतिरिक्त स्वरूपाला जाऊं लागलेला पाहातांच क्रांतीच्या वा रशियाच्या हितासाठीं स्टालिननें त्याला विरोध केला. आतां परिस्थिति अशी उत्पन्न झाली आहे कीं, स्टालिनचा क्रांतीबाबतचा एक-देशवाद अतिरिक्त रूपाप्रत गेला असून चढाऊ राष्ट्रवादाचें स्पष्ट स्वरूप त्यानें उघडपणें धारण केलें आहे. जगांतील कामगार संस्थांचा स्टालि-नच्या म्हणजे पर्यायानें सोव्हिएट रशियाच्या राजवटीवरचा विश्वास उडाला आहे. राष्ट्रसंघांतून रशियाची हाकलपट्टी झाली. जागतिक ट्रेड युनियन कॉंग्रेसमधून त्याला सीमापार करण्यांत आलें. फिनिश आदि कामगार-संघांतून त्याचा शतशः धिक्कार करण्यांत येऊं लागला.[1] अर्थातच ट्रॉट्स्कीला

---

१ ब्रिटिश स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या २५ मार्च १९४० च्या नॉटिंगहॅम-परिषदेंत ७० विरुद्ध २१ मतांनीं असा प्रस्ताव मान्य करण्यांत आला कीं, स्टालिनच्या राजवटींतील परराष्ट्रीय नि लष्करी धोरणापासून

स्टालिनविरोधी मोहीम सुरू करण्याला ही उत्तम संधि होती: पण बलाढ्य व अधिकारारूढ अशा सर्वाधिकारी स्टालिनशीं एक असहाय वृद्ध निर्वासित सामना करूं शकेल हें संभवनीय नव्हतें.

एक काळ असा होता कीं, रशियाचीं राज्यसूत्रें स्टालिनच्या हातीं जातात कीं ट्रॉट्स्कीच्या हातांत येतात याबाबतचें भविष्य परिस्थितीच्या लाटेवर नाजूक हेलकावे खात होतें. लेनिनच्या निधनानंतरचा तो काल होता. पण ज्या गोष्टीवर हे दोघेहि विसंबून होते त्या गोष्टीनें या दोघां-नाहि एकदमच दगा दिला. तो प्रसंग सोव्हिएट रशियाच्या इतिहासांत मोठा आणीबाणीचा समजला जातो.

मृत्युपत्रांतील रहस्य

लेनिननें मृत्युसमयीं आपल्या राजकीय वारसदारीचा उल्लेख स्पष्टपणें लिहून ठेविला नाहीं. त्यानें मृत्युपत्र लिहिलें होतें. परंतु त्यांत आपल्या मागें कोणीहि पुढारी आपली जागा चालविण्यास लायक नाहीं, असेंच मत प्रदर्शित करून प्रत्येक नेत्यावर कडक टीका केली होती. त्यामुळें कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेत्यांच्या संमतीनुरूप त्या मृत्युपत्राचा नाश करण्यांत येऊन, तें मुळांत लिहिलें गेलेलेंच नाहीं असें समजण्यांत आलें !

लेनिनचें देहावसान झालें त्या प्रसंगीं स्टालिन मॉस्को येथेंच होता. त्यानें ट्रॉट्स्कीला लेनिनच्या मृत्यूची वार्ता तारेनें कळविली. ट्रॉट्स्कीच्या त्या वेळीं मनांत येतें तर त्याच्या हातांत असलेल्या लष्करी सामर्थ्याच्या जोरावर तो सारें राज्ययंत्र आपल्या हातीं घेऊं शकला असता. पण ही संधि ट्रॉट्स्कीनें त्याच्या नेहमींच्या चालढकलीच्या संवयीप्रमाणें गमावली. तडक मॉस्कोला न येतां तो सुखम येथेंच घोटाळत राहिला.

स्टालिननें ट्रॉट्स्कीला मोठेपणा देण्याचा देखावा मोठा चांगला केला. मध्यवर्ति समितीतर्फे फ्रंझ, टॉम्स्की व इतर कांहीं सदस्यांचें एक शिष्ट-

---

फुटून निघणें हें सोशालिस्टांचें कर्तव्य आहे. त्या प्रसंगीं मि. फिनर ब्रॉक्वे यांनीं स्पष्टच सांगितलें कीं, फिनलंडवरील आक्रमणामुळें रशियानें जगांतील कामगारांची सहानुभूति बहुतेक गमावली आहे.

मंडळ ट्रॉट्स्कीच्या भेटीसाठीं सुखम येथें आलें. या कारवायीमागें स्टालिनचा हात होता. युद्धखात्यांत कांहीं बदल घडवून आणावयाचे होते, त्यासाठीं त्या मंडळानें ट्रॉट्स्कीला सहकार्याची विनंति केली. पण वस्तुतः हा केवळ देखावा होता. ट्रॉट्स्कीला न विचारतांच युद्धखात्यांत अनेक घडामोडी नि फेरफार स्टालिननें परस्पर केले होते. ट्रॉट्स्कीनें या शिष्टमंडळाचें आगमन म्हणजे निव्वळ एक फार्स होता असें म्हटलें आहे. ट्रॉट्स्कीचे स्नेही अगर त्याच्याविषयीं सहानुभूति असणारीं माणसें स्टालिननें भराभर अधिकारपदावरून उचललीं नि त्यांच्या जागीं आपल्या विश्वासांतील 'झारिस्टीनचे विजयी वीर' स्थानापन्न केले. स्टालिननें परस्पर कांटा काढण्याच्या दृष्टीनें दोन कोंबड्यांची झुंज लावण्याची ही क्लृप्ति अनेकदा उपयोगांत आणलेली दिसेल !

फ्रंझ हा मध्य आशियांतील पिशपेकचा ज्यू. ट्रॉट्स्कीहि ज्यूच. या दोन ज्यू नेत्यांची आपसांत स्पर्धा लावून स्टालिननें आपलें काम साधलें; कारण फ्रंझ सरसेनापतिपदाची इच्छा करीत होता. अखेर ट्रॉट्स्कीनें मॉस्कोंत तर प्रवेश केला. अजूनहि त्याच्या लष्करी बंडखोरीची शक्यता नष्ट झालेली नव्हती. पण आडवा येत होता तो फ्रंझ. शिवाय लेनिननें आपला वारस आपल्यालाच नेमलें असेल या आशेचे मांडे ट्रॉट्स्की मनांत खात होता. आणि लेनिननेंच जर ट्रॉट्स्कीची योजना त्याच्या जागीं केलेली असेल तर रशियन जनतेला ट्रॉट्स्कीच्या सर्वाधिकारपदाला मान्यता द्यावी लागेल; तेव्हां उगीच दंगाधोपा माजवून आपल्याविरुद्ध लोकमत कलुषित न करून घेतां सरळपणानें व लेनिनच्या आज्ञेनुरूप रशियनांच्या इच्छेवरूनच आपण अधिकारपदावर आलों तर तें अधिक चांगलें असाहि दूरवरचा विवेक ट्रॉट्स्कीनें केला असावा.

पण लेनिनचें मृत्युपत्र (Testament) स्टालिन व कामनेफ यांच्याच हातीं होतें. तें फोडून वाचण्यापूर्वींहि त्यांत काय मजकूर आहे हें या दोघांना माहीत असावें असा स्टीफन ग्रॅहॅमनें संभव व्यक्त केला आहे.

त्या वेळीं मॉलोटॉव्हच्या[1] हाताखालीं सहचिटणीस म्हणून बाझनॉफ याची नेमणूक झालेली होती. त्यानें मृत्युपत्राचें वाचन चालू असतां स्टालिनच्या चेहेऱ्यावर काय भाव दिसत होते याचें प्रत्यक्ष पाहिलेलें वर्णन केलें आहे. "एका अध्यक्षीय कोचावर रेलून तो बसला होता. त्याची मुद्रा दुःखी नि गळून गेलेली दिसली. मी त्याच्याकडे लक्षपूर्वक पाहात होतों. त्यानें केलेलें आत्मसंयमन व तोंडावर बळेंच ओढून आणलेलें गांभीर्य यांनींहि त्याच्या मुद्रेवरील विकल भाव झांकले गेले नव्हते. जणूं त्याचें दैव पणाला लागलें होतें. होय अथवा नाहीं—हेंच शब्द त्याच्या उत्कंठित शरिरावर लिहिलेले आहेत असें कोणाला वाटलें असतें." आपल्या अंतरंगांतील खरे भाव चेहेऱ्यावर मुळींच उमटूं न देतां इष्ट त्या सोंगाची वतावणी करण्याची ही कला स्टालिन लहानपणींच शिकला होता. आणि त्यामुळें बाझनॉफहि चकला.

पक्षाच्या मध्यवर्ति समितीची बैठक भरली होती. कामनेफकडे मृत्युपत्रवाचनाचें काम होतें.

" भाई स्टालिन पक्षाच्या मध्यवर्ति समितीचा सरचिटणीस झाल्यानें त्यानें आपल्या हातीं अनिर्बंध सत्ता घेतली आहे; आणि ती अत्यंत काळजीपूर्वक कशी वापरावी हें त्याला कळलेलें नाहीं." लेनिनच्या मृत्युपत्रांत त्यानें केलेली ही स्टालिनची भलावण! स्टालिनच्या वागणुकींतील काठिण्य नि त्याची पक्षाच्या चिटणीसपदाची हांव यांचा उल्लेख करून लेनिननें आपल्या अनुयायांना स्पष्ट इशारा दिला होता; पण आतां फार उशीर झाला होता. स्टालिननें आपलें आसन आतां पक्कें केलें होतें. त्याचा विशिष्ट अनुयायी वर्ग त्याच्या पाठीशीं उभा होता. त्याची लेनिनबाबतची एकनिष्ठता अगर पक्षाचा जुना सभासद या नात्यानें त्याचें कर्तृत्व यांपैकीं कोणत्याच गोष्टीसंबंधीं संशय घेण्यास कोणीहि पुढारी धजावला नाहीं. निदान त्याच्या मनांत कांहींहि असलें तरी तें जनांत प्रकट करून स्टालिनला उडविण्याचा प्रयत्न त्यांनीं केलेला दिसत नाहीं; तें त्यांना अशक्य होतें!

कामनेफ नि झिनोव्हीफ या दोघांपैकीं कोणालाच लेनिननें विशेष

---

१ सोव्हिएट रशियाचा हल्लींचा परराष्ट्रीय मंत्री.

महत्त्व दिलें नव्हतें. त्यांच्या ठिकाणीं कांहीं कर्तबगारी आहे असें लेनिनला वाटलें नसावें. उलट १९१७ च्या ऑक्टोबर–क्रान्तीचे प्रसंगीं या दोघांनीं दाखविलेल्या वटवाघळी वृत्तीचा निषेध करून लेनिननें त्यांना कस्पटासमान लेखिलें होतें.

" भाई ट्रॉट्स्की व स्टालिन हीं दोन माणसें सांप्रतच्या मध्यवर्ति समितींत सर्वांत अधिक कर्तृत्वशाली आहेत. " कामनेफचें मृत्युपत्र–वाचन चालूच होतें. " या दोघांतील स्पर्धा पक्षांत अहेतुकपणें दुफळी माजविण्यास कारणीभूत होईल. भाई ट्रॉट्स्की हाच बहुधा सर्व पुढाऱ्यांत अधिक बुद्धिमान् ठरेल. परंतु त्याची अहंमन्यता पराकोटीला गेलेली आहे, आणि शिवाय तो बोल्शेव्हिक नाहीं. "

ट्रॉट्स्कीच्या आशांचा चक्काचूर झाला; लेनिनच्या वचनाचा आधार घेऊन तो पुनः कधींहि रशियन जनतेपुढें उभा राहूं शकणार नाहीं इतका दूर फेंकला गेला. त्याचा डाव उधळला गेला. कारण त्याला 'बोल्शेव्हिक' म्हणून मानण्यास प्रत्यक्ष लेनिनच राजी नव्हता !

ट्रॉट्स्कीवर लेनिनचा फार विश्वास पूर्वीच्या काळीं होता. त्याच्या संघटनकौशल्याची तारीफ लेनिन नेहमीं करीत असे. एकदां तर त्यानें ट्रॉट्स्कीला कोरा चेक (हुंडी) दिला होता, असें ट्रॉट्स्कीनें आपल्या आत्मचरित्रांत लिहिलें आहे. परंतु असाहि एक उल्लेख आहे, कीं लेनिन म्हणे, " ट्रॉट्स्की आमच्याबरोबर आहे, पण तो आमचा नव्हे. "

त्या सभेंत मृत्युपत्राच्या वाचनानंतर ट्रॉट्स्कीनेंच वक्तृत्व गाजवून आपल्या अनुयायांच्या नि व्यक्तित्वाच्या जोरावर आपलें प्रभुत्व नि नेतृत्व प्रस्थापावयास पाहिजे होतें. तो अधिकार साहजिक त्याच्याकडेच येत होता. पण झिनोव्हीफनें त्यापूर्वीच एक योजना आंखून ठेविली होती. त्या बेताप्रमाणें फक्त स्टालिनविषयींच सभेंत चर्चा झाली. जणूं सारें प्रतिनिधित्व त्याच एकट्या माणसाकडे यापुढें आलें होतें !

स्टालिन अत्यंत गंभीरपणें उभा राहिला. त्याच्या मुद्रेवर शांततेचा समुद्र पसरला होता. पण कोणी सांगावें, त्याखालीं वडवानल पेटलेला

असेल ! " भाई हो " तो बोलूं लागला.

" मला माहित आहे कीं, मी कठोर नि तिखट आहें. पण काय करणार त्याला ? मी हा असाच जन्माला आलों खरा. "

त्यावर सभासदांनीं टाळ्या वाजवून त्याला उत्तेजित केलें.

त्या वक्तव्यानंतर झिनोव्हीफनें भाषण केलें. डोंबाऱ्यानें दोरीवर चालावें तसें तो बोलत होता. अगदीं तोल सांवरून, शब्द आवरून. कारण प्रसंग नाजूक होता. "लेनिनचा प्रत्येक बारीकसारीक शब्दसुद्धां आपल्याला कायद्याप्रमाणें आहे; कोणालाच शंका नाहीं याविषयीं. परंतु एक गोष्ट मात्र अशी आहे की, जी आपण सर्वजण आनंदानें मान्य करूं. लेनिननें केलेले अंदाज अद्यापि पक्के झालेले नाहींत ही ती गोष्ट. पक्षाच्या सरचिटणिशीच्या प्रश्नाबाबत मी बोलत आहें. "

स्टालिनला पक्षांतूनच अजिबात हुसकून लावावा अशी लेनिनची अंतिम इच्छा असल्याचें सभासदांना माहित होतें.

कामनेफनें झिनोव्हीफला पाठिंबा दिला. ट्रॉट्स्कीनें वेडींवांकडीं तोंडें करून नापसंती दाखविण्यापलीकडे कांहीं केलें नाहीं. स्टालिनला अधिकारपदावरून काढून टाकण्याचा ठराव सभेनें औपचारिकरीत्या फेटाळून लावला.

वास्तविक हीच खरी वेळ होती कीं, ज्या प्रसंगीं ट्रॉट्स्की स्टालिनविरुद्ध उघड पुकारा करून उठूं शकला असता. परंतु कां कोण जाणे, ट्रॉट्स्की एखाद्या भुतानें पछाडल्यासारखा जागच्या जागी खिळून गेला होता. मग त्याला तितकें धैर्यच नव्हतें कीं लेनिनच्या उद्‌गारांनीं जो आश्चर्याचा नि दुःखाचा जबरदस्त धक्का त्याला दिला त्यानें तो निचेष्ट होऊन गेला होता; कोण जाणें !

लेनिननें स्टालिनचीहि निर्भत्सना केली होती; पण ती मनाला लावून घेण्याइतका हळवेपणा त्याच्या ठिकाणीं नव्हता. बाहेरून त्यानें कदाचित गंभीर उदासीनतेचा आव आणलाहि असेल; पण घरीं गेल्यावर आजूबाजूला कोणी नाहीं असें होतांच खांदे उडवून तो तुच्छतापूर्वक हंसलाच असेल. लेनिन जिवंत असतांना त्याच्या धमक्यांना स्टालिननें जेथें धूप

घातला नाहीं तेथें लेनिन निवर्तल्यानंतर त्याच्या मृत्युपत्रांतील–साध्या कागदावरील शब्दांना तो थोडीच किंमत देणार होता ! ट्रॉट्स्की मात्र त्या आघातानें पुरा खचून गेला असावा. तें कांहीं असो. त्या मृत्युपत्राची किंमत मध्यवर्ति समितीच्या सभेपुढें वाचण्यापेक्षां अधिक राहिली नाहीं.

कारण लेनिनचें मृत्युपत्र रशियन जनतेपासून नि पक्षापासूनहि लपवून ठेवून त्याचा नाश करण्यांत आला. 'अधिकृत'रीत्या असलें कांहीं मृत्युपत्र अस्तित्वांतच नव्हतें मुळीं !

लेनिन देव बनतो !

पण स्टालिन एवढ्यावरच स्वस्थ बसणें शक्य नव्हतें. त्याला आपल्या स्थानाचा खुंटा हलवून बळकट करून घ्यावयाचा होता. म्हणून त्यानें मोठ्या कौशल्यानें एक डाव टाकला. जूनमध्यें पक्षाची तेरावी कॉंग्रेस भरली. त्यानंतर लगेच मध्यवर्ति समितीची एक बैठक बोलविण्यांत आली. या बैठकींत स्टालिननें एखाद्या विरक्ताप्रमाणें 'आपल्याला सोडवा बुवा या साऱ्या राजकारणाच्या भानगडींतून' अशी सभासदांना विनंति केली. त्याचा योग्य–म्हणजे स्टालिनला पाहिजे होता–तोच परिणाम घडला. कामनेफ, झिनोव्हिफ नि स्थानिक पक्षांतील इतर साऱ्या सभासदांनीं त्याची ही विनंति अमान्य केली. ट्रॉट्स्कीनेंहि स्टालिननें अधिकारपद सोडूं नये, असें (मनापासून किंवा मनाविरुद्ध) प्रतिपादन केलें. अशा रीतीनें पक्षाच्या इच्छेनुरूप तो अधिकारपदावर कायम राहिला. त्याच्या स्थानाला त्यानें पक्षाचें नैतिक पाठबळ संपादन करून घेतलें. पुढच्याहि वर्षी–आपल्या यशाची पूर्ण खात्री अगोदर करून घेऊन–हेंच नाटक त्यानें पुनः एकदां वठवून दाखविलें !

ट्रॉट्स्कीवर लेनिनचा विश्वास कितपत होता हें खात्रीशीर कळण्यासारखा प्रत्यक्ष पुरावा आज उपलब्ध दिसत नाहीं. लेनिनच्या मृत्युपत्राचाच आधार घ्यावयाचा म्हटलें तर त्यांत ट्रॉट्स्कीबाबत काय लिहिलें होतें तें वर आलेंच आहे. ट्रॉट्स्कीला आपल्या ज्यू रक्ताचा मोठा अभिमान. 'रानटी,' 'असंस्कृत' स्टालिनपेक्षां तो स्वतःला फार उच्च दर्जाचा

समजे. निर्णायक कल्पनाशक्ति नि पहिल्या प्रतीची प्रतिभा स्टालिनपाशीं नाहीं; पण ती आपल्यामध्यें परिपूर्णत्वानें वसत असल्याची ट्रॉट्स्कीची खात्री होती. लेनिननें या आपल्या गुणाची किंमत ओळखूनच आपल्याशीं आदराची वर्तणूक ठेविली होती असें त्याचें म्हणणें. पण तें कांहींहि असो, अखेर ट्राट्स्की हरला नि स्टालिन विजयी ठरला.

पक्षाच्या सरचिटणिशीवर आपलें आसन भक्कम होतांच स्टालिननें राज्ययंत्र आपल्या व्यक्तिगत देखरेखीखालीं नि खास स्वतःच्या मतानुरूप चालविण्याचे प्रयत्न जोमानें सुरू केले. ट्रॉट्स्कीप्रमाणेंच झिनोव्हीफ व कामनेफ या दोघांचीहि योग्य अवधींत वासलात लावणें, स्टालिनला शक्य होतें. ट्रॉट्स्कीला चाहणारे अनेक अनुयायी होते. यांपैकीं कांहीं तर ट्रॉट्स्कीपेक्षांहि जहाल होते. स्टालिनला उडवून देण्यासाठीं त्यांची संघटना नि कटकारस्थानें चालू होतीं. यासंबंधानें स्टीफन ग्रॅहॅम म्हणतोः

" It appeared that even against his will Trotsky might be made to mount his white horse again and prance in triumph over a confound opposition. There were some critical days. "

बेसेडोव्हस्कीसारख्या लोकांना ट्रॉट्स्कीकडून उठावणी होण्याची बरीच आशा वाटत होती. 'ट्रॉट्स्कीच्या केंसालाहि धक्का लागला तर सबंध लाल सैन्य त्याच्या पाठीशीं रक्षणार्थ उभें राहील' अशा अर्थाचें एक पत्रहि ओव्हसेयेनकोकडून पोलिटब्यूरोला आलेलें होतें. स्टालिनगटाचें धाबें या सूचनेनें दणाणलें हें निःसंशय.

ट्रॉट्स्कीचें बंड या घटकेला घडतें कीं पुढील घटकेला, असाच प्रश्न जणूं आपसांत विचारला जात होता. पण आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे ट्रॉट्स्की स्वतः मात्र अगदीं निश्चल होता. निराशेनें खचून गेलेल्या माणसासारखा तो दिसे. स्टालिननें फ्रंझला खारकोव्हहून बोलावून घेतलें. आणि त्यापुढें हळूहळू ट्रॉट्स्कीच्या उठावणीचें वादळ वा वादळाची धास्ती कमी होऊं लागून अखेर ट्रॉट्स्कीनें हताश होऊन तडजोड केली.

लगेच ट्रॉट्स्कीवादाच्या विध्वंसनाचीं चक्रें जोरानें फिरूं लागलीं. ट्रॉट्स्कीच्या स्थानाविषयीं चर्चा करण्याकरितां मॉस्को, लेनिनग्राड आणि इतर प्रांतांतून शेकडों प्राथमिक गुप्त सभा भरूं लागल्या. त्या काळचें वर्णन ट्रॉट्स्कीच्याच शब्दांत देणें बरें. “जेव्हां गुप्त तयारीचें कार्य पुरें झालें तेव्हां ‘प्रवदा’कडून एक इषारा दिला गेला. तत्क्षणींच ट्रॉट्स्की-वादाविरुद्ध एक समयावच्छेदेकरून सर्व व्यासपीठांवरून, प्रत्येक पृष्ठावरून नि प्रत्येक स्तंभामधून मोहीम सुरू झाली. पक्षाच्या प्रचंड सभासद-संख्येला तो एक मोठाच आघात होता. मी तापामुळें अंथरुणाला खिळून पडलों होतों आणि शांतपणें सर्व कांहीं पहात होतों.”

१९२४ च्या उन्हाळ्यांतील ही गोष्ट. त्याच वेळीं लेनिनला देवपण देण्याचा एक मोठा कट चालला होता. “लेनिनचें प्रेत त्यांनीं माझ्या-विरुद्ध लढण्यासाठीं उपयोगांत आणलें” असें ट्रॉट्स्की वैतागानें लिहितो. आणि खरोखरच तशी स्थिति होती. लाल चौकांत (रेड स्क्वेअर) लेनिनच्या मृत देहाचें भव्य स्मारक उभारण्याची स्टालिनची योजना अशासाठींच निर्माण झाली होती कीं, लेनिनला एकदां देवकोटीला नेऊन बसविला कीं त्याच्या नांवाचा वाटेल तसा उपयोग आपण करून घेऊं शकूं. लेनिनच्या सदेह स्मारकाला ट्रॉट्स्कीनें विरोध केला होता. कारण लाल चौकांत एक भव्य मंदिर तयार करून त्यांत लेनिनचा मृत देह ठेवणें आणि अशा रीतीनें त्याचें चिरकालिक स्मारक उभारणें ही कम्यु-निझममध्यें बसणारी गोष्ट नव्हती. पण स्टालिननें तें स्मारक उभारलेंच.

एवढ्यावरच स्टालिन थांबला नाहीं. स्टीफन ग्रॅहम म्हणतोः

“He made Lenin's books into a Bible of the Revolution, a sacred Gospel.”

लेनिनच्या ग्रंथांना स्टालिननें क्रान्तीच्या धर्मग्रंथाचें रूप दिलें खरें; परंतु त्या धर्मग्रंथांतील तत्त्वांचें आचरण करण्यापेक्षां त्यानें तीं उल्लंघिलींच अधिक. अर्थातच रशियन क्रांतिवाद्यांपुढें आतां दोनच मार्ग शिल्लक उरले. एकतर लेनिनपंथी बनणें किंवा स्वतःला सोव्हिएटचा शत्रु ठरवून घेणें—अर्थात् मृत्यूला आवाहन करणें!

ट्रॉट्स्कीची हाकलपट्टी

पुढच्याच जानेवारींत ट्रॉट्स्कीकडून युद्धमंत्रिपद काढून घेण्यांत आलें. त्यामुळें ट्रॉट्स्कीच्या हातीं असलेलें एकमेव साधनहि नष्ट झालें. आतां तो सेनापति राहिला नाहीं. म्हणजेच त्याचें लष्कराचें पाठबळ नाहींसें झालें!

आतां सर्व सत्ता झेरझिन्स्की, बुखारीन, ऑर्डझोनिकिडिझ, मॉलोटॉव्ह, बुडनॉफ व इतर कांहीं यांच्या हातीं केंद्रीभूत झाली होती. पण लेनिनच्या जागीं कोणीतरी देव वा दगड स्थापन करणें आवश्यक होतें. देव अति-मानव म्हणून व निर्गुण म्हणून निष्क्रिय; नि दगड तर बिचारा मुका, बहिरा नि आंधळा! रिकॉफ राज्यकारभार चालविण्याच्या लायकीचा माणूस होता; परंतु ते पडले मदिराभक्त. व्होडका (दारू)चें नांव 'रिकॉफ' म्हणूनच उपयोजिलें जात असें त्या वेळीं. ट्रॉट्स्कीविरहित असलेला ट्रॉट्स्कीचा गट अद्यापि गाडला गेलेला नव्हता. जी कांहीं धुगधुगी नि आशा त्याच्यांत होती त्यावरच त्यानें हातपाय हालविण्यास पुनश्च सुरवात केली. मात्र त्यांतील प्रत्येक मनुष्यावर विरोधी पक्षाच्या गुप्त हेरांची करडी नजर होती.

झिनोव्हीफ नि कामनेव्ह हे स्टालिनचे एकनिष्ठ अनुयायी अगर त्याला पाठिंबा देणारे कट्टे स्टालिनवादीहि नव्हते. आपल्याला पक्षामध्यें बहुमत मिळू शकेलच, तेव्हां ट्रॉट्स्कीचाहि पाठिंबा जर मिळवितां आला तर तें अधिक बरें, असा विचार या जोडीच्या मनांत येऊं लागला; म्हणून ते ट्रॉट्स्कीला पाठीशीं घालण्याचा विचार करूं लागले. स्टालिनला वाटत होतें कीं, या दोघांनाहि आपण आतां पूर्णपणें जिंकलें आहे; ते ट्रॉट्स्कीला जाऊन मिळूं शकत नाहींत. " टॉटस्कीवादाला बोल्शेव्हिक पक्षांत एखादें कायदेशीर स्थान आहे असें जे म्हणत असतील, ते स्वतःच मुळीं बोल्शेव्हिक नव्हेत—" १९२५ मध्यें झिनोव्हीफनें उच्च स्वरांत केलेली ही घोषणा होती. " पक्षाच्या विरुद्ध जें जें म्हणून कांहीं आहे त्याचें चिन्ह ट्रॉट्स्की. या बोल्शेव्हिझम्-विरोधाच्या सांथीला आळा घालण्यासाठीं आपण सर्व उपायांचा अवलंब केला पाहिजे—" जवळ जवळ त्याच सुमाराला कामनेव्हनें झिनोव्हीफची री ओढली होती, त्यांतील हे

उद्‌गार; यावरूनच स्टालिननें आपला कयास बांधला होता.

तथापि ते ट्रॉट्स्कीकडे झुकूं लागले. पण झिनोव्हीफ व कामनेव्ह यांची ही धडपड व्यर्थ ठरली. त्यांना उचलून धरणारे लोक हळूहळू त्यांना सोडून जाऊं लागले. स्वतः स्टालिन तर तरुणांच्या गळयांतला ताईत बनला होता. तो कॉलर वापरीत नसे; आणि अधिकारपदावर स्थानापन्न झाला तरी एखाद्या साध्या कामकऱ्यासारखी त्याची राहाणी होती. या साधे-पणाचा परिणाम साहजिकच लोकांवर होऊन त्याची लोकप्रियता वाढीला लागली.

झिनोव्हीफ व कामनेव्ह यांनीं मॉस्को—पक्षाचा मुख्य म्हणून अग्लीएनॉ-फचें नांव सुचविलें. स्टालिननें लगेच त्यांच्या म्हणण्याला रुकार दिला. ही जोडगोळी मनांत मांडे खात होती कीं अग्लीएनॉफ आपला माणूस आहे; पण वस्तुतः तो स्टालिनचाच हस्तक होता. त्यामुळें दोघेहि चांगलेच तोंड-घशीं पडले. त्यानंतर हळूहळू त्यांचें शिल्लक असलेलें थोडेंबहुत तेजहि फिकें पडत चाललें.

ट्रॉट्स्कीला जानेवारीमध्यें सेनापतिपदावरून दूर केल्यापासून मेपर्यंत तो रिकामाच होता. जानेवारींत त्याच्या हातून सैन्य काढून घेण्यांत आलें तरी त्यानें त्या वेळीं कांहीं प्रतिकार केला नव्हता. स्टालिननें त्याला जसजसा चेपीत नेला, तसतसा तो, कुरकुरत कां होईना, चेपला गेला. त्याला नंतर कन्सेशन्स बोर्डाचें अध्यक्षपद देऊं केलें. ट्रॉट्स्कीनें चटकन् त्याचा स्वीकार केला. 'ट्रॉट्स्कीचें मन आंतरराष्ट्रीय होतें' स्टीफन म्हणतो, आणि त्यामुळें त्याला तें काम योग्य असेंच मिळालें. हें परराष्ट्रीय संबंधाचें खातें त्याच्या हातीं आल्यापासून त्यानें आपल्यासारखीं आंतरराष्ट्रीय मनो-वृत्तीचीं माणसें आपल्याभोंवतीं जमविलीं. त्यांत रॅकोव्हस्की नि क्रॅसीन हे प्रमुख होते.

कामनेव्ह नि झिनोव्हीफ हेहि कट्टे आंतरराष्ट्रीयवादी; परंतु स्टालिन मात्र त्यांत मोडत नव्हता. स्टालिनचें तत्कालीन धोरण रशियाची पुन-र्घटना, देशांतील अंतर्गत सुधारणा नि शेतीविषयक प्रगति यांवरच विशेष

आधारलेलें होतें. कामनेव्ह व झिनोव्हीफ यांनीं आतरराष्ट्रीय तत्त्वज्ञानानें भरलेलीं पल्लेदार भाषणें करून विरोधी पक्षाला नामोहरम करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. पण त्यांत ते फारसे यशस्वी ठरूं शकले नाहींत. उलट त्यांच्यां या भाषणांचा स्टालिननेंच चांगला उपयोग करून घेतला नि आपल्या अनुयायांची नि साहाय्यकांची संख्या वाढविली. अखेर कामनेफ व झिनोव्हीफ यांनीं स्टालिनच्या वैयक्तिक राजकीय कार्यक्रमांस उघड विरोध करण्यास सुरवात करतांच स्टालिननें आपल्या बहुसंख्य अनुयायांच्या जोरावर त्यांची अधिकारपदावरून उचलबांगडी करण्याचें ठरविलें. पोलिटब्यूरोमधील त्यांचें बहुमत नष्ट झालें होतें नि पक्षांतहि त्यांना कोणी विचारीनासें झालें होतें. १९२५ च्या शरदृतूंत झिनोव्हीफ व कामनेव्ह यांना अधिकारपदावरून काढून टाकण्यांत आलें.

चौदावी कॉंग्रेस स्टालिननें बोलाविली होती. त्या प्रसंगीं स्टालिननें आपल्या पाठीशीं इतकी प्रचंड शक्ति उभी केली होती कीं, तो मनांत आणता तर तेव्हांच ट्रॉट्स्कीला पक्षांतून हांकून लावूं शकता. पण अजून ती वेळ आली नव्हती. रानांतील गवत चांगलें वाळून तापलें म्हणजेच वणवा लावणें अधिक श्रेयस्कर असतें! स्टालिनला त्याची जाणीव होती. पण त्यानें या अपरिहार्य विलंबाचाहि उपयोग आपल्याला अनुकूल असा करून घेण्याचें ठरविलें. कामनेव्ह व झिनोव्हीफ यांनीं ट्रॉट्स्कीची अधिकारावरून हाकलपट्टी करण्याबद्दल आपल्यामागें लकडा लावला आहे असें सांगून तो आपल्या भाईंना म्हणाला, "पण, भाई हो! कामनेव्ह नि झिनोव्हिफ यांची ही मागणी आपण मान्य करूं शकत नाहीं. कारण आपण जाणतोंच कीं, पक्षांतून सभासदांना काढून टाकण्याचें धोरण धोक्याचें असतें. हाकलपट्टीची पद्धति—रक्तपाताची पद्धति—कारण त्यांची रक्ताचीच मागणी होती!—(यात स्टालिन ट्रॉट्स्कीचा मृत्युच सूचित करीत नाहीं काय?) ही भयंकर नि सांथीप्रमाणें फैलावणारी आहे. आज आपण एकाला काढून टाकूं, उद्यां दुसरा, परवां तिसरा; आणि मग पक्षामध्यें शिल्लक तरी काय राहणार?" हा मानभावीपणा दाखविण्याचें कारण म्हणजे तत्कालीन

अनिश्चित परिस्थिति. स्टालिन आपल्या विरोधकांशीं त्या काळीं अगदीं सावधगिरीनें वागत होता. पक्षांतून सभासदांची हाकलपट्टी करणें हें त्या वेळीं धोक्याचें ठरलें असतें ही जाणीव त्याला होती. या वेळीं त्यानें आपलें साहसी, अविवेकी मन व 'घे सुरी नि घाल उरीं' (अर्थात् दुसऱ्याच्या) ही आततायी वृत्ति आंवरून धरली होती. तो अधिऱ्या मनोवृत्तीचा नाहीं; परंतु एकदां त्याचा निर्णय ठरला म्हणजे मात्र त्याच्या बजावणींत त्याजकडून कसूर व्हायची नाहीं !

लवकरच शक्य ती जवळची संधि साधून स्टालिननें ट्रॉटस्कीला राज्य-कारभाराच्या क्षेत्रांतून कायमचें सीमापार केलें. कामनेव्ह व झिनोव्हिफ ही दोन वटवाघळी वृत्तीचीं माणसें अद्यापि अधिकारपदाची हांव धरून अधेमधें लुडबुडत होतीं. स्टालिनपेक्षां ट्रॉट्स्कीची योग्यता अधिक आहे असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. म्हणून स्टालिनलाच उडविण्याच्या उद्योगाला ते लागले. ट्रॉट्स्की अद्यापि आजारीच होता. कोणी म्हणतात त्याचा हा 'राजकीय आजार' होता. पण तो हवापालट करण्यासाठीं अधिक गरम हवामानाच्या व सुरक्षित स्थानीं गेला हें खरें. त्यामुळें ट्रॉट्स्कीवर विश्वासून बसण्यांत आतां अर्थ नाहीं असें दिसून आल्यानें ही जोडगोळी स्टालिन-च्याच पायाशीं परतली. त्यांनीं पदर पसरून क्षमायाचना केली नि पश्चा-त्तापाचे सुस्कारे टाकले ! स्टालिन त्यांना पूर्णपणें ओळखून होता. तथापि त्यानें त्यांना क्षमा केल्याचें सांगितलें; पण त्यांना अधिकारावर मात्र घेण्यांत आलें नाहीं.

१९२६ साल सुरू होतांच ट्रॉट्स्की हवापालटासाठीं व निष्णात डॉक्ट-रचा सल्ला घेण्यासाठीं जर्मनीला जाण्याचा विचार करूं लागला. ऑगप्यूनें[1] त्याच्या परदेशगमनाला अडथळा करण्याचा प्रयत्न करून पाहिला, पण त्याला न जुमानतां ट्रॉट्स्की जर्मनींत निघून गेला. तेथें त्याच्या घशांतील गांठीवर शस्त्रक्रिया करण्यांत आली. परंतु तरीहि त्याचा ताप थांबेना. तथापि तो रशियाला परतला. कांहीं तरी योजना ठरवूनच

---

१ G. P. U. सोव्हिएट रशियाचें स्टालिनानिर्मित गुप्तहेर खातें.

तो स्वदेशीं आला असावा. कारण रशियांत पाऊल ठेवतांच त्यानें राजकीय क्षेत्रांत ढवळाढवळ करण्याचे प्रयत्न सुरू केले.

१९२६ मधील मे महिन्याच्या सार्वत्रिक संपाचे अखेरीला ब्रिटिश ट्रेड युनियन काँग्रेसनें अंगिकारलेलें धोरण ट्रॉट्स्कीला पसंत पडलें नाहीं. ब्रिटिश ट्रे. यु. काँ. शीं असलेले आपले संबंध रशियन कम्युनिस्टांनीं आतां तोडलेच पाहिजेत असें तो आग्रहपूर्वक म्हणूं लागला. झिनोव्हीफची पुनः चलबिचल होऊन तो ट्रॉट्स्कीकडे वळला. ट्रॉट्स्कीपंथीयांनीं स्टालिन-विरोधी मोहिमेला पुनश्च तोंड पाडलें. त्यांच्या गुप्त सभा भरूं लागल्या. पक्षांतच एक स्वतंत्र उपपक्ष निर्माण होण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. कामगारांच्या मजुरींत वाढ व गरीब शेतकऱ्यांवरील करांचा बोजा कमी करणें ह्या दोन घोषणा करून, त्यांनीं आपल्या पक्षाला बहुजनसमाजाचा जोरदार पाठिंबा मिळविण्याचा प्रयत्न केला. पक्षभेद उघडपणें स्पष्ट होऊं लागले. स्टालिनहि कांहीं डोळे मिटून स्वस्थ बसला नव्हता; पण तो या विरोधकांना चेंचण्याची योग्य संधि पाहात असल्यानें वरून शांत दिसत होता इतकेंच !

युद्धाला उघड प्रारंभ

स्टालिन आपल्या पक्षाची बळकटी वाढवीत होता. विरोधी गटावर मात करण्याइतकें सामर्थ्य आतां आपल्या पक्षांत निर्माण झालें आहे असें दिसून येतांच त्यानें १९२६ च्या ऑक्टोबरांत विरोधी गटाशीं उघड युद्ध पुकारून त्याला शरण येण्यास भाग पाडलें.

तथापि ट्रॉट्स्की अद्यापि पूर्ण निराश झाला नव्हता. कोणत्या तरी भावी घटनेकडे दृष्टि लावून तो वाट पाहात बसला होता. तो काळ चिनी राज्यक्रांतीचा होता. बुखारीन नि हिंदुस्थानांतील भाई रॉय हे दोघेजण चीनमधील समाजसत्तावादी लढा लढवीत होते. तेथील परिस्थिति बरीच बिकट झाली होती. अशा वेळीं स्टालिननें त्या प्रकरणांत हात घातला. त्याच्या सूचनेनुसार चीनमधील कम्युनिस्टांनीं मा. चँग-कै–शेक या चीनच्या सेनापतीशीं ऐक्य केलें. ट्रॉट्स्कीनें या मध्यस्थीबद्दल स्टालिनविरुद्ध काहूर

उठवून स्टालिननें चँगशीं मैत्री करण्यांत घोडचूक केली असें प्रतिपादण्यास सुरवात केली. त्याच्या या कृत्यानें चिनी कामगारवर्गाचा घात झाला, असें त्याचें म्हणणें होतें. या नव्या भानगडीमुळे रशियांतील लोकमत स्टालिनविरुद्ध थोडेंसें खवळून उठलेंहि होतें, परंतु या असंतोषाचा योग्य तो उपयोग ट्रॉट्स्की करून घेऊं शकला नाहीं. आलेली सुसंधि गमावण्याचा हा ट्रॉट्स्कीचा नेहमींचाच दोष होता !

चालू परिस्थितींत जरा कोठें बदल होतो असें दिसलें कीं कामनेव्ह नि झिनोव्हीफ या जोडगोळीची धांवपळ सुरू व्हावयाची हें जवळजवळ आतां ठरून गेल्यासारखेंच होतें. कोडग्या माणसांप्रमाणें त्यांचें वर्तन झालें होतें. या वेळींहि चिनी राज्यक्रान्तींत स्टालिननें केलेला हस्तक्षेप दुष्परिणामी व अयोग्य आहे या भूमिकेवरून त्याच्याविरुद्ध उठविण्यांत आलेली असंतोषाची लाट पहातांच ही जोडगोळी हुरळली. ती विरोधी पक्षाला जाऊन मिळाली. चळवळीला जरा स्वरूप येऊं लागलें. कामगार वर्गावर होणारी दडपशाही नि शेतकऱ्यांवर केला जाणारा जुलूम यामुळें त्या दोन्ही वर्गांत नव्या राजवटीविषयीं असंतोषाचा अग्नि धुमसूं लागला होता; ट्रॉट्स्की व झिनोव्हीफ यांना प्रकट रीतीनें सहानुभूति दाखविण्यासाठीं कामगारांच्या मिरवणुकी रस्तोरस्तीं दिसूं लागल्या. असंतुष्ट शेतकऱ्यांनीं ट्रॉट्स्कीविषयीं आपुलकी दर्शविणारी वृत्ति उघडपणें जनतेसमोर स्पष्ट केली. हे प्रकार वारंवार होऊं लागले. ह्या प्रकारांपैकीं एक म्हणजे 'पहिली गिरणी—कामगारांची मिरवणूक' लेनिनग्राड शहरांत निघाली. त्याचें पुढारीपण झिनोव्हीफनें स्वीकारलें होतें. म्हणून त्या वेळेपासून वृत्तपत्रांनीं त्याला 'लेनिनग्राडिस्ट' (लेनिनग्राडवाला) असें नांव देण्यास सुरवात केली. १९२७ च्या ऑक्टोबरमधील ही गोष्ट. त्यानंतर लगेच बोल्शेव्हिक राज्यक्रान्तीचा दहावा स्मृतिदिन येत होता. त्या वेळीं मॉस्को शहरांत लेनिनग्राडमधील प्रकाराचीच पुनरावृत्ति करण्यांत आली. लेनिनग्राड येथें झिनोव्हीफला जो पुढाकार मिळाला, त्यामुळें स्वारी चढून गेली होती. त्यानें स्टालिनविरोधास उघडपणें प्रारंभ केला नि मोठ्या

उत्साहानें तो चळवळीचा जोर वाढविण्याचा प्रयत्न करूं लागला. पण या त्याच्या उत्साहाला ट्रॉट्स्कीनेंच विरजण घातलें. स्टीफन ग्रॅहॅमच्या मताप्रमाणें अशा प्रकट प्रदर्शनाला ट्रॉट्स्की भीत असल्यानें त्यानें झिनोव्हीफच्या कृत्याला नापसंती दर्शविली.

लेनिनग्राडनंतर मॉस्को येथें जें विरोधनिदर्शन झालें, त्या प्रसंगीं जमलेल्या जनसमुदायाला वाईट रीतीनें वागविण्यांत आलें. ट्रॉट्स्कीच्या मोटारीवर गोळया झाडण्यांत आल्या. कोणीतरी हातांत कुऱ्हाड घेऊन त्याच्या मोटारीच्या पायरीवर झेप घेतली नि मोटारीच्या 'विंडस्क्रीन'ची नासधूस केली. या वेळींच ट्रॉट्स्की समजून चुकला असावा कीं, आपण स्वतः नि आपले साहाय्यक यांची यापुढें धडगत नाहीं. कदाचित् रक्तपातानेंहि आपल्या विरोधनिदर्शनाचा बदला घेतला जाईल! त्यामुळें त्यानें नोव्हेंबर महिन्यांतच आपल्या साहाय्यकांना नि अनुयायांना कळविलें कीं, यापुढें मोठ्या प्रमाणावरील प्रकट सभा भरविल्या जाऊं नयेत. त्या काळच्या ट्रॉट्स्कीच्या मनःस्थितीचें वर्णन स्टीफन ग्रॅहमनें केलें आहे:—"He was frightened by the extent of his turbulent success!" या अनपेक्षित विजयाच्या महापुरानें तो पुरा गोंधळून गेला होता!

पण स्टालिनची सिद्धता आतां पुरी झाली. कोणत्याहि तऱ्हेच्या नि शक्तीच्या विरोधाला तोंड देण्यास तो सज्ज झाला होता. त्यामुळें त्यानें नोव्हेंबर संपतांच बरेच दिवस मनाशीं ठरविलेली गोष्ट फाडादिशीं करून टाकली. त्यानें ट्रॉट्स्कीला पक्षांतून हांकून लाविलें! झिनोव्हीफनें क्षणाचाहि विलंब न लावतां स्टालिनला शरणागति दिली. डिसेंबरमध्यें पक्षाची पंधरावी वार्षिक परिषद भरली होती. या अधिवेशनांत ट्रॉट्स्की—गटाला पूर्णतः बाहेर हांकलण्याचें कार्य स्टालिननें यशस्वी केलं. ट्रॉट्स्कीवाद्यांचा गट यापुढें 'क्रान्तीचा शत्रु' म्हणून समजण्यांत येऊन ऑगप्यूच्या करड्या निमंत्रणाखालीं त्याचें नांवच फक्त जिवंत राहिलें.

ट्रॉट्स्की कां हरला ?

वस्तुतः या प्रसंगीं स्टालिनच्या आज्ञेनें ट्रॉट्स्की एखाद्या सोव्हिएट

बंदुकीचें भक्ष्य ठरावयाचा; पण स्टालिननें थोडा विवेक केला. कारण अद्यापि ट्रॉट्स्कीचा अनुयायी गण विचारांत घेण्याइतका मोठा होता. त्यामुळें परलोकाऐवजीं रशियन मध्य आशियांतील एका दूरच्या प्रदेशांत त्याची पाठवणी करण्यांत आली. जिवावर आलें होतें तें अशा रीतीनें फक्त सीमापारीवरच निभावलें ! पण ट्रॉट्स्की मध्य आशियांत काय अगर जर्मनीसारख्या दुसऱ्याहि कोणत्या लांबवरच्या देशांत गेला तरी त्याच्या मागचा ऑगप्यूचा ससेमिरा चुकण्यासारखा नव्हता. ते त्याच्यामागें अगदीं सावलीसारखे असत. ट्रॉट्स्की निर्वासित झाल्यानंतरहि हे ऑगप्यूचे हस्तक त्याच्या पाठीशीं हात धुवून लागले होते. सीमापारीची शिक्षा ऐकून आपल्या निवासस्थानीं ट्रॉट्स्की येऊन पोहोंचतो आहे नाहीं तोंच ऑग-प्यूचे पहारेकरी त्याच्या दाराशीं दत्त म्हणून उपस्थित! ट्रॉट्स्कीनें या वेळीं थोडा हट्ट करून पाहिला. त्यानें प्रथम कपडेच घालण्याचें नाकारलें. परंतु अखेर ऑगप्यूच्या पोलिसांनींच स्वतः त्याच्या अंगावर कपडे चढविले, त्याचे पाय बुटांत कोंबले. त्यांना या गोष्टी बळजोरीनें कराव्या लागल्या. ट्रॉट्स्कीला अजून आशा होती कीं, आपल्याला सहानुभूति दाखविण्या-साठीं जनतेकडून कांहींतरी लहानमोठा प्रकार घडेल नि कदाचित् स्टेशन-वर पोहोंचेपर्यंत आपले साहाय्यक आपली सुटकाहि करितील. परंतु ऑगप्यूच्या लोकांनीं ही शंका त्याच्या अगोदरच घेतली असल्यानें त्यांनीं ट्रॉट्स्कीच्या निर्गमनाची नक्की वेळ त्याला नि त्याच्याविषयीं सहानुभूति बाळगणाऱ्यांनाहि चुकीचीच कळवून दिली. सांगितलेली वेळ बरोबर टाळून पोलिसांनीं ट्रॉट्स्कीला स्टेशनवर नेला. रस्त्यांतील जमावाच्या तें लक्षांतहि आलें नाहीं. आणि अगदीं सहज रीतीनें, कसलीहि भानगड, गडबड उप-स्थित होऊं न देतां स्टालिनच्या करड्या आज्ञेनुसार 'भाई' लिऑं ट्रॉट्स्की या क्रांतिवीराला मॉस्कोपासून ३००० मैल दूर हांकून लावण्यांत आलें. १९२८ च्या जानेवारींत घडलेल्या या घटनेचा परिणाम तत्कालीन सोव्हिएट राजकारणावर कांहीं विशेष झालेला दिसत नाहीं. या वेळीं ट्रॉट्स्कीप्रमाणेंच त्याच्या शेकडों सहकाऱ्यांची सैबेरियांत पाठवणी झाली.

निर्वासनाच्या पहिल्या वर्षांत ट्रॉट्स्कीनें आपल्या इष्टमित्रांशीं खूप मोठा

पत्रव्यवहार चालू ठेविला होता. ट्रॉट्स्की निर्वासित होता तरी रशियांतील विरोधी पक्षाचें नेतृत्व त्याच्याचकडे होतें. आपल्या पक्षाला सल्लामसलत देणें व प्रसंगीं त्याच्या वाढीला उत्साह पुरविणें व चालना देणें याहि गोष्टी तो आपल्या नव्या निवासस्थानीं बसल्या बसल्या करीत होता, परंतु लवकरच स्टालिनच्या आज्ञेवरून त्याच्या नांवावर जाणारें व येणारें सर्व टपाल सरकारनें अडविण्यास सुरवात केली.

डिसेंबरमध्यें ऑगप्यूचा एक हस्तक ट्रॉट्स्कीकडे धाडण्यांत आला. त्यानें ट्रॉट्स्कीची भेट घेऊन त्याच्यापुढें दोन गोष्टी मांडल्या. एक तर त्यानें रशियांतील विरोधी पक्षाचें नेतृत्व सोडून त्याच्याशीं कोणत्याहि प्रकारचा संबंध यापुढें ठेवूं नये; अगर तसें करावयाचें असेल तर सोव्हिएट सरकार योग्य तो इलाज करून त्याचें राजकीय जीवनांतील स्थानच पूर्णतः नष्ट करून टाकील. पण ट्रॉट्स्कीनें त्याची थट्टा केली. या धमकींत कांहींच अर्थ नाहीं असें त्याच्या मनानें घेतलें असल्यास नवल नाहीं. राजधानीपासून ३००० मैल दूर अशा ठिकाणीं हांकून लावलेल्या नि पत्रव्यवहारालाहि बंदी केलेल्या इसमाचें राजकीय जीवन नष्ट करावयाचें तें यापेक्षां काय राहिलें होतें! ट्रॉट्स्कीनें त्या ऑगप्यूच्या माणसाला 'तुझा निरोप तोंडीं आलेला आहे, तेव्हां मी कांहींहि उत्तर देऊं इच्छित नाहीं.' असें सांगून धुडकावून लावलें. ऑगप्यूकडून लेखी निरोप आला तर त्याला आपण खलिता पाठवून उत्तर देऊं असेंहि तो म्हणाला. त्याच वेळीं त्यानें आपल्या तत्कालीन स्थितीचें वर्णन करणारें पत्र मध्यवर्ति समितीला पाठविण्यासाठीं तयार केलें. परंतु ऑगप्यू–हस्तकानें तें नेण्याचें नाकारलें. अखेर तें एका जासुदाकरवीं धाडण्यांत आलें.

ऑगप्यूच्या हस्तकाचें त्याच्याकडून उत्तर मिळविण्याचे प्रयत्न त्यानंतरहि कांहीं दिवस चालू होते, पण ट्रॉट्स्कीनें दाद दिली नाहीं. त्या ऑगप्यूच्या हस्तकानें एक महिना वाट पाहिली. शेवटीं महिना उलटून गेला नि एक दिवस ट्रॉट्स्कीच्या राहत्या घराला ऑगप्यूच्या सशस्त्र पोलिसांचा गराडा पडला. यू. एस्. एस्. आर. च्या सीमेबाहेर ट्रॉट्स्कीला हांकलून देण्याची आज्ञा मॉस्कोहून आली होती; तिची बजावणी करण्यासाठीं हे

पोलीस आले होते. या संकटांतून ट्रॉट्स्कीची सोडवणूक करण्यासाठीं त्या वेळीं कोणी पुढें आलेला दिसत नाहीं. १९२९ च्या १२ फेब्रुवारीला या दुर्दैवी क्रांतिवीराला युरोपीय तुर्कस्थानांत निःसहाय होऊन पडावें लागलें. या ठिकाणाहून त्यानें इंग्लंड, फ्रान्स अगर अमेरिका या देशांत अशांतता उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करून पाहिला; तोहि निष्फळ ठरला. तेथून त्याच्या कमनशिबानें त्याला अनेक देशांतून नि खंडांतून हिंडविलें. नार्वेत गेला, तेथून हाकलपट्टी झाली. कांहीं दिवस भटकल्यानंतर तो मेक्सिकोंत जाऊन राहिला. इतिहासजमा व्यक्तींत त्याची गणना लोक करूं लागले. तथापि त्यानें चौथी आंतरराष्ट्रीय परिषद स्थापून स्टालिनच्या उच्चाट-नाचे प्रयत्न तेथेंहि सुरू केले.

लेनिन फिनलंडमध्यें अज्ञातवासांत असतां स्टालिननें कांहीं विशेष कार्य केलें असें नव्हे; परंतु ट्रॉट्स्कीहि घडणाऱ्या प्रसंगांकडे आशाळभूतपणें पाहात बसण्यापेक्षां अधिक कांहीं करूं शकलेला नाहीं. ट्रॉट्स्की प्रभावी वक्ता होता. कामगारांचीं, सैनिकांचीं नि शेतकऱ्यांचीं अंतःकरणें वक्तृ-त्वाच्या अफाट ओघांत आपल्या बरोबर खेंचून नेण्याचें सामर्थ्य त्याच्या वाणींत होतें. त्याच्या ठिकाणीं कर्तृत्वहि नव्हतें असें नाहीं. तो कुशल सेनापति होता; रशियन सोव्हिएटवरील परचक्र नि यादवीचें संकट नष्ट करण्याच्या कार्यांत त्याच्या कुशल रणपांडित्याचा भरपूर वांटा आहे.—पण तो जगत्क्रांतीच्या मृगजळामागें धांवूं लागला नि फसला! लेनिनचें शिष्यत्व असें त्यानें कधींच पत्करल्याचें दिसत नाहीं. लेनिनविषयीं त्याला गाढ आदर होता, हें निःसंशय; परंतु आवश्यक तेथें त्यानें लेनिनलाहि विरोध केलेला आहे. या उलट स्टालिनच्या आयुष्यांत अशी एकहि घटना घड-ल्याचें ऐकिवांत नाहीं कीं, जींत त्यानें लेनिनशीं विरोध मांडला. प्रसंगीं सांगकाम्या वृत्तीनेंहि स्टालिन लेनिनशीं वागला. आणि या त्याच्या एक-निष्ठतेचा (कदाचित् ती दिखाऊहि असेल) योग्य तो उपयोग लेनि-नच्या पश्चात् तो करून घेऊं शकला.

जर ट्रॉट्स्कीनें आपली जगत्क्रान्तीची कल्पना लोकांपुढें आस्तेकदम मांडली असती तर तो कदाचित् अधिकारपदावर येऊन कांहीं अधिक

कालपर्यंत तरी टिकता; परंतु अखिल विश्वांतील मजुरांसाठीं कांहीं आपल्याला करावयाचें असतें ही कल्पनाच त्या बिचाऱ्या रशियन कामगारांच्या गळीं उतरेना ! अर्थातच त्यांनीं ट्रॉट्स्कीची पाठ सोडली. जुलुमी भांडवल-शाहीच्या नि क्रूर झारशाहीच्या छळांतून मुक्त होण्यासाठीं रशियांतील खालच्या वर्गांनीं क्रान्तीच्या वेळीं ट्रॉट्स्कीला मदत केली; परंतु पुढें तो जेव्हां जागतिक क्रान्तीची अगडबंब भाषा बोलूं लागला, तेव्हां साहाजिकच त्या वर्गाचा त्याच्यावरील विश्वास उडाला; शिवाय थोडेंसें डोकें वर निघाल्यानें त्यांची गरजहि तात्पुरती भागल्यासारखी झाली होती.

' मला सबबी सांगावयाच्या नाहींत '

स्टालिननें लेनिनच्या नव्या आर्थिक धोरणाचा ('नेप') पाठपुरावा केला; कारण रशियावरील आंतरराष्ट्रीय भांडवलशाहीची पकड अद्यापि ढिली झालेली नव्हती. समाजवादी स्वरूपाच्या कारखान्यांना लागणारें भांडवल व मनुष्यबळ त्या वेळीं रशियापाशीं नव्हतें. अर्थातच जनतेला स्टालिनविषयीं थोडा थोडा विश्वास उत्पन्न होऊं लागून ती त्याच्या बाजूला वळली.

स्टालिनच्या हातीं 'पक्षाची'च सरचिटणीशी येतांच त्यानें अत्यंत कौशल्यानें सत्तेचें आक्रमण कसें केलें हें मागील प्रकरणांत आलेलेंच आहे. तें आक्रमण ट्रॉट्स्की ओळखूं शकला नाहीं. तो तितका धूर्त नव्हता. किंबहुना ट्रॉट्स्कीला 'एक साधा शिपाई गडी' असेंच कांहींनीं संबोधलें आहे. अर्थातच अशा छक्केपंजे न जाणणाऱ्या माणसाची डाळ महापाताळ-यंत्री नि कारस्थानी स्टालिनपुढें शिजली नाहीं, यांत काय नवल?

ट्रॉट्स्की देशोधडीला लागला-रशियांतून सीमापार झाला, तेव्हांच वस्तुतः त्याच्या राजकीय जीवनाचा अंत झाला. आतां तो पुनश्च अधिकारावर येईल; फार काय स्टालिन सर्वाधिकारी असेपर्यंत रशियांत जिवंत परतूं शकेल याचा सुतराम् संभव कोणाला दिसत नव्हता. ट्रॉट्स्की निर्वासित होता, तरी त्याच्या पाठीमागचा ऑगप्यूचा ससेमिरा संपलेला नव्हता. आणि असें म्हणतात कीं, अखेर त्यांनींच त्याचा बळी घेतला. स्वतः ट्रॉट्स्कीनेंहि ' ऑगप्यूच्याच हस्तकांकरवीं माझा मृत्यु घडला ' असे उद्गार

अंत्य समयीं काढले आहेत. नाझींचा किंवा फॅसिस्टांचा हात या कृष्णकृत्या-मागें असावा हें म्हणणें मात्र मुळींच पटण्यासारखें नाहीं.

ट्रॉट्स्की जगाच्या डोळ्याआड झाला. क्रांतीनेंच त्याला खाऊन टाकलें! पण, म्हणून त्याच्या कर्तबगारीला मालिन्य येण्याची शक्यता नाहीं. क्रांतीसाठीं त्यानें जें महान् तप केलें नि शरीर झिजविलें त्याचें चीज झालें नसलें तरी त्यांतील श्रेयाचा योग्य तो वांटा त्याच्या नांवावर लिहिणें इतिहासाला भागच आहे. ट्रॉट्स्कीचें अमोघ वक्तृत्व, अलौकिक लेखनपटुता, कुशल सेनानेतृत्व, यशस्वी संघटनचातुर्य या गुणांचें तेज त्याच्या चरित्रावर निःसंशय आहे. परंतु आंतरराष्ट्रीय क्रांतीचें तत्त्वज्ञान मुळांतच गंधर्वनगरींतील कल्पनारम्य प्रासादासारखें असल्यामुळें तग धरणें शक्य नव्हतें. तसेंच ट्रॉट्स्कीच्या पराभववादामुळें किंवा विध्वंसवादामुळेंहि त्यानें जगांतील आपल्या-विषयींची सहानुभूति गमावली. तो मरतांना मात्र म्हणाला, " मित्र हो, असेच पुढें चला. चौथ्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेचें कार्य पुढें नेण्याचें दायित्व तुम्हींच पार पाडलें पाहिजे. "

ट्रॉट्स्कीचीं मतें कशींहि असलीं तरी तो एक महान् कर्तृत्वशाली नेता नि प्रामाणिक ध्येयनिष्ठ कार्यकर्ता होता, एवढें कोणीहि मान्य करील असें वाटतें. आपल्याला अपयश कां आलें या प्रश्नाचें विवेचन करितांना त्यानें स्वच्छच सांगून टाकिलें आहे कीं, ' मला त्यासंबंधीं कसल्याच सबबी सांगावयाच्या नाहींत. ' परंतु व्यक्तिगत द्वंद्वापेक्षांहि हा दोन परस्परविरोधी परंतु सहोदर तत्त्वपंथांचा लढा होता, हें लक्षांत घ्यावयास पाहिजे. या झगड्यांत स्टालिनचा एकराष्ट्रीय क्रांतिवाद नि ट्रॉट्स्कीचा आंतरराष्ट्रीय स्थिरक्रांतिवाद असे दोन पक्ष भांडत होते. त्यांत अखेर स्टालिनचा एक-राष्ट्रीय क्रांतिवाद प्रभावी ठरून त्यानें आंतरराष्ट्रीयवादी संप्रदायाचें निदान रशियांतून तरी समूळ उच्चाटन केलें. इतरत्र या संप्रदायानें कोठें फारसें मूळच धरलें नसल्यानें त्याच्याशीं झगडून तें उखडण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाहीं. ट्रॉट्स्की—संप्रदायाचे जर कांहीं मोडकेतोडके अवशेष अद्यापि जीव धरून असतील तर त्यांचेंहि आयुष्य ट्रॉट्स्कीच्या मृत्यूबरोबरच भरलें असें निःशंक समजावें. ट्रॉट्स्कीनें स्थापिलेल्या चौथ्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेच्या

चळवळीचें जीवनहि ट्रॉट्स्की स्वतःबरोबरच घेऊन गेला आहे!

'कसेंहि करून आपण राहात असलेल्या देशाचा युद्धांत पराजय झाला पाहिजे' या विचित्र विचारसरणीचे जे कांहीं लक्षांत न येण्यासारखे अनुयायी जगावर वावरत आहेत, त्यांची नक्की मोजदाद आजच्या क्षणीं करणें अवघड दिसतें. परंतु फ्रान्ससारख्या बलाढ्य राष्ट्राचा फक्त अकरा दिवसांत पराभव व्हावा नि त्याला नाझी सत्तेपुढें दातीं तृण धरून शरण जावें लागावें, या घटनेमागें उपरोक्त 'विघ्नसंतोषी' चळवळ्यांचाच हात असावा असें खात्रीपूर्वक वाटतें. असे विघ्नसंतोषी लोकच देशांतील कारखान्यांत स्फोट घडवून आणणें, युद्धसाहित्याचें उत्पादन बंद पाडणें किंवा त्याचा नाश करणें असलीं विध्वंसक कार्यें करीत असले पाहिजेत. 'सब्रोताज' म्हणून जो प्रकार प्रचलित युद्धतंत्रांत रूढ आहे त्याचे प्रवर्तक याच पंथांतील.

या ट्रॉट्स्की–पंथासंबंधीं लिहितांना १९३७ जून मध्यें कोणा एका फ्रेंच कर्नलनें जें भविष्य वर्तवून ठेविलें आहे, तें नुसतें आपलें ऐकून ठेवावें. त्यानें लिहिलें आहे: "रशियांतील समाजवादी क्रांति नष्ट होऊन तेथें साम्राज्यशाहीचा नंगा नाच सुरू होईल; नि त्यामुळें अर्थातच जगांतील कामगारांचा रशियन राजवटीवरील विश्वास उडून जाईल. किंवा रशियांत कांहीं काळानंतर प्रतिक्रांति घडून सारी सत्ता पुनश्च धनिक वर्गाचे हातीं जाईल आणि तेथील सोव्हिएट राज्ययंत्र धुळीला मिळेल. साहजिकच याचा परिणाम कामगारांच्या असंतोषांत नि तदुद्भूत सार्वत्रिक उठावांत होईल. म्हणजे पर्यायानें कांहीं झालें तरी तिसऱ्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेला मूठमाती मिळून चौथी आंतरराष्ट्रीय परिषद म्हणजे ट्रॉट्स्की–पंथ हाच काय तो जगांतील एकमेव क्रांतिपक्ष शिल्लक उरेल. अर्थातच तिसऱ्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेचें स्थान रिकामें पडून त्या जागीं चौथ्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेची प्रस्थापना अपरिहार्यच ठरेल."

आशावाद ठीक आहे; आशा सफल होतील कीं नाहीं हाच वाद राहील!

पंचवार्षिक योजनांचें अरिष्ट

१९२० अखेर सोव्हिएट राशियाविरुद्ध उठलेली परचक्राची वावटळ हळूहळू शांत होऊं लागली. हें परचक्र होतें असें म्हटलें तरी त्यांत यादवीचाहि भाग नव्हता असें नव्हे. फरक इतकाच कीं, ही यादवी परकीयांच्या स्वारीला पूरक ठरली. त्यामुळें या युद्धाला 'यादवी' हें नांव देतां येत नाहीं. तथापि या अरिष्टाला तोंड देण्यासाठीं लेनिननें उपयोगांत आणलेले उपाय यादवी नष्ट करण्यासाठींच अधिक प्रमाणांत होते. लेनिनच्या पाठीमागें लष्करी यंत्राचें पाठबळ उभें होतें. त्यामुळें कोणतीही कडक उपाययोजना करून आपल्याला इष्ट तसा कारभार घडवून आणणें त्याला कांहीं काळ शक्य झालें. त्याप्रमाणें लेनिननें खाजगी व्यापार बंद केला. शेतकऱ्यांपाशीं वाजवीपेक्षां अधिक असलेलें धान्य ठराविक किंमत देऊन सरकारच्या ताब्यांत घेतलें व बरेच कारखाने राष्ट्रीय मालकीचे केले. या नव्या धोरणाला 'लष्करी समाजसत्तावाद' (War Communism) असें नांव आहे. युद्ध संपेपर्यंत हें लष्करी समाजसत्तावादी धोरण चालू होतें.

यादवीची कमान चढूं लागली नि परराष्ट्रांच्या रशियाविरोधी हालचालीचा जोर वाढूं लागला, तेव्हां देशांतील कारखानदारहि क्रांतिविरोधी बनून शत्रूला जाऊन मिळूं लागले. अर्थात्‌च हा प्रकार भयंकर धोक्याचा होता. त्यामुळें १९१८ च्या जून अखेरीला सोव्हिएट सरकारच्या एका वटहुकुमान्वयें ४००० कारखाने राष्ट्राच्या मालकीचे करून टाकण्यांत आले. तथापि देशांतील कांहीं कारखाने व खाणी यांवर अद्यापि कारखानदारांची खाजगी मालकी कायम राखण्यांत आली होती. परंतु धान्याच्या तुटवड्यामुळें शहरांतील कामगार कामें सोडून खेड्यांतील आपापल्या शेतीवर जाऊं लागल्यानें मजुरांच्या अभावीं हेहि कारखाने हळुहळू बंद पडूं लागले. बरें, शेतावर उदरनिर्वाहासाठीं परतलेले कामगार धान्याची पैदास मोठ्या प्रमाणावर करितील तर तेंहि शक्य नव्हतें; कारण युद्धप्रारंभापासून धान्याच्या खुल्या व्यापाराला कायद्यानें बंदी झालेली होती. त्यामुळें फक्त आपल्या कुटुंबपोषणापुरतेंच धान्य हे शेतकरी पिकवीत. कुलक[1] तर उघडपणें शत्रूच्याच गोटांत शिरले. मध्यम स्थितींतील शेतकऱ्यांची मनःप्रवृत्ति द्विधा झाली. लाल सैन्यांत बहुसंख्य वर्ग शेतकरी सैनिकांचाच असल्यानें देशांतील या घडामोडींच्या परिणामांतून तेहि सुटले नाहींत. लष्करी बळानें कारखान्यांचें राष्ट्रीयीकरण झालें नि खुल्या व्यापाराला बंदी झाली हें खरें; परंतु तरीहि रशियांतील बहुसंख्य शेतकरी समाज खाजगी मालमत्ता बाळगून नफेबाजीची हांव धरीत होता. अद्यापिहि रशिया शेतकीप्रधान असल्यानें देशांतील उद्योगधंद्याचा कांहीं भाग राष्ट्राच्या मालकीचा झाला तरी त्याचा फारसा उपयोग नव्हता. तथापि स्वतः लेनिननें या वर्गावर दडपशाहीचें हत्यार चालविलेलें नव्हतें; तें स्टालिननें केलें. लांचलुचपत, राज्यकारभारांतील दिरंगाई, मक्तेदारी नि अधिकारशाही यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठीं कडक उपाययोजना करून राज्यकारभारावर बहुजनसमाजाची पूर्ण सत्ता राहील नि रशियाचें नवें सरकार सर्वस्वीं कामकऱ्यांचें सरकार बनेल, अशी योजना लेनिननें

---

१ श्रीमंत रशियन शेतकरी किंवा जमीनदार.

आंखली. लेनिनच्या या योजनेला स्टालिनची पूर्ण संमति होती असें एका शास्त्रज्ञाचें म्हणणें आहे.

बहुजनसमाजाचे हितसंबंध सुरक्षित राखावयाचे या धोरणानें राज्यकारभार चालू ठेवावयाचा हें खरें असलें, तरी प्रत्येक लहानसहान बाबतींत जनतेच्या मताचा कौल घेण्याची आवश्यकता नाहीं, स्वमतप्रचारानें जनतेच्या विचारसरणीला वाटेल तसें वळण देणें शक्य आहे, असें ट्रॉट्स्कीला वाटत होतें. ' जागतिक क्रांति ', ' जागतिक क्रांति ' याचाच घोष त्यानें चालविला होता ! त्यामुळें जगांतील सर्व औद्योगिक राष्ट्रें समाजसत्तावादी बनल्याविना सार्‍या बाजूंनीं मागासलेला रशिया समाजसत्तावादी बनूं शकणार नाहीं, हाच जवळजवळ त्याचा सिद्धांत बनला होता. रशियांतील समाजवादी क्रांति हें जागतिक क्रांतीच्या मार्गावरील प्रथमपदार्पण असें तो समजे; नव्हे तसें बोलून दाखवी. जागतिक क्रांति लेनिनलाहि पाहिजे होती; परंतु तो व्यवहारवादी होती. आकाशांतल्या ध्येयामागें लागून प्रत्यक्ष व्यवहाराचा खडकाळ मार्ग दृष्टिआड करण्याचा मूर्खपणा करण्यास तो सिद्ध नव्हता. रशियन क्रांति हा जगत्क्रांतीचा एक घटक समजून तो जगविण्यासाठीं पाश्चात्य राष्ट्रांच्या साहाय्याची आवश्यकता तो मान्य करी. परंतु असें सांगे—" भवितव्यता आपण पूर्णत्वानें निश्चित करूं शकत नाहीं. व्यवहारांतील घडामोडी अगदीं आपल्याला पाहिजेत तशाच घडत नसतात. जगत्क्रांति आज ना उद्यां घडेल—खात्रीनें घडून येईल, परंतु तिची सिद्धता मंदगतीनें चालू आहे. भांडवलशाही पाश्चात्य राष्ट्रें रशियावर एकजुटीनें चालून आलीं तरी सोव्हिएट रशिया या परचक्रांत सुरक्षित टिकून उभा राहिला आहे, आणि आज रशियांत समाजसत्ताक राज्यपद्धतीची स्थापना करणें शक्य कोटींत आलें आहे. रशियानेंच हें सामर्थ्य संपादिलेलें आहे. " स्वतः लेनिनहि जगत्क्रांतीची भाषा सुरवातीला घसा फोडून फोडून बोलत असे; विश्वबंधुत्वाची कल्पना त्याला मोठी सुरम्य वाटे. परंतु वस्तुस्थितीचा कठोर चटका बसतांच तो शुद्धीवर आला होता. त्याला कळून चुकलें कीं, जगाला

सुधारण्याचे हे प्रयत्न सध्यांतरी विफल आहेत. ज्या एका देशांत म्हणजे रशियांत आपण रहातों त्याची तरी प्रकृति चांगली राखण्याचा प्रयत्न करूं या !

ट्रॉट्स्कीप्रमाणेंच इतरहि अनेक लोक जगत्क्रांतीची भाषा बोलत राहिले होते. पहिल्या महायुद्धाच्या शेवटच्या काळांत कांहीं कल्पनावादी जीव जागतिक क्रांतीच्या स्वागतार्थ जणूं सिद्ध झाले होते. पण रशियाच्या तहानंतर त्यांच्या या आशांना उतरती कळा लागली नि १९२३ च्या पावसानें बिचाऱ्यांच्या जागतिक क्रांतीच्या आशा पार धुवून नेल्या. जर्मनींतील राष्ट्रीय समाजसत्तावादी पक्षाचा कर्णधार हेर हिटलर जर्मन राज्यकारभाराच्या केंद्रस्थानीं आला; आणि जर्मनीमधील क्रांतिकारक चळवळींना त्याच वेळीं मूठमाती मिळाली. लेनिनला १९२१ सालीच या परिस्थितीची कल्पना आली होती म्हणतात. आणि त्या अनुरोधानेंच रशियाची स्वतंत्र आर्थिक योजना इतर देशांच्या परिस्थितीवर अवलंबून न ठेवतां त्यानें आंखली होती.

लेनिनचें मनोराज्य नि कारभार

क्रांतीनंतरच्या यादवीनें रशियाची आर्थिक स्थिति अधिक हलाखीची बनविली. त्या काळांत रशियांतील बहुतेक कारखान्यांतील भट्ट्या थंड पडल्या. कोळशाची हांकाहांक होऊन मोठमोठ्या रस्त्यांवरहि दिवे लागेनासे झाले. सांथीचे रोग, उपासमार, थंडीचा कहर इत्यादि कारणांनीं शेकडों कामगार नि गरीब जनता मृत्युमुखीं पडूं लागली. दुष्काळी परिस्थितींत जसे उपाशी लोकांचे थवे धान्याच्या शोधार्थ भटकूं लागतात तसे रशियन कामगार इतस्ततः हिंडूं लागले. आणि अशा वेळीं या बिकट परिस्थितीत रशियाचें औद्योगीकरण करून नवयुगाचा प्रातःकाल उजडवावयाचा अशा चेतोहारी कल्पनांचें मनोराज्य लेनिन उभारीत होता ! यादवी नि परचक्र यांतून रशिया निभावला खरा पण भीषण आर्थिक संकटांना त्याला तोंड द्यावें लागत होतें. औद्योगिक नि शेतीच्या क्षेत्रांत सुधारणा घडवून आणण्याची आवश्यकता

स्पष्ट दिसत होती. उद्योगधंदे व शेतकी उत्पादनाचीं सारीं साधनें लष्कराच्या ताब्यांत द्यावी नि या लष्करी सामर्थ्याच्या बळावर जीवनावश्यक वस्तूंची हवी तेवढी पैदास करावी अशा मोटेशाही प्रवृत्तीच्या एक गट या वेळीं अस्तित्वांत आला. अर्थातच ही गोष्ट अपरिहार्य म्हणून करावी असेंच त्याचें म्हणणें होतें. पण लेनिनला ती योजना संमत झाली नाहीं. त्याच्या 'सरकार' या संस्थेविषयींच्या कल्पना फार निराळ्या होत्या. सरकार म्हणजे जनतेवर अनियंत्रित सत्ता गाजविणारी संस्था नव्हे, तर लोकांचे व्यवहार सुव्यवस्थित व सुयंत्रित चालण्यास मदत करणारी संस्था आहे असें लेनिनचें म्हणणें होतें. त्यामुळें या मुद्यावर बोल्शेव्हिक नेत्यांत दुमत झालें. कामगार संस्था नि उद्योगधंद्यांतील त्यांच्या कार्यक्षेत्राची व्याप्ति हा प्रश्न मोठा विवाद्य होऊन बसला. कामगार संघाच्या योजना सिद्धीस नेण्यास लष्करी सामर्थ्याचा उपयोग करावा असें म्हणणारा ट्रॉट्स्की वगैरेंचा पक्ष होता. उलट स्वतः लेनिन, स्टालिन, कॅलिनिन नि रुड्झुटक आदि पुढाऱ्यांनीं या पक्षाशीं विरोध आरंभिला. झालें; पुनश्च दुष्काळी नि त्यांतून उद्भवलेली यादवी रशियाच्या कपाळीं आली. संपाचें हत्यार कामगारांनीं बोल्शेव्हिकांविरुद्धच उलटाविलें. परिस्थिति दिवसानुदिवस गंभीर नि भयप्रद होऊं लागली. सर्वत्र कम्युनिस्टांचा विद्वेष पसरूं लागला. संपवाल्यांनीं शहरांत लुटालूट आरंभिली. मेन्शेव्हिक नि सोशालिस्ट रेव्होल्यूशनरी पक्षांतील नेत्यांनीं या वेळीं पुढें पाऊल टाकावें असा एकच आग्रह सुरू झाला. कम्युनिस्टांना सार्वजनिक सभांतून तोंड काढणें महामुष्कील होऊन बसलें. लाल सैन्यांत पळून जाण्याची सांथ पुनश्च उद्भवली. कॉन्स्टॅटच्या सागरी सैनिकांनीं बोल्शेव्हिकांविरुद्ध बंड उभारलें. ता. १ मार्च १९२१ रोजीं मुख्य प्रधान कॅलिनिन याला भर सभेंत विरोध करण्यांत आला. लष्करी समाजसत्तावादाचें धोरण शेतकीच्या क्षेत्रांतहि लागू झाल्यानें शेतकरी वर्गाला ते नापसंत होऊन त्यांच्यातहि असंतोष धुमसूं लागला. सोव्हिएट रशियावर उद्भवलेलें हें एक नवें अरिष्ट होतें. आणि कदाचित् लष्करी समाजसत्तावादाचें धोरण यापुढें अधिक काळ ताणण्यांत आलें असतें तर देशांतील यादवीनें उग्र रूप धारण करून १९१९ च्या इतिहा-

साची पुनरावृत्ति केली असती.

नवें आर्थिक धोरण

दूरदर्शी लेनिनला या परिस्थितीची कल्पना आली. बोल्शेव्हिक पक्षाच्या दहाव्या अधिवेशनांत लष्करी समाजसत्तावाद प्रचंड बहुमतानें मागें घेण्यात आला. शेतकऱ्यांच्या जप्त केलेल्या धान्याबद्दल त्यांना नुकसानभरपाई देण्यांत यावी नि त्यासाठीं धान्यावर वाढता कर बसवावा असें ठरलें. लेनिनचें सुप्रसिद्ध नवें आर्थिक धोरण '.नेप' (New Economic Policy) याच वेळीं पुढें आलें. मार्च १९२१ मधील दहाव्या कम्युनिस्ट कॉंग्रेसमध्यें हें नवें धोरण संमत करण्यांत आलें.

समाजसत्तावादी योजनांच्या कार्यक्रमांत ही परागति होती हें स्पष्ट आहे. या नव्या आर्थिक धोरणाचें समर्थन करतां येईल. परंतु त्यावरून एक गोष्ट सिद्ध होत आहे कीं, आर्थिक विषमता नष्ट करणें हें वाटतें तितकें सोपें नाहीं. मी मी म्हणणाऱ्या लेनिनलाहि अखेर त्यापुढें हात टेकावे लागले; अधिक स्पष्ट म्हणजे आपल्या ठरलेल्या धोरणांत माघार घ्यावी लागली. तथापि याबद्दल त्याला दोष मात्र देतां येणार नाहीं. कारण आर्थिक विषमता नष्ट व्हावी ही कल्पना सुखदायी व बहुजनसमाजाच्या हिताची असली तरी ती प्रत्यक्षांत आणणें महा अवघड आहे. लष्करी सामर्थ्याच्या जोरावर कदाचित् कांहीं काळ ती पद्धति यशस्वी झाल्यासारखें दिसेल; परंतु त्या लष्करी बळाचा जोर जरा का ढिला पडला कीं ती पद्धति कोलमडून पडावयास फार अवधि लागत नाहीं. लेनिनच्या पाठीमागें उभें असलेलें लाल सैन्याचें सामर्थ्य कोणत्याना कोणत्या कारणांनीं शिथिल झालें नि म्हणूनच लष्करी समाजसत्तावादांतून इष्ट व आवश्यक ती कार्यसिद्धि लेनिन मिळवूं शकला नाहीं. लेनिन सर्वाधिकारी होता नि त्याच्या रक्तांत थोड्याबहुत प्रमाणांत हुकूमशाही प्रवृत्तीचीं बीजें सांठविलेलीं होतीं हें निःसंशय; आणि तदनुसार त्यानें शक्य तेथें सोटेशाही गाजविलीहि. परंतु सोटेशहाच्या हातीं जें प्रचंड लष्करी सामर्थ्य लागतें त्याचा लेनिनजवळ अभाव असल्यानें त्याची सोटेशाही

पूर्णत्वाला जाऊं शकली नाहीं इतकेंच.

स्टालिनच्या अंगीं संघटकाचा गुण उत्कटत्वानें वसत आहे नि त्याच गुणाच्या जोरावर त्यानें रशियांतील दोन प्रसिद्ध पंचवार्षिक योजना आंखल्या.

"He is first, last and all the time an organiser in an age an organisation is everywhere what matters most. The Dictator of the Proletariat is the perfect managing director." मि. ई. एच्. कार यांनीं केलेलें स्टालिनचें हें वर्णन यथार्थ आहे.

पंचवार्षिक योजनांतून निष्पन्न काय झालें हा प्रश्न जरी थोडा वेळ बाजूला ठेविला तरी त्या योजनांमागील नियोजक स्टालिनच्या योजकतेचें, कल्पकतेचें नि ठरविलेली योजना पार पाडण्यासाठीं त्यानें उपयोगांत आणलेल्या महाकारस्थानीपणाचें कौतुक करावें तेवढें थोडेंच आहे !

परंतु याचेंहि श्रेय स्टालिनकडे न देणारे कांहीं लोक आहेतच; आणि त्यांचें म्हणणें कित्येक ठिकाणीं विश्वासार्ह वाटतेंहि. स्टालिनचें कर्तृत्व उत्पादन, कृषि, इत्यादि सर्व क्षेत्रांत प्रभावी, अनुपमेय आहे असें म्हणून त्याला सर्वगुणसंपन्न बनवून देवकोटीला नेणें मात्र मूर्खपणाचें नि इतिहासाशीं विश्वासघात केल्याचें ठरेल.

१९१८ त पहिलें महायुद्ध थंडावलें. महायुद्धामागोमाग युरोपांत सर्वत्र क्रांतीचीं वादळें माजलीं. १९२४ पर्यंत तींहि शांत होत आलीं. भांडवलशाहीला तात्पुरतें स्थैर्य येत असल्याचें दिसूं लागलें. तथापि १९१७ सालींच रशियांत घडून वा घडवून आणलेल्या क्रांतीचीं पाळेंमुळें अद्यापि खोलवर रुजलीं गेलीं नव्हती. सोव्हिएट राज्यपद्धतीचा वृक्ष विरोधाच्या प्रचंड झंझावाताशीं यशस्वीपणें टक्कर देऊं शकेल अशी शाश्वती वाटत नव्हती. जागतिक क्रांतीची आशा अंधुक होऊन सोव्हिएट जर्मनी अगर सोव्हिएट फ्रान्स यांच्याकडून सोव्हिएट रशियाला साहाय्य मिळण्याची अपेक्षा करणें अशक्य होतें. आणि याच आणी-

बाणीच्या काळांत पक्षाचा नामधारी सूत्रधार म्हणून ज्याचें स्थान अद्याप बाह्यतः तरी मानलें जात होतें, तो लेनिन २१ जानेवारी १९२४ रोजीं दिवंगत झाला.

सर्वाधिकारी राज्यपद्धतींत सर्वाधिकाऱ्याच्या बलनाशानंतर अगर देहपातामागून जी अनिष्ट बजबजपुरी नि मतमतांतराची रणधुमाळी माजते तोच प्रकार सोव्हिएट रशियांत घडला. रशियाचें सुदैव एवढेंच कीं, स्टालिनसारखा पोलादी मनगटाचा नि कणखर मनाचा कारस्थानी पुरुष ह्या गडगडणारा गाडा सांवरण्यास त्याच काळांत पुढें आला.

ट्रॉट्स्कीविरुद्ध स्टालिन हें द्वंद्व या वेळीहि चालूच होतें. ' भूमिजनांची बहुसंख्या (शें. ८० टक्के) असलेल्या रशियांत समाजसत्तावादी आर्थिक रचनेची वाढ करावयाची तर कामगार वर्गाला बाहेरच्या जगाची मदत अत्यावश्यक आहे; नि जगत्क्रांतिविना या लढ्यांत रशियन कामगार वर्ग यशस्वी होऊं शकणार नाहीं. तेव्हां प्रथम जागतिक क्रांतिच व्हावयास पाहिजे ' असें ट्रॉट्स्कीचें म्हणणें होतें. याउलट समाजवादी आर्थिक पुनर्घटना कृषिप्रधान रशिया एकट्यानेंच सिद्ध करूं शकेल असा आग्रह स्टालिननें चालविला होता; त्याच्या या आग्रहाला लेनिनचा आधार तो घेत असे.

पहिल्या योजनेंतून पेटलेला वणवा

रशियांतील उत्पादनपद्धतीचा संबंध तेथील मध्यम शेतकरी वर्गाशींच प्रामुख्यानें येत असल्यामुळें त्यांच्या पूर्ण सहकार्याखेरीज कोणतीहि आर्थिक सुधारणेची योजना यशस्वी ठरणें अशक्य होतें. अर्थात् यांचें सहकार्य ज्या विशिष्ट योजनेसाठीं मिळवावयाचें होतें, ती योजना या मध्यम शेतकरी वर्गाला नि त्याहून वरिष्ठ वर्गाला अपायकारक होणार हें त्यांना स्पष्ट दिसत होतें. अशा परिस्थितींत सहकार्याची नि पाठिंब्याची तर भाषाच नको, पण विरोध मात्र उभा राहाणें अपरिहार्य होतें. स्टालिन हें संकट जाणून होता; आणि त्याच अनुरोधानें त्यानें आपलें पुढील धोरण मोठ्या कौशल्यानें आंखलें.

कामगार वर्ग नि गरीब वा निकृष्ट दर्जाचे शेतकरी यांचा मध्यम शेतकरीवर्गाशीं निकटचा संबंध आणून त्या परस्परांत स्नेहभाव निर्माण करणें ही गोष्ट नव्या आर्थिक योजनेसाठीं आवश्यकच होती. परंतु खाजगी मालमत्ता संपादून बसलेला मध्यम शेतकरी वर्ग नि कामगार यांचे परस्पर संबंध एकजिनसी असणें शक्य नव्हतें. तथापि भांडवलवाल्यांचा स्वार्थ या मध्यम शेतकरी वर्गाची पिळणूक थोडी करीत होता असें नव्हे. अर्थातच कोणातरी अमित्राचाच आश्रय या वर्गाला करावा लागणें अपरिहार्य होतें.

अशा परिस्थितींत स्टालिननें आपलें धोरण पुढीलप्रमाणें घोषित केलें. (१) कामगार वर्ग व कनिष्ठ शेतकरी वर्ग यांचे मध्यम शेतकरी वर्गाशीं स्नेहसंबंध दृढ करणें; (२) मात्र या संबंधांत कामगार वर्गाचेंच नेतृत्व नि वर्चस्व कायम ठेवणें; (३) भांडवलदार वर्गाचे खेडेगांवांतील प्रतिनिधि 'कुलक' नि शहरांतील भांडवलवाले यांची मध्यम शेतकरी वर्गाशीं फारकत करून त्यांना मध्यम वर्गाचें सहकार्य नि पाठिंबा न मिळूं देणें. या धोरणानेंच स्टालिननें आपला पुढील कार्यक्रम आंखला. उत्पादनांत वाढ करणें, देशाचें शेतकीप्रधान स्वरूप बदलून तो त्वरित उद्योगप्रधान बनविणें, भांडवलदारी उत्पादन पद्धतीवर समाजवादी धोरणाचें प्रभुत्व कायम ठेवणें, सोव्हिएट यूनियन आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण व भांडवलशाहीपासून स्वतंत्र व स्वावलंबी करणें अशा प्रकारचा कार्यक्रम त्यानें ठोकळ मानानें ठरविला. सुमारें तीन वर्षें या पद्धतीनें कार्य घडविल्यानंतर 'पहिल्या पंचवार्षिक योजने'चा (१ आक्टो. १९२८ ते ३१ डिसें. ३२) पाया घातला गेला.

पंचवार्षिक योजना आखतांना स्टालिननें लेनिनच्या अनुभवाचा नि सिद्धांतांचा हवाला दिलेला होता. त्यापैकीं लेनिनच्या 'संकलित ग्रंथां'तील कांहीं भाग पुढीलप्रमाणें आहेः लेनिननें लिहिलें आहेः—" कम्युनिझम म्हणजे सोव्हिएट सत्ता+विद्युत्‌शक्तीची वाढ. आपला आर्थिक पाया प्रचंड प्रमाणावरील उद्योगधंद्यांनीं बनविलेला असला पाहिजे. विद्युच्छक्तीची वाढ केल्यानेंच आपली शेती, आपले उद्योगधंदे, आपली वहातूक पद्धति आधुनिक मोठ्या प्रमाणावरील औद्योगिक नि नव्या तांत्रिक पायावर आप-

त्याला उभारतां येईल. या मार्गानेंच आपण यशाचें अत्युच्च शिखर गांठूं शकूं." ('लेनिन–संकलित ग्रंथ,' खंड १७, पृ. ४२८) अर्थातच स्टालिनला विरोध करणारा ट्रॉट्स्की नि बुखारिन इत्यादि बोल्शेव्हिक लेनिनच्याच कारकीर्दीत चमकले असल्यानें त्यांनींहि आपल्या विरोधी मतांच्या समर्थनार्थ लेनिनचा आधार आपल्या बाजूनें दिला. पण हें वाग्द्वंद्व नव्हतें. चाणक्याच्या कुटिल कारस्थानीपणाचें सामर्थ्य ज्याच्या-पाशीं अधिक तो विजयी होणार हें ठरलेलें होतें. स्टालिनपाशीं तें भरपूर असल्यानें तो विजयी ठरला. स्टालिन वारा येईल तशी पाठ देणारा असल्यानें व ध्येयसिद्धीसाठीं तत्त्वाचा होम करण्यास त्याची नेहमींच सिद्धता असल्यानें 'लेनिन काय म्हणाला होता' यापेक्षां 'आज काय आवश्यक आहे' याकडेच त्यानें अधिक लक्ष दिलें. प्रसंगीं आवश्यकते-नुसार लेनिनला आपल्याला पाहिजे तसें म्हणावयालाहि त्यानें लावलें; आणि केवळ लेनिनप्रणीत तत्त्वज्ञानाचीच स्टालिननें री ओढली नाहीं अगर क्वचित् तें उलथूनहि टाकलें. या गोष्टीबद्दल त्याला सहसा कोणीहि दोष देण्यास सिद्ध होणार नाहीं. 'रशियाच्या हितासाठीं' (जगाच्या नव्हे) त्यानें जें केलें तें खरोखरीच समर्थनीय आहे.

ई. एच्. कार यांनीं स्टालिनसंबंधीं म्हटलें आहे:

" Soviet Russia is the pioneer of planning, and Stalin ranks as the pioneer of planning in Soviet Russia." (The Spectator: १८-९-३९; पृ. ८५३)

अगदीं यथार्थ उद्गार आहेत हे. योजना आंखणें व त्यानुसार काम घडविणें ही गोष्ट सोपी नाहीं. परंतु स्टालिननें तें सहज साध्य केलें आहे.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेंत समाजवादी उत्पादनपद्धतीला प्रधान समजूनच सारी आर्थिक योजना आखण्यांत आलेली होती. औद्योगिक व शेतकी या क्षेत्रांत नव्या तंत्राचा उपयोग करून घेणें ही गोष्ट नुसती घोषणेंत न ठेवतां त्याचा प्रत्यक्ष अंमल करणें आवश्यक होतें; परंतु त्याला बरेच अडथळे निर्माण झाले. जनतेच्या दैनिक जीवनाला आवश्यक अशा

अन्न, वस्त्र इत्यादि वस्तूंचें उत्पादन झपाट्यानें वाढविण्यास प्रारंभ झाला. इंजिनीअरिंग (वास्तुशास्त्र) व कोळसा, लोखंड, रासायनिक उत्पादन, विद्युत् इत्यादि विविध क्षेत्रांत बरीच प्रगति होऊन उद्योगप्रधान देशाला लागणाऱ्या औद्योगिक पायाची बळकटी रशियांत वाढूं लागली.

समायिक शेती–पद्धती हा एक अभिनव प्रकार या योजनेंत सुरू करण्यांत आला. आधुनिक अजस्र शेतकी–यंत्रांचा उपयोग करावयाचा तर त्यासाठीं शेतजमिनीचे बारीक बारीक तुकडे पाडून उपयोग नसतो; त्यासाठीं प्रचंड नि अफाट जमिनीचा सलग भाग असला तरच या नव्या साधनांचा उपयोग फायदेशीर ठरतो. त्या दृष्टीनें ही समायिक शेतीची कल्पना आवश्यक होती; परंतु वाडवडिलांनीं जिवापाड जतन करून राखलेल्या जामिनीच्या–कितीहि लहान का होईना–तुकड्यावरील मालकी हक्क सोडावयास सुखासुखीं कोणी तयार होणें शक्य नव्हतें. म्हणून ‘सक्तीच्या खुषी’चें तंत्र उपयोजावें लागलें. नुसत्या शेतकी उत्पादनांत तूट पडली असें नव्हे, तर इतरहि सर्वसामान्य उत्पादनाचें प्रमाण घटलें. अन्नवस्त्राची ददात पडूं लागली. सर्वसामान्य जनतेंत भयंकर असंतोष उसळला. परंतु अखेर पहिली पंचवार्षिक योजना सर्वस्वी कोलमडून पडली. त्यामुळें आधींच चिडलेली जनता अधिक खवळून उठली. परंतु स्टालिननें त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठीं ऑगप्यूची तरतूद आगाऊच करून ठेविली होती !

वणवा विझविण्यासाठीं

हा असंतोषाचा वणवा विझविण्यासाठीं स्टालिननें भयंकर दडपशाही सुरू केली. ऑगप्यूचे हस्तक नि हेर यांचा सर्वत्र सुळसुळाट झाला. देशांत एक मोठा सार्वत्रिक व देशव्यापी कट झाल्याची अफवा उठविण्यांत येऊन वृत्तपत्रांना त्या वार्तेची प्रसिद्धि करण्याविषयीं सक्ति करण्यांत आली. या कटाच्या संशयाचा फायदा घेऊन सहस्रावधि रशियन लोकांची पोलिसांनीं धरपकड केली. मोठमोठ्या जागांवर काम करणाऱ्या तंत्रविशारदांना, इंजिनीअर्सना (वास्तुशास्त्रज्ञांना) व इतर निष्णात कामगारांना

पकडण्यांत आलें. सक्तीच्या खुषीचे कबुलीजबाब घेण्याचें सत्र याच वेळीं सुरू झालें. याचें वर्णन स्टीफन ग्रॅहमनें मोठ्या मार्मिकपणें केलें आहे[1]–

'The era of ' novel writing ' in prisons commenced. The elaborate confessions spun out by the police officials were often sheer fiction, and they entered into questions of character and motive and they contained petty biographies like novels.'

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेची ही पूर्वसिद्धता होती. त्या योजनेंत कोणी अडथळे आणूं नयेत, कोणी विरोध करूं नये यासाठीं विरोधी मताच्या अनेक वरिष्ठ दर्जाच्या लोकांची उत्तर व पूर्व भागांतील स्थानबद्धांच्या छावण्यांतून पाठवणी करण्यांत आली.

समायिक शेतीपद्धतीमुळें शेतकीच्या उत्पादनांतील मुख्य घटक जो शेतकरी वर्ग त्याचीच अचूक उचलबांगडी झाली. ' कुलक ' हा श्रीमंत शेतकरी वर्ग यापूर्वी आपल्या खाजगी कोठारांत धान्याचे मोठे सांठे करून ठेवी व जनतेवर उपासमारीची पाळी आणी. आतां या नव्या पद्धतीमुळें धान्याचे सांठे सरकारच्या हातीं आल्यानें ती आपत्ति थोड्याबहुत प्रमाणांत टळली. या कुलकांची आर्थिक व राजकीय नाकेबंदी करून त्यांना नष्टप्राय करण्यासाठीं एक मोठी मोहीम सुरू करण्यांत आली. त्यांच्या जमिनी व मालमत्ता जप्त झाल्या. इतर सर्वांप्रमाणेंच शेतकऱ्यांनाहि मोजकें अन्न मिळूं लागलें.

अशा असंतुष्ट परिस्थितींत दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेला (१ जानेवारी १९३३ ते ३१ डिसेंबर १९३७) हात घालण्यांत आला. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेंत औद्योगिक प्रगतीचा वेग बराच मोठा होता. या योजनेनुसार औद्योगिक, शेतकी नि व्यापार या त्रिविध क्षेत्रांत समाजवादी सामाजिक पद्धतीचा अवलंब करून रशियाला स्वयंपूर्ण बनवावयाचें ठरलें होतें; परंतु हा प्रयोग पूर्णतः यशस्वी ठरलेला दिसत

---

१ Stalin:, P. 95

नाहीं. किंचित् काल खाजगी, भांडवलदारी व नफेबाजी पद्धतीचें उच्चाटण झालेलें दिसलें तरी थोडक्याच अवधीनंतर स्वतः सरकारला खाजगी मालमत्तेला संमति द्यावी लागलेली आहे. तथापि दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेनें रशिया पुष्कळ सुधारला एवढें निःसंशय. उद्योगधंदे व शेती यांत सर्वत्र यंत्रांनीं कामें होऊं लागलीं. वीज, कोळसा, पोलाद, यंत्रसामुग्री या धंद्यांची झपाट्यानें वाढ झाली.

रशियावर पडलेला आर्थिक ताण दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेमुळें थोडथोडा ढिला पडूं लागला. क्रांतिपूर्वींची स्थिति जरी अद्यापि निर्माण झाली नव्हती तरी खायलाप्यायला पुरेसें मिळूं लागलें. शेतकऱ्यांचे सामुदायिक शेती–पद्धतीविरुद्ध झालेले कट नि कारस्थानें हाणून पाडण्यांत आलीं होतीं. शेतमजुरांच्या शिस्तबद्ध सैनिक तुकड्या बनविण्यांत आल्या. कामांतील निष्काळजीपणा अगर कामचुकारपणा यांसाठीं जबर शिक्षा दिल्या जाऊं लागल्या. लागवडीला लायक असलेली सर्व जमीन सामायिक शेतीपद्धतींत समाविष्ट करण्याचा स्टालिननें चंग बांधला.

रशियांत केल्या गेलेल्या या आर्थिक नि तदंगभूत समाजिक प्रयोगाविषयीं एन्. द बॅसिली यानें आपलें मत असें स्पष्टपणें प्रकट केलें आहे.[१]

"Soviet experiment has brought upon the immence country such misfortunes that their example should serve as a serious warning to anyone who might be tempted to seek through violence a remedy for economic and social ills. .... To its economic and social plans the Soviet policy has sacrificed the human being with his indestructible material interests and spiritual aspirations."

या पंचवार्षिक योजनांतून जर कांहीं निर्माण झालें असेल तर तें कामगारांचें सुरक्षित, उन्नत, उदात्त जीवन नव्हे; त्याच्या उलटच प्रकार त्याबाबत घडला. आणि निर्माण झालें काय, तर हुकूमशाही राजवटीला

---

१ Russia under Soviet Rule (P.466, 467)

बळकटी आणणारी प्रचंड लष्करी शक्ति व औद्योगिक सिद्धता. रशियाचें हवाई सामर्थ्य जगांत नुकतें परवांपर्यंत सर्वश्रेष्ठ गणलें जात होतें; तें याच योजनांतून निर्माण झालें.

या योजनेची गति असह्य होती. कारागृहांत सश्रम शिक्षा भोगणाऱ्या बंद्यांनाहि, काळ्या पाण्यावरील राजकीय बंदिवानांनाहि काम करण्यासाठीं जितका छळवास सोसावा लागला नसेल, असा भयंकर त्रास स्टालिनच्या 'तुफानी तुकड्यां' नीं कामगारांना दिला. यांतून फारसें कांहीं विधायक कार्य निर्माण होऊं शकलें नाहीं. जो माल तयार झाला तो अद्यावत् सुधारलेल्या परकीय उत्पादनाच्या तोडीचा निघालेला नाहीं. कसबी कामगारांची परंपरा नष्ट झाली असल्यानें यापुढेंहि ती उणीव लवकर भरून निघेल असें वाटत नाहीं. १९३७ पूर्वींचा एक काळ असा येऊन गेला कीं, कामगारवर्ग या छळामुळें असंतुष्टतेनें धुमसत होता. त्यांतच ट्रॉट्स्कीपंथीयांच्या समूळ उच्छेदासाठीं स्टालिननें आपल्या हस्तकांकरवीं अशी समजूत करून दिली कीं, राज्यकारभाराची व उद्योगधंद्याची प्रत्येक शाखा जणूं शत्रूंनी नि विनाशकांनीं भरून गेली आहे. १९३७ च्या हत्याकांडाची नि नरयज्ञाची ही पूर्वसिद्धता होती.

क्रान्तीनें गिळलेले क्रान्तिवीर

कदाचित् रशियन क्रांतिवीरांच्या हत्याकांडाविषयीं जी माहिती आज जगापुढें आलेली आहे ती तशीच अंधारांत राहिली असती; परंतु केवळ जनरल[1] क्रिव्हिटस्की यानें १९३७ नंतर अमेरिकेंतून रशियांत परत न जाण्याचा शहाणपणा केल्यामुळें या भीषण दुर्घटनेवर थोडातरी प्रकाश पडूं शकला!

---

१ जनरल डब्ल्यू. जे. क्रिव्हिटस्की हा १९१९ सालापासून १४ वर्षें सोव्हिएट रशियाच्या लष्करी गुप्तमाहिती खात्यांत नोकरी करीत होता. त्यानंतर दोन वर्षें सोव्हिएट वॉर इंडस्ट्रीज इन्स्टिटयूटचा (युद्धसाहित्याच्या उद्योगधंद्याची संस्था) डायरेक्टर म्हणून काम केल्यावर तो १९३७ च्या नोव्हेंबरपर्यंत पश्चिम युरोपीय सोव्हिएट लष्कराच्या गुप्तवृत्त खात्याचा मुख्य अधिकारी होता. सोव्हिएट राजवटीच्या अंतर्गत कारभाराविषयीं जनरल क्रिव्हिटस्की याला पूर्ण माहिती होती. स्टालिनचा एके काळचा अत्यंत विश्वासू सहकारी व रशियन सेनानी म्हणून प्रसिद्ध असलेला हा पुरुष याच वर्षी अमेरिकेंत मृत्यु पावला असें कळतें.

स्टालिन ह्या हत्याकांडाला कां नि कसा प्रवृत्त झाला, याचें वर्णन जनरल क्रिव्हिटस्की पुढीलप्रमाणें करतोः " ३० जून १९३४ ला रात्रीं स्टालिननें क्रेमलीनमध्यें पोलिटब्यूरोची एक खास बैठक बोलाविली होती. हेर हिटलरच्या जर्मन शुद्धीकरणाच्या पहिल्या नरमेधाला या वेळीं नुकताच प्रारंभ झाला होता. हिटलरच्या या शुद्धीकरणाचें वृत्त जगाच्या कानावर पडण्यापूर्वीच स्टालिनला त्याचा सुगावा लागला होता व जर्मनींतील या नव्या घटनेचे परिणाम अंदाजून आपलें धोरण आंखण्याची आवश्यकता स्टालिनला भासूं लागली होती. पोलिटब्यूरोच्या या खास बैठकीला पोलिट-ब्यूरोचे सभासद नसलेले असेहि कांहीं अधिकारी बोलाविण्यांत आले होते; त्यांत लाल सैन्याच्या वृत्तखात्याचे मॉस्को येथील अधिकारी जनरल बसूझीन, परराष्ट्रमंत्री लिट्‌व्हिनॉफ, कम्युनिस्ट पक्षाच्या माहिती खात्याचे डायरेक्टर कार्ल रॅडेक आणि ऑगप्यूच्या परराष्ट्रीय शाखेचे मुख्याधिकारी असटझॉफ हे निवडक लोक होते. हिटलरच्या हत्याकांडाचा हेतु जाणून रशियाचें परराष्ट्रीय धोरण ठरविणें हा या बैठकीचा खास उद्देश होता. " ज. क्रिव्हिटस्की स्वतः या बैठकीला उपस्थित होता.

हिटलरच्या या शुद्धीकरणामुळें जर्मनींत त्याची सत्ता संपुष्टांत येऊं लागली आहे असें सामान्य जनतेला वाटत होतें. परंतु वरील बैठकीच्या समारोपांत स्टालिननें उद्गार काढले, " जर्मनींतील या घडामोडीमुळें हिटलरचें सामर्थ्य कमी होत आहे असें मला मुळींच वाटत नाहीं: उलट या रक्तपातामुळें हिटलरचें सामर्थ्य वाढीला लागलें असल्याचें मला दिसतें ! "

असें म्हणतात कीं, हिटलरी शुद्धीकरणाचा साफसफाईचा प्रथम वृत्तांत स्टालिनच्या कानीं पडतांच तो हिटलरला उद्देशून उद्गारला,— ' आहे, एक लायक पुढारी आहे ! '

रशियांतील Liquidation म्हणजे साफसफाईची ही पूर्वसूचनाच होती म्हणायची ! !

लेनिनचा प्रतिस्पर्धी वा कांहींच्या मताप्रमाणें स्टालिनचा हाडवैरी

ट्रॉट्स्की यानें स्टालिनची त्याच्या विरोधकांशीं वर्तणूक कशी असते या-बाबत एके ठिकाणीं म्हटलें आहेः "विरोधकांशीं झगडण्याचा प्रसंग आला तर स्टालिन कधीं त्यांच्या टीकेला सरळ उत्तर देण्याच्या भानगडींत पडत नाहीं. त्यांच्या त्या टीकेला शत्रुत्वाचें भयंकर स्वरूप देऊन ती टीका त्यांच्यावरच उलटवावयाची असा त्याचा प्रयत्न असतो. 'अमर्याद असत्याचा सिद्धांत' हिटलरपूर्वीच स्टालिननें संशोधिला. कल्पनातीत धादांत अनृताचा जनतेची फसवणूक करण्याच्या कामीं कसा उपयोग करून घ्यावयाचा तें स्टालिन उत्तम रीतीनें जाणतो. मॉस्को–कटाच्या अभियोगांत पद्धतशीरपणें वापरण्यांत आलेल्या या अभिनव तंत्राला 'स्टालिनगंड' असें नांव देण्यांत येईल." या 'स्टालिन–गंडां'तच आगामी सोव्हिएट हत्याकांडाचें प्रतिबिंब कोणी पाहूं शकला असता !

या दोन अधिकारी व्यक्तींचें अभिप्राय या हत्याकाण्डासंबंधीं प्रथमतः देण्याचें कारण एवढेंच कीं, प्रस्तुत लेखकाकडून कोणतेंहि मत वाचकांवर लादलें जाऊं नये; वाचकांचें मन अगोदरच कलुषित करण्याचा दोष स्वतः लेखकाच्या पदरीं येऊं नये.

हिटलरनें शुद्धीकरणासाठीं जे बरेवाईट मार्ग उपयोगांत आणले त्याला कोणाचा अडथळा होण्यासारखा नव्हता. त्याबद्दल कोणा गुरूच्या उदात्त तत्त्वांना वा बंधनांनाहि तो बांधला गेलेला नव्हता. स्टालिनची स्थिति मात्र थोडी निराळी होती. त्याच्या मार्गांत हजार विघ्नें होतीं. अधिकारारूढ असलेल्या अगर कोणाहि जुन्या बोल्शेव्हिकाला देहांत शासन दिलें जाऊं नये असें लेनिनचें आपल्या अनुयायांना सांगणें होतें. फ्रेंच राज्यक्रांति घडवून आणणाऱ्या 'जेकोबिन्स'नीं स्वपक्षांतील सभासदांची कत्तल केल्यानें झालेल्या दुष्परिणामावरून लेनिननें हें आपलें धोरण ठरविलें होतें असें सांगतात. पंधरा वर्षेंपर्यंत लेनिनची ही आज्ञा पाळली गेली. बोल्शेव्हिक पक्षांतील अधिकारारूढ गटाशीं संमत नसणाऱ्या सभासदांची 'पक्षां'तून हाकलपट्टी करण्यांत येई, त्यांच्या नोकऱ्या काढून घेण्यांत येत, त्यांना सीमापार केलें जाई. परंतु कोणत्याहि राजकीय अपराधासाठीं

'पक्षां'तील कोणाहि सभासदास देहदंडाची शिक्षा तोंपर्यंत दिली गेली नाहीं.

परंतु १९३२ सालीं 'पक्षाच्या मॉस्को शाखेंतील नेत्यांपैकीं रियूटिन यानें एक नवीन विरोधी गट स्थापून सवता सुभा आरंभिल्यानें त्याबाबत विचार करण्यासाठीं पक्षाच्या वरिष्ठ राजकीय मंडळाची बैठक बोलाविण्यांत आली. त्याच बैठकींत प्रथम स्टालिननें विरोधी समासदांच्या देहांतशासनाचा प्रश्न उपस्थित केला. त्यानें सुचविलें कीं, 'विरोधी सभासदांस देहांताचीहि शिक्षा आवश्यक तर द्यावी.' याच सूचनेच्या ठिणगीनें त्यापुढील हत्याकांडाचा वणवा पेटविला.

जनरल ब्रसझीन यानें रियुटिनची गुप्त योजना चौकशी समितीपुढें वाचून दाखविली. स्टालिनला 'पक्षाचें थडगें बांधणारा', 'रशियाचा व क्रांतीचा नायनाट करणारा' असें म्हणून स्टालिनच्या उच्चाटनासाठीं आपण पुढाकार घेण्यास सिद्ध आहोंत अशा अर्थाची घोषणा रियुटिननें त्या, योजना-पत्रकांत केली आहे असें त्यानें दाखवून दिलें.

स्टालिनला ही आयती संधि चालून आली. लेनिनचा शब्द मोडल्यासारखा न दिसतां आपलें काम त्याला साधावयाचें होतें. रियुटिनचा खटला हें एक बरें साधन या नेमक्या वेळीं त्याच्या हातीं आलें. तथापि लेनिनग्राड शाखेचा चिटणीस किरॉफ व बुखारिन इत्यादि पुढाऱ्यांच्या परिश्रमामुळें रियुटिनला ठार करण्याचा स्टालिनचा कावा उधळून गेला; तो स्टालिनच्या मृत्युपाशांतून तात्पुरता तरी सुटला. पुढील चार वर्षेंपर्यंत आपलें आसन स्थिर करण्याची स्टालिनची अविश्रांत धडपड सुरू होती. त्या अवधींत रशियांतील सार्वत्रिक असंतोष शिगेला पोंहोचला होता. शेतकी संपूर्ण सांघिक बनविण्याच्या प्रयोगामुळें जमीन प्राणाहूनहि प्रिय मानणारे शेतकरी बिथरले होते. अर्थातच त्यांनीं उघडपणें वा गुप्तपणें विरोध दर्शवितांच कत्तल अथवा सीमापारी त्यांच्या वांट्याला सहाजिकच येई. त्या काळीं असे लाखों शेतकरी आपल्या मायभूमीला पारखे झाले नि सहस्त्रावधि भूमिजन लाल सैनिकांच्या गोळ्यांना बळी पडले. देशांतील दारिद्र्याबरोबरच दडपशाहीचीहि कमान चढूं लागली.

रशियांत सर्वत्र भयंकर खळबळ माजून गेली होती. राष्ट्रांतील अति सुपीक अशा प्रांतांतूनहि दुष्काळाचें भीषण स्वरूप प्राप्त झालें. जनता अन्नान्न दशेप्रत गेली. सैन्यामधील शिपायांत असंतोषाचा अग्नि धुमसत होता तर शेतकऱ्यांनीं प्रत्यक्ष बंडाचे वणवे पेटविले होते. 'पक्षां' तहि ह्या असंतोषाचा भुंगा शिरून त्यानें स्टालिनचें आसन पोखरण्यास सुरवात केली. 'पक्षां' त नवनवीन विरोधी उपपक्ष स्थापले जाऊन धोरण नि पुढारीपण यांत बदल होण्याबद्दल चोहोंकडून मागणी केली जात होती. स्टालिनचें आसन डळमळूं लागल्यासारखें दिसत होतें; पण स्टालिन मात्र डगमगलेला दिसला नाहीं !

एक ऐतिहासिक भीषण खून

अखेर १९३३ च्या अखेरीला 'पक्षा'च्या 'शुद्धीकरणा'ला सुरवात झाली. दोन वर्षांच्या अवधींत लक्षावधि सभासदांची पक्षांतून हाकलपट्टी झाली असेल. लेनिनच्या कांहीं जुन्या सहकाऱ्यांवर स्टालिननें दडपण आणून त्यांच्याकडून 'चुकीची कबुली' सक्तीच्या खुषीनें घेण्यास प्रारंभ केला. तथापि तेंहि शास्त्र अपुरें व निरुपयोगी आहे असें त्याला पुढें पुढें वाटूं लागलें. जुन्या पुढाऱ्यांचें वर्चस्व नष्ट करून सर्व विरोधी गटांची मुस्कटदाबी करणें त्याला आवश्यक वाटूं लागलें. परंतु हें जनतेच्या डोळ्यावर येणार नाहीं व ती एकदम बिथरून बंड करून उठणार नाहीं अशी दक्षता घेणेंहि तितकेंच आवश्यक होतें. स्टालिन हें ओळखण्याइतका धूर्त नि त्यांतून योग्य मार्ग काढण्याइतका कावेबाजहि आहे. लवकरच एक चमत्कारिक व भीषण घटना घडून आली—वा घडवून आणण्यांत आली !

१ डिसेंबर १९३४ हा दिवस होता. लेनिनग्राडचा राजकीय वरिष्ठ अधिकारी सर्जी किरॉफ हा आपल्याच विचारांत गुंग होऊन एकटाच रस्त्यांतून चालला असतां निकोलीफ नांवाच्या एका सामान्य अधिकाऱ्यानें गोळी झाडून त्याचा खून केला. खुनाच्या जागीं त्या दोघांखेरीज कोणीहि नव्हतें. निकोलिफला कोणी साथीदार असावेत असें दिसत

नाहीं. उलट ऑगप्यूनें किरॉफचें संरक्षण ढिलें केलें होतें असें मात्र दिसतें. या खुनामागें रहस्य आहे असें नुसतें ऑगप्यूनें म्हणण्यानें भागत नाहीं; उलट रहस्य अगर कांहीं चमत्कारिकपणा असलाच तर तो पोलिसांच्याच वागणुकीबाबत दिसतो. निकोलीफ आपल्या मनांत गुप्तपणानेंहि काय विचार करतो याची माहिती पोलिसांना होती. असें असतांहि निकोलीफ-पासून किरॉफचें रक्षण करण्यासाठीं योग्य ती तजवीज घेतली गेलेली दिसत नाहीं.

निकोलीफ स्वत: होऊन पोलिसांच्या हातीं गेला असें म्हटल्यास ती अतिशयोक्ति होणार नाहीं. त्याच्या बंदिवासांत त्याच्याकडून एक लांबलचक कबुलीजबाब लिहून घेण्यांत आला व चौकशी होऊन खुनानंतर कांहीं आठवड्यांच्या आंतच त्याला फांशीहि देण्यांत आलें.

लिओनीड निकोलीफनें किरॉफचा केलेला हा खून म्हणजे केवळ रशियांतीलच नव्हे तर जगाच्या इतिहासांतील एक अति रहस्यमय व दुष्परिणामी घटना आहे! ऑक्टोबर १९३४ मध्यें निकोलीफ या कम्यु-निस्ट युवकाला किरॉफच्या पोलिसांनीं लेनीनग्राड येथें पकडलें. त्या प्रसंगीं त्याच्यापाशीं एक रिव्हॉल्व्हर नि एक दैनंदिनी सांपडली. या दैनंदिनीचा उपयोग करून घेण्यांत आला, परंतु तिच्यांतील एक शब्दहि प्रसिद्ध झालेला नाहीं; त्यामुळें तिला ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झालें आहे. त्यानंतर लेनिनग्राड 'ऑगप्यू'च्या दुय्यम अधिकाऱ्यासमोर त्याची चौकशी झाली. या अधिकाऱ्यासमोर येतांच हा संशयित तरुण एकाएकीं मुक्त करण्यांत आला. हें काय गौडबंगाल आहे याचा खुलासा करण्यासाठीं ऑगप्यू अधिकारी झापोरोझट्स हा यागोडाला भेटण्यासाठीं मॉस्कोला गेला; पण त्याचें पुढें काय झालें तें कळलें नाहीं!

किरॉफचा खून होतांच एक आश्चर्यजनक घटना घडून आली. स्वत: स्टालिन या प्रकरणाची चौकशी करण्यासाठीं जातीनें लेनिनग्राडला गेला. ऑगप्यूचा वरिष्ठ अधिकारी यागोडाहि अर्थात तेथें उपस्थित झाला; परंतु त्याला या प्रकरणांत हात घालण्यास स्टालिननें मनाई केली.

स्टालिन—यागोडा यांच्यामधील वैमनस्याचा स्फोट याच रात्रीं प्रथम उघडपणें झाला. ह्याच सुमाराला यागोडाला ठार मारण्याचा एक निष्फळ प्रयत्न झाला असें म्हणतात !

किरॉफच्या खुनाची चवकशी सुरू झाली. लेनिनग्राडच्या ऑगप्यू अधिकाऱ्यांचें यांत आंग असल्याचा ठपका ठेवण्यांत आला. परंतु त्याविषयीं अधिक खोलांत शिरून चौकशी न होतां त्या अधिकाऱ्यांपैकीं १२ जणांची कारागृहांत पाठवणी झाली. निकोलीफच्या बरोबरीच्या १६ तरुण कम्युनिस्टांना गुप्त चौकशीनंतर गोळ्या घालून ठार मारण्यात आलें.

जुन्या बोल्शेव्हिकांना देहान्त शासन देण्याच्या आड येणारी अडचण अशी आपोआपच दूर झाली म्हणायची. कारण आतां स्टालिनला शुद्धीकरणासाठीं नैतिक पाठिंबा मिळाल्यासारखें झालें. किरॉफचा खून पडला त्याच दिवशीं स्टालिननें एक नवीन घोषणा केलीः 'राजकीय खुनांस उत्तरदायी असणाऱ्या वा त्यांशीं संबंध असणाऱ्या सर्व अपराध्यांची दहा दिवसांचे आंत लष्करी न्यायासनापुढें चौकशी व्हावी; ही चौकशी गुप्त असावी; आरोपीला वकील देण्याचा अधिकार नसावा व झालेली देहान्ताची शिक्षा तावडतोब अंमलांत आणावी.' असा त्या घोषणेचा आशय आहे. राजरोस कत्तलीचा सदर परवाना असेंच याला म्हणावें लागेल ! सोव्हिएट यूनियनच्या अध्यक्षाला गुन्हेगारासाठीं जो क्षमादानाचा खास अधिकार असतो तोहि या प्रकारच्या अभियोगांच्या बाबतींत रद्द ठरविण्यांत आला.

यापुढील सोव्हिएट यूनियनच्या इतिहासाचीं बरींच पानें रक्तानें लिहिलीं गेलीं आहेत; आणि त्याला आधार म्हणून घेण्यांत आलेलें कारण म्हणजे—किरॉफचा खून ! —किंवा ? स्टालिनची राक्षसी आकांक्षा !!

लेनिनचीहि आहुति पडते !

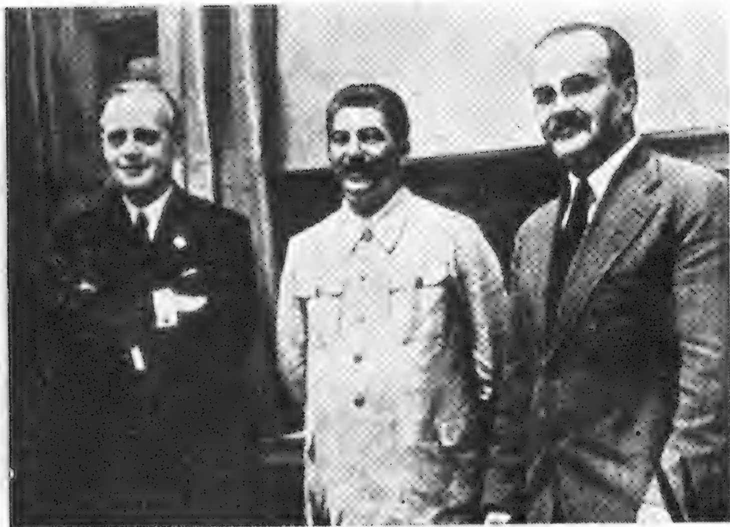
"स्टालिनला होणारा विरोध व्यापक प्रमाणावर पसरलेला परंतु नेतृत्वहीन होता, म्हणून त्यानें आपलें पाऊल धीरे धीरे टाकण्यास सुरवात केली" असें या शुद्धीकरण प्रकरणीं ज. क्रिव्हिटस्कीनें लिहिलें आहे.

१९३४ मधील स्टालिन नि सहकारी

पुढील रांगः—सर्जो ऑर्डझनोकिड्झ–१९३६त मृत्यु; स्टालिन; परराष्ट्रमंत्री मोलोटॉव्ह; सर्जो किरॉफ–१९३४ त मृत्यु;
मागील रांगः—ॲब्रेल येनुकिड्झ–हत्याकाण्डाचा बळी; एके काळचा युद्धमंत्री व्हॉरॉशिलॉव्ह; लाझार कागनोव्हिच; व्हॅलेरिअन कुआीबिशेव्ह मृत्यु १९३७.

रूसो-जर्मन मैत्रीची घोषणाः

जर्मन परराष्ट्रमंत्री हर व्हॉन रिबेनट्रॉप;
सर्वाधिकारी स्टालिन व रशियाचा परराष्ट्रमंत्री मॉ. मोलोटॉव्ह,

यागोडाशीं मतभेद होतांच जुन्या ऑगप्यूवरचा स्टालिनचा विश्वास उडाला. यागोडा मृत्युमुखीं पडला व येशाव्हच्या मदतीनें त्यानें नव्या ऑगप्यूची उभारणी केली. येशॉव्हची पोलिसच्या मुख्य अधिकारपदावर स्थापना केल्यावर त्यानें आपले सारे सहकारी हाताशीं घेतले. जुन्या ऑगप्यूची अर्थातच हळूहळू वासलात लागली. मात्र नवीन ऑगप्यूवर लाल लष्कराचा दाब नसल्यामुळें त्यांच्यांत आपसांत खटके उडूं लागलेले पाहातांच, स्टालिननें आपल्या पाठीमागें भक्कम लष्करी यंत्राची उभारणी केली. यागोडाच्या कारकिर्दीत ऑगप्यूवर लाल सैन्याच्या बळाचा दाब होता; त्यामुळें ऑगप्यू शेफारून जाण्याची भीति नव्हती. परंतु यागोडा-नंतर तो जमाना पालटला नि त्यामुळें स्टानिनला लाल लष्कराच्या साम-र्थ्याकडे धांव घ्यावी लागली.

किरॉफच्या खुनानंतर ट्रॉट्स्कीवादाचा मेलेला मुडदा गाडण्याची मोहीम सुरू झाली. कोण जाणे, जगांतील सारी फितुरी, सारा विश्वासघात नि हरामखोरी रशियांत त्या काळीं एकवटली असेल! तेव्हां या फितु-रीचा, विश्वासघाताचा नि हरामखोरीचा पुरा नायनाट करणें स्टालिनला अत्यावश्यक वाटणें साहाजिक होतें!! आणि त्यासाठींच त्यानें हा एक नरमेध आरंभिला.–कदाचित् लेनिन या प्रसंगीं जिवंत असता तर 'इंद्राय तक्षकाय स्वाहा' असा मंत्र जपून स्टालिननें त्याचीहि आहुति दिली असती कीं काय, अशी शंका मनांत डोकावून गेल्यावांचून राहात नाहीं!

त्या सुमाराला जगाला आश्चर्याचा धक्का देणारें वृत्त एके दिवशीं वृत्त-पत्रांत प्रकट झालें. 'रशियांत राष्ट्रद्रोहाचा खटला!' भडक मथळे सर्वत्र दिसत होते.

त्यांतील पहिला सुप्रसिद्ध अभियोग जून १९३६ मध्यें न्यायालयांत आला. झिनोव्हिफ, कामनेफ आदि १४ आरोपी त्यांत होते. पैकीं १२ जणांनीं कबुलीजबाब लवकर दिले; दोघेजण बधेनात. स्मॅचकॉव्हस्की हा तर मुळींच दाद देईना. परंतु स्टालिनला तर सर्व आरोपींवर एकदम अभियोग

सुरू करावयाचा होता. तेव्हां स्लाउटस्की या ऑगप्यू अधिकाऱ्याकडे त्याचा कबुलीजबाब घेण्याचें काम सोंपविण्यांत आलें. स्लाउटस्कीनें एकूण ९० तास म्रॅचकॉव्हस्कीची कसून तपासणी केली. त्या अवधींत सतत तीन दिवसपर्यंत म्रॅचकॉव्हस्कीला क्षणभरहि झोंप घेऊं देण्यांत आली नाहीं. स्वतः स्टालिननें म्रॅचकॉव्हस्कीला अधिकारपदाचें आमिषहि दाखविलें होतें म्हणतात; पण तें निष्फळ ठरलें.

अखेर सोव्हिएट राज्यसत्ता चिरस्थायी करण्यासाठीं हा आत्मत्याग करावा लागत आहे, याच जाणिवेनें म्रॅचकॉव्हस्की व स्मर्नोव्ह या दोघांनीहि कबुलीजबाबावर स्वाक्षऱ्या केल्या. झिनोव्हीफ आणि कॉमनेव्ह यांच्यावर अभियोग करण्यापूर्वी स्वतः स्टालिननें त्यांच्याशीं बोलणें करून त्याबद्दल त्यांची मान्यता मिळविली होती असें क्रिव्हिटस्की म्हणतो.

इंग्लंडमध्यें रशियाचा वकील म्हणून काम केलेला सोकोल्निकॉव्ह याच्यावर 'गुप्त हेर' असा आरोप ठेवण्यांत येऊन त्याची वासलात लावण्यांत आली.

जगापुढें अत्यंत पद्धतशीर रीतीनें मांडण्यांत आलेले असे एकूण तीन अभियोग (किंवा त्यांचीं नाटकें) अनुक्रमें ऑगस्ट १९३६, जानेवारी १९३७ नि मार्च १९३८ मध्यें मॉस्कोच्या (अ-) न्यायालयांत चालविण्यांत आले.

दुसऱ्या अभियोगांतील १७ आरोपींपैकीं राडेक सोकोल्निकॉव्ह आणि इतर आरोपी यांच्याकडून 'कबुलीजबाब' घेण्यासाठीं ऑगप्यूच्या दोन अधिकाऱ्यांची नेमणूक झाली होती. त्या दोन अधिकाऱ्यांचीच तेवढी शिक्षा कमी होऊन अखेर बाकीच्या सर्वांना बंदुकीच्या गोळ्यांना बळी पडावें लागलें !

जून १९३७ मध्यें गुप्त चौकशी होऊन लाल सैन्यांतील आठ प्रमुख सेनाधिकाऱ्यांची परलोकीं पाठवणी करण्यांत आली. जुलै १९३७ त सात प्रमुख कॉकेशियन बोल्शेव्हिकांना गोळ्या घालून मोक्षाला धाडण्यांत आलें. त्यानंतर पांच महिन्यांनीं आणखी आठ बोल्शेव्हिकांची हीच वाट

लागली. विशेष उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे त्यांपैकीं एकानेंहि कबुलीजबाब दिलेला नव्हता.

अल्पायुषी हंगेरियन लोकसत्ताक राजवटीचा सूत्रचालक बेलाकुन यानें हंगेरियन लोकसत्तेच्या नाशानंतर रशिया गांठला. अल्पकाळांतच कॉमिंटर्नचा तो एक प्रमुख कार्यकर्ता म्हणून ओळखला जाऊं लागला. तथापि ह्या दुर्दैवी पुढाऱ्यावर 'जर्मन गुप्त हेर' असा ठपका येऊन मे १९३७ मध्यें स्टालिनच्या सत्रांत त्याचा स्वाहाकार झाला. मॉस्कोमधील कारागृहाचें तत्कालीन स्वरूप महाभयंकर होतें; तथापि अनंत हालअपेष्टा व यातना सोसूनहि कबुलीजबाब नाकारणारे असे कांहीं लोक येथें निघालेच. त्यांत आरमार खात्याचा मुख्य मुक्लेव्हीच व बोल्शेव्हिक मध्यवर्ति समितीचा एक सभासद नोरीन आणि बेलाकुन हे प्रमुख होते.

कबुलीजबाब कां दिले ?

सोव्हिएट यूनियन उलथून पाडण्याचें कारस्थान केल्याची कबुली फक्त ५४ आरोपींनींच दिली; परंतु सहस्त्रावधि कम्युनिस्ट चौकशीविनाच लाल सैनिकांच्या गोळ्यांचें भक्ष्य बनले. महत्त्वाचे असे तीन अभियोग व त्यांच्या चौकशा—अगर चौकशीचीं प्रहसनें—जगापुढें आलीं; परंतु असे कितीतरी महान् क्रांतिकारक पुढारी वा पायिक होते कीं, ज्यांना या विसाव्या शतकांत देखील चौकशीचीहि सवलत न मिळतां प्राणास मुकावें लागलें ! बोल्शेव्हिकांच्या एकूण सहा तुकड्यांचा भल्याबुऱ्या मार्गांनीं नाश करण्यांत आला; त्यांपैकीं तीन तुकड्यांतील लोकांनीं कबुलीजबाब मान्य केले. बाकीच्या तीन तुकड्यांची 'गुप्त चौकशी' झाली असावी !

ओगप्यूचा अध्यक्ष यागोडा याचा एका काळीं "क्रान्तीची तळपती तल्वार", "सोव्हिएट राजवटीचा मार्गदर्शक दीप" असें म्हणून गौरव करण्यांत येई; परंतु त्याच यागोडाच्या कपाळीं कांहीं महिन्यांच्या अवधींत "सोव्हिएट जनतेचा वैरी" म्हणून गुन्हेगारांच्या पिंजऱ्यांत उभें राहाण्याची पाळी आली; नि अखेर त्याला मृत्यूला कवटाळावें लागलें.

यागोडा गेला नि त्या स्थानीं येझॉव्ह आला. दुर्दैवानें त्याचीहि

कारकीर्द अल्पायुषी ठरली. त्याचीं छायाचित्रें सार्वजनिक ठिकाणीं झळकूं लागलीं; लोक त्याला डोक्यावर घेऊन नाचले; पण अखेर एके दिवशीं सोव्हिएट न्यायदेवतेनें त्यालाहि मृत्यूची शिक्षा सांगितली ! (किंवा तो 'गुप्त' झाला म्हणतात !) गुप्त हेर खात्याच्या अधिऱ्यांकाची ही अशी वासलात लागली.

ज्या लाल सैन्यावर स्टालिनची सारी भिस्त, त्याच्या अधिकाऱ्यांच्याहि नशिबीं याहून दुसरें वैभव नव्हतें !

१९३६ सालीं 'आर्मी मार्शल' हा नवा हुद्दा निर्माण करण्यांत आला. लाल सैन्याच्या मुख्याधिपतीचें हें स्थान होतें. ट्रॉट्स्कीच्या अभिजात लष्करी संघटनाचातुरीनें निर्माण केलेल्या लाल लष्कराचे एकामागून एक असे पांच सेनापति झाले. व्हॉरॉशिलॉव्ह, तुकाचेव्हस्की, येगोरोव्ह, ब्लूशर आणि बुडेनी. त्यांपैकीं तुकाचेव्हस्की व येगोरोव्ह यांना परलोकचा रस्ता सुधारावा लागला; ब्लूशर निर्वासित झाला; बुडेनी बेपत्ता ठरला; आणि व्हॉरॉशिलॉव्हच्या आयुष्याचें तारूं १९४० सालापर्यंत स्टालिनच्या कृपासागरावर तरंगतांना दिसलें.

१९३७ च्या जूनमध्यें तुकाचेव्हस्की व लाल सेनेचे इतर कांहीं अधिकारी यांच्यावर 'नाझींचे हेर' असल्याचा आरोप ठेवून त्यांना गोळ्या घालण्यांत आल्या.

याखेरीज शेंकडों वृत्तपत्रकार, लेखक, साहित्यिक, प्राध्यापक, राजकारणी मुत्सद्दी नि एकनिष्ठ कम्युनिस्ट, सोव्हिएट राजवटीचे विद्रोही ठरले; नि अशांतच त्यांची या ना त्या रीतीनें वासलात लागली. सहस्रावधि जुन्या नव्या बोल्शेव्हिकांची सररहा कत्तल करण्यांत आली. "रशियांतील प्रत्येकजण एक हेर तरी किंवा देशद्रोही तरी असला पाहिजे." या संशयपिशाच्चानें स्टालिनला ग्रासून टाकलें होतें, असें वर्णन मि. लुई फिशर यांनीं केलें आहे. या शुद्धीकरण—हवनकुंडांत ज्यांची आहुति पडली त्यांच्या मुलाबाळांची स्थिति अति केविलवाणी झालेली असून दारिद्र्य, असहाय जिणें नि पोरकेपणा हेंच त्यांच्या वांट्याला आलेलें आहे.

मजा अशी कीं, यांपैकीं जे जे लहानमोठे अधिकारी स्टालिनच्या या साफसफाईला बळी पडले, त्यांतील बहुतेकांनीं आपल्या हातीं सत्ता असतां या अनन्वित प्रकारांना प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष साहाय्य केलें–नव्हे गुन्हेगारांच्या यातना अधिक वाढविण्यासाठीं नवनवीन शोध लावले होते, नवनवीन तंत्रें उपयोगांत आणलीं होतीं ! मग त्यांचीं हीं कृत्यें स्टालिनला प्रसन्न करून आपला जीव वांचविण्यासाठीं किंवा उत्कर्ष संपादण्यासाठीं असोत; किंवा सोव्हिएट राजवटीला चिरस्थायी स्वरूप यावें या प्रामाणिक नि सात्त्विक इच्छेनें त्यांनीं तीं केलेलीं असोत. तथापि त्यांनीं संशोधिलेल्या, उपयोजिलेल्या नि ठरविलेल्या सर्व बऱ्यावाईट साधनांचा उपयोग त्यांच्या-वरील जुलुमांतच झाला; नि त्यांनीं निर्माण केलेला हा भस्मासुर त्यांच्या-वरच उलटला हा खरोखर दैवदुर्विलास आहे.

वरील प्रकारचे अनेक प्रसंग तत्कालीन इतिहासांत घडून आले. त्यांपैकीं जगद्विख्यात साहित्यिक मॅक्झिम गॉर्की याच्यावरील विष-प्रयोगाची हकीगत अत्यंत भीषण, रोमांचकारी नि अद्भुत अशी आहे. ऑगप्यूचा एकेकाळचा मुख्याधिकारी यागोडा यानेंच हें कृत्य केलें असें म्हणतात.[1]

१९३७ च्या मार्च महिन्यांत कम्युनिस्ट पक्षाच्या मध्यवर्ति मंडळाची बैठक भरली होती. त्या बैठकींत स्टालिननें 'पक्षा'च्या शुद्धीकरणाची आवश्यकता प्रतिपादन केली; तेव्हां प्रत्येकजण एकमेकांवर घसरूं लागला. ऑगप्यूचा माजी मुख्याधिकारी यागोडा याच्यावर नाहीं नाहीं ते आरोप करण्यांत आले. त्यानंतरच्या पक्षाच्या दुसऱ्या एका बैठकींत कम्युनिस्ट इंटरनॅशनलचा एक भूतपूर्व अध्यक्ष बुखारिन व सोव्हिएट रशियाचा पंतप्रधान रायकॉव्ह ह्यांना आणण्यांत आलें होतें. बुखारिननें आपल्या-वरील आरोप असत्य असल्याविषयीं अत्यंत कळकळीचें व हृदयद्रावक भाषण तेथें केलें. परंतु "तुमच्या निर्दोषीपणाचा पुरावा आणा" असें

१ रोमाँ रोलाँ या फ्रेंच लेखकाला या दुर्घटनेची पूर्ण माहिती आहे असें E. H. Carr यांचें म्हणणें आहे.

सांगून स्टालिननें त्यांची परत कारागृहाकडे पाठवणी केली.

मार्च १९३८ मध्यें जगप्रसिद्ध ' राष्ट्रद्रोही ' अभियोगाच्या चौकशीला मॉस्को येथें प्रारंभ झाला. हा प्रकटपणें झालेला शेवटचा—आतांपर्यंत—अभियोग. बुखारिन, रायकॉव्ह इत्यादि प्रमुख २१ बोल्शेव्हिक गुन्हेगार म्हणून या अभियोगांत गोवण्यांत आले होतें. ह्यांपैकीं बहुतेक सर्व बोल्शेव्हिक राज्यकारभारांत महत्त्वाच्या जागांवर काम केलेले, निदान क्रांतीचे एकनिष्ठ पायिक होते. ह्यांचे कबुलीजबाब मिळविण्यासाठीं एक वर्षपर्यंत चौकशीचें काम रेंगाळत ठेवण्यांत आलें होतें.

या थोर थोर पुढाऱ्यांपैकीं प्रत्येकजण जेव्हां न्यायासनासमोर येई नि आत्मनिंदेचें कल्पनातीत प्रदर्शन करी, तेव्हां आश्चर्याला पारावार राहात नसे. क्षमायाचनेसाठीं स्वतःच्या सदसद्विवेकबुद्धिशीं इतके विश्वासघातकी ठरतील असे हे ' गुन्हेगार ' खासच नव्हते—आणि शिवाय स्टालिनच्या पाषाणहृदयत्वाची पुरेपूर जाणीव या सर्वांना नव्हती असें म्हणवत नाहीं. ' आम्ही सोव्हिएट राजवटीशीं विश्वासघातकी वर्तन केलेलें आहे. आम्ही बोल्शेव्हिक क्रान्ति उलथून टाकण्यासाठीं कट केले. अमकातमका कारखाना उडवून देण्यासाठीं कारस्थान रचलें. आम्हीं सोव्हिएट राष्ट्रसंघाचे शत्रु आहोंत.' अशासारखीं वाक्यें रशियन राज्यक्रान्तींतील रथी—महारथींच्या तोंडून बाहेर पडल्याचें जेव्हां जगाला सांगण्यांत आलें, तेव्हां तें ऐकून जगाला आश्चर्याचा भयंकर धक्का बसला.

या अनेक रहस्यमय नि भीषण अभियोगांत अनेक लहानमोठ्या आरोपींनीं आपल्यावरील आरोपांना मान्यता कां दिली, हा प्रश्न मोठा गूढ आहे. या कबुलीजबाबांच्या प्रकरणांत ज्याचा विशेष निकटचा संबंध होता अशा जनरल क्रिव्हिटस्कीचें या रहस्याबाबत काय म्हणणें आहे तें पाहणें आवश्यक व वस्तुस्थितीवर प्रकाश पाडणारें असलें पाहिजे.

ज. क्रिव्हिटस्की लिहितोः " या सर्व अभियोगांत आरोपी, न्यायाधीश अगर सरकारी वकील या नात्यानें भाग घेणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचा या अभियोगांकडे पाहाण्याचा दृष्टिकोन राजकीय होता. ध्येय साध्य करण्या-

साठीं कोणतेंहि साधन वापरण्यास प्रत्यवाय नाहीं असें बोल्शेव्हिक मानतात. राजकीय लढ्यांत केलेलीं खोटीं विधानें लढ्याचें एक विशिष्ट तंत्र या नात्यानेंच समजलीं जातात. या अभियोगांशीं संबंध असणारी प्रत्येक व्यक्ति वरील मनोभूमिकेनेंच त्यांत भाग घेत होती; व पक्षाशीं निकटचा संबंध असणारी प्रत्येक व्यक्तिहि या अभियोगांकडे त्याच दृष्टीनें पाहात होती."
"या आरोपींपैकीं प्रत्येक स्टालिनविरोधी लढा चालवून अपयशाचा धनी झाला होता. 'स्टालिन क्रूर आहे, पण दुसरा मार्ग नाहीं' असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघत. त्या उद्गारांत निरुत्साह भरलेला स्पष्ट दिसे, पण— त्यांत मत्सर, द्वेष ही भावना मात्र नव्हती. त्यांचा हा उदारपणा लक्षांत घेण्यासारखा आहे."

या असंख्य 'गुन्हेगारां' नीं कबुलीजबाब कां दिले याला इतरहि अनेक कारणें आहेत.

ऑगप्यूकडून होणाऱ्या यातना सहन करण्याइतकी मानसिक वा शारीरिक शक्ति त्यांच्यांत शिल्लक उरलेली नव्हती. आपण मरणार हें ठरलें तर निदान आपल्या नातेवाईकांना तरी हालअपेष्टा भोगाव्या लागूं नयेत, हाहि उद्देश या कबुलीजबाबांत होता.

हे कबुलीजबाब घेण्याचें ऑगप्यू-तंत्र रोमांचकारी नि भीषण तर खरेंच; परंतु त्यांत ऑगप्यूच्या बुद्धिमत्तेचेंहि कौशल्य कल्पनातीत दिसून येतें! आणि या रशियन क्रांतिकारक अभियोगांतील अत्यंत दुर्दैवी प्रकार म्हणजे हा कीं, कबुलीजबाब घेऊनहि, क्षमापत्रावर स्वाक्षरी उठवूनहि अखेर त्या आरोपींची कत्तल होणें चुकावयाचें नाहींच!

स्टालिनच्या हस्तकांनीं या आरोपींच्या गतायुष्याची नोंद ठेविली होती, तिचा उपयोग चौकशीसाठीं करण्यांत आला. अशा एकाद्या अभियोगापूर्वी त्याची कुणकुण कानावर येई. आरोपीपैकीं कांहीं माफीचे साक्षीदार म्हणून पुढें आणले जात आणि मग चौकशी सुरू होई.

डोळे दिपविणाऱ्या नि आंगाची लाही करणाऱ्या अत्यंत प्रज्वलित अशा विद्युत्प्रकाशांचा झोत सतत ५०–५५ तास आरोपीच्या डोळ्यावर

पाडणें; २०–२० तास चौकशीसाठीं त्याला उभें करून ठेवणें; इत्यादि प्रकार मासल्यादाखल सांगतां येतील.

" तूं हेर आहेस हें मान्य कर." आरोपीला प्रकाशाच्या झोतासमोर उभें करून आज्ञापिण्यांत येई.

" पण तें खरें नाहीं ! " एखादा धीट आरोपी उत्तर देई.

" परंतु, आम्ही सांगतों ना तें खरें आहे म्हणून ! पुरावा आहे आमच्या-जवळ. " त्यानंतर शिव्यांची लाखोली नि प्रश्नांचा भडिमार. हाच प्रकार सर्वत्र चालावयाचा.

' बोल्शेव्हिक पक्षाचा एक जुना सभासद ' या नात्यानें या कबुली-जबाबांच्या रहस्याविषयीं ज. क्रिव्हिटस्की यानें जो अभिप्राय व्यक्त केला आहे तो विशेष उल्लेखनीय वाटतो. तो लिहितोः " आपले हे कबुली-जबाब राजकारणाचे दृष्टीनें सोव्हिएट रशियाच्या अंतिम कल्याणाचे आहेत असेंच त्या प्रत्येक हाडाच्या बोल्शेव्हिक आरोपीला वाटत असलें पाहिजे. आपण शेवटचा श्वासोच्छ्वास करीपर्यंत पक्षाचें हित पाहिलें, मरणाच्या द्वारीं उभा असतांनासुद्धां सोव्हिएट रशियासाठींच लढलों असें त्यांना जगाला दाखवून द्यावयाचें असावें. ते सर्व कसलेले नि मुरलेले बोल्शेव्हिक होते; क्रांतीसाठीं त्यांनीं आपल्या रक्ताचें पाणी नि हाडाचीं काडें केलीं होतीं. "

हत्याकाण्ड समर्थनार्ह आहे !

रॅलिटा फोर्ब्ज या इंग्लिश विदुषीनें स्टालिनची एकदां भेट घेतली होती नि त्या प्रसंगीं तिनें स्टालिनला या हत्याकांडासंबंधीं प्रश्न केला. त्या-वर त्या पाषाणहृदयी जॉर्जियननें शांतपणें उत्तर केलें. " आमचें कार्य सर्व मानवजातीच्या हिताचें आहे. त्या दृष्टीनें ही नुकसानी कांहींच नाहीं. "

लेनिनग्राडमधील एका ऑगप्यूच्या अधिकाऱ्याला एका रात्रीं एकाएकीं पकडण्यांत येऊन त्याला सहा आठवडेपर्यंत कारागृहांत डांबण्यांत आलें होतें. वस्तुतः हा अधिकारी स्टालिनच्या विश्वासांतला. पुढें जेव्हां त्याची मुक्तता करण्यांत आली तेव्हां स्टालिननें त्याला भेटीला बोलाविलें व

' मित्रत्वा ' च्या नात्यानें तो त्या अधिकाऱ्याला म्हणाला, " अरे, मी वाटेल त्यावर विश्वास टाकला असता तर तुला मी आज जिवंत दिसलों नसतों. प्रथम कृति करून नंतर पाहिजे तर प्रश्न विचारावयाचे असा माझा शिरस्ता आहे. मी स्वतःसंबंधीं मुळींच काळजी करीत नाहीं. पण मी नाहीं म्हणजे रशियाहि नाहीं हें लक्षांत ठेव. " हा प्रसंग मोठा मार्मिक असून स्टालिनच्या विचारप्रणालीचें सूत्र लक्षांत आणून देणारा आहे. हत्याकांडाच्या रहस्याचा उगम या त्याच्या स्वतःविषयींच्या कल्पनेंत तर नसेल !

तथापि मी या क्रूर हत्याकांडाचें एका दृष्टीनें समर्थन करतों—हो, समर्थन करतों. हें हत्याकांड न होतें तर स्टालिन आज रशियाच्या सर्वाधिकारपदावर—नव्हे, या जगावर राहाता किंवा नाहीं याबद्दल शंका वाटते. राजकारण हें असेंच न्यायनिष्ठुर आहे ! ' शत्रूविषयीं अंतःकरणांत दया ' बाळगणाऱ्या महाभागांचें राजकारण आत्मघातकी असतें; तें राष्ट्राचा नाश करतें; हा एक प्रकार आज विसाव्या शतकांत दिसतो. बरोबर त्याच्याच विरुद्ध हा दुसरा प्रकार पहा—' मित्राविषयींहि अंतःकरणांत कठोर कर्तव्यान्वित द्वेष ' वागविणाऱ्या ' भाई ' चें हें राजकारण आज या विसाव्या शतकांत रशियासारख्या अफाट देशांत विजयी ठरलें आहे. त्याचें चिरस्थायित्व कितपत राहील हा प्रश्न निराळा ! पण आज तरी तें जिवंतपणानें—नव्हे इंग्लंड—अमेरिकेसारख्या बलाढ्य राष्ट्रांना आव्हानीत ताठरपणानें उभें आहे. कोण विचारतो तुमच्या दया—माया—प्रेम या भावनांना ? एका हातांत तिखट खड्ग नि दुसऱ्या हातांत आपल्या जगत्संहारक निसर्गविरुद्ध तत्त्वांचा बेरंगी जुडगा घेऊन सैतानासारखा धांवणारा हा जॉर्जियन पाहिला, कीं एका हातांत विध्वंसक मतप्रणालीचा विषारी सांठा धरून इतस्ततः थैमान घालणाऱ्या महंमदाची आठवण झाल्यावांचून राहात नाहीं !

तेव्हां हें राज्ययंत्र सुरळीत चालावें, समाजसत्तावादी किंवा बोल्शेव्हिझमवर आधारलेल्या तत्त्वावर उभारलेला हा रशियाचा डोलारा अधिक

काळ उभा राहावा, म्हणून स्टालिननें हें हत्याकांड केलें. त्यांत त्याच्या दृष्टीनें–राज्यकर्ता या नात्यानें त्यानें कांहीं चूक केली नाहीं. ट्रॉट्स्की अगर अन्य कोणी त्या वेळीं अधिकारावर असता तरी त्याला हेंच करावें लागलें असतें. स्टालिनला प्रामाणिकपणें वाटत आहे कीं, रशिया उन्नत व्हावा; मी त्याचा सर्वाधिकारी असावें. ब्रस्स; एवढें एकच ध्येय त्याच्या डोळ्यापुढें आहे नि होतें. जगत्क्रांतिवाद कोठच्या कोठें वाहून गेलेला आहे. आणि तो वाहून गेला म्हणूनच आज रशिया हें एक प्रभावशाली राष्ट्र म्हणून जगांत उभें राहूं शकतें.–आणि तो वाहून जावा, म्हणजेच रशियांत चढाऊ राष्ट्रवाद निर्माण व्हावा, यासाठींच स्टालिननें हा नरमेध केला. त्या नरमेधांत बळी गेले ते जगत्क्रांतिवादी होते–अतएव रशिया या राष्ट्राच्या राष्ट्रीयत्वावर घाला घालणारे होते. म्हणून त्यांची आहुति पडली. अर्थात मुक्याब्ररोब्रर ओलें हें जळावयाचेंच ! परंतु रशियन राष्ट्र 'राष्ट्र' म्हणून जगविण्यासाठीं स्टालिनला हें हत्याकांड करणें आवश्यक होतें.

अपूर्व राज्ययंत्र

" रशियाचा सर्वाधिकारी " या शब्दांनीं आतां आख्यायिकेचें स्वरूप धारण केलें आहे; त्याचें—स्टालिनचें नांव म्हणजे एक असें एक चिन्ह आहे कीं, ज्यासाठीं तेथील माणसें लढतात नि मरतातहि. "

मि. ग्रेगरी बीनस्टॉक या लेखकानें रशियाच्या हुकूमशहाविषयीं काढलेले वरील उद्‌गार यथार्थ नाहींत काय ?

' इझवेस्ता[1] ' या सोव्हिएट मुखपत्रांतील एक गोष्ट वरील विधानाची सार्थकता सहजतेनें पटवूं शकेल.

एकदां शेतकऱ्यांच्या दोन मुली शेतावरील आपलें काम उरकून घराकडे परतत होत्या. मजेंत गप्पागोष्टी चालल्या होत्या दोघींच्या. एकजणीनें दुसरीला विचारलें, " मला स्टालिनला पाहाण्याची अनिवार इच्छा झाली आहे; कधीं पुरी होईल का ही माझी उत्कंठा ? "

त्यावर दुसरी हंसून उत्तरली, " हत् वेडे, अग स्टालिन तर आपल्याबरोबरच आहे नेहमीं ! आत्तां तो आपल्याला पाहात असून आपल्या

१ इझवेस्ता—५ ऑगस्ट १९३९.

गप्पागोष्टींत सामील झालेला आहे. फार काय, तूं, मी, सर्वजण स्टालिनच आहोंत. स्टालिन म्हणजेच सर्व कांहीं !"

मि. ग्रेगरी बीनस्टॉकनें स्टालिनच्या यशाचें मर्म म्हणून सांगितलें आहे,—"मार्क्स नि एंजल्स हे ईश्वरी पुरुष होते; लेनिननें ऐहिक सामर्थ्याचें खड्ग हातीं घेतलें होतें. तर स्टालिननें या दोन्ही साधनांचें एकत्रीकरण केलें आहे. भौतिक शक्तींच्या संपन्नतेबरोबरच दैवी अवडंबराचें वलय त्यानें स्वतःभोंवतीं निर्माण करून ठेविलें आहे."

हिटलरला जर्मनींत 'फ्यूरेर' म्हणतात तसें रशियन सर्वाधिकाऱ्याला 'व्होझ्द' (Vozhd) या नांवानें संबोधिलें जातें. त्याची व हिटलरची राज्यपद्धति बरीच एकसारखी दिसते. हिटलरचें एक प्रसिद्ध वाक्य आहे. "परमेश्वर सत्य व असत्याचा निर्णय देऊं शकतो; जनता हाच परमेश्वर आहे;—त्या जनतेनें हिटलरला म्हणजे मला आपला प्रतिनिधि नेमला आहे; — म्हणून मी परमेश्वर आहें." किती बेमालूम युक्तिवाद ! तसेंच स्टालिनचेंहि. "रशिया म्हणजेच मी" हें त्याचें ब्रीदवाक्य. यालाच निरनिराळ्या नांवानें Prolaterian Dictatorship अगर कामगारी सर्वाधिकारित्व असें म्हणतात.

बादशहा औरंगजेबाची प्रतिकृति

परंतु स्टालिनचें नांव काढतांच माझ्या डोळ्यापुढें मात्र चटकन् जर कोणी उभा राहात असेल तर तो जुलमी मोगल सम्राट औरंगजेब. एका सांच्यातून काढावे तसे दिसतात दोघेहि ! तो मोंगल नि हा जॉर्जियन एवढाच फरक. तरीहि फार मागें गेल्यास त्यांचें मूळ रक्त एकच सांपडतें. दोघांतील पहिली नि तंतोतंत साम्याची जर कोणती गोष्ट असेल तर ती म्हणजे त्यांच्या मनांतील संशयपिशाच्चाचें भयंकर थैमान. लेनिननंतर रशियन लोक स्टालिनसंबंधीं यथार्थतेनें (अर्थात् कोणा ऑगप्यूच्या हस्तकाला न कळेल अशी पूर्ण दक्षता घेऊन) म्हणतात, "लेनिनचा विश्वास स्टालिनवर, पण स्टालिनचा मात्र कोणावरच नाहीं."

त्याची शरीररक्षणाची कडक व्यवस्था लक्षांत घेतली तरी त्याच्या

या विलक्षण संशयी वृत्तीची कल्पना येऊं शकेल. 'शुद्धीकरण' करतांना त्यानें जी लहानमोठ्या बोल्शेव्हिकांची नि कम्युनिस्टांची सररहा कत्तल केली, त्यामागें हाच संशयाचा समंध दडलेला होता; नि अजूनहि त्यानें स्टालिनची मानगूट पूर्णपणें सोडली असेल असें म्हणण्याचें धाडस करवत नाहीं. त्याच्या प्रत्येक सहकाऱ्याच्या खोलींत बसविलेले डिक्टोफोन हें त्याचेंच प्रतीक. औरंगजेबाची क्रूरता, पाताळयंत्री कारस्थानें, क्वचित गबाळेपणांत जमा होणारा साधेपणा, आपल्या वरचढ कोणी होऊं नये याविषयीं त्यानें घेतलेली दक्षता, निष्ठुरता; हे आणि इतर अनेक गुण (!) स्टालिनमध्येंहि तितक्याच उत्कटत्वानें वसत असलेले दिसतील. औरंगजेबाचें त्याच्या रोशनआरा या मुलीवर कमालीचें प्रेम होतें; तसेंच स्टालिनहि आपल्या स्वेटलाना या एकुलत्या एक मुलीवर प्राणापलीकडे प्रेम करतो. आपल्या विरोधकांचीं परस्परांत भांडणें लावून 'फोडा नि झोडा' या तत्त्वावर औरंगजेबानें गादी बळकावली; तीच स्थिति स्टालिननें ट्रॉट्स्कीप्रभृतींशीं झगडतांना निर्माण करून आपलें आसन बळकट नि स्थिर केलें. मराठ्यांचा राजा संभाजी याला विश्वासघातानें पकडवून त्याचा वध करणारा नि त्या वीराला पकडून देणाऱ्या फितूर कब्जीला हत्तीच्या पायीं देणारा औरंगजेब आणि येशॉव्हकरवीं यागोडा याचा खून करवून अखेर येशॉव्हलाहि गोळ्या घालून ठार करणारा स्टालिन यांचें साम्य इतिहासांत मोठें उठून दिसतें. स्टालिनच्या ठिकाणीं कलात्मक वृत्तीचा संपूर्णतः अभाव दिसून येतो; नि संगीताची प्रेतयात्रा काढणाऱ्या औरंगजेबाची अरसिकता भारतीय इतिहासाशीं परिचय असणारांना वर्णन करून सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. बुद्धिमान, धूर्त, आंतल्या गांठीचा, मितभाषी, आपलें मत सहसा बाहेर प्रकट न करणारा हें औरंगजेबाचें वर्णन स्टालिनला बहुतेक अंशीं लागू पडण्यास प्रत्यवाय नाहीं.

औरंगजेबाशींच तुलना पुढें चालवावयाची म्हटली तर एका कटु सत्याकडे, अप्रिय भविष्यत्कालाकडे डोळेझांक करतां येणार नाहीं. औरंग-

जबानें स्वार्थासाठीं वा बादशाही आसनाच्या स्थिरतेसाठीं आपल्या भावांची नि बापाची, मित्रांची नि सहकाऱ्यांची,स्वजनांची नि शत्रूंची सररहा कत्तल केली. तो इतिहास अति भयंकर दुर्घटनांनीं खचून भरलेला आहे. त्याच इतिहासाची पुनरावृत्ति स्टालिननें रशियाच्या भूमीवर घडविली. औरंगजेबाच्या संशयात्म्याला जसे सारेच जण विश्वासघातकी नि गुप्त शत्रु दिसत, तसेंच स्टालिनला त्याच्या आसपास वावरणारा प्रत्येक जण एक हेर तरी किंवा देशद्रोही तरी असला पाहिजे, या संशयानें ग्रस्त केलेलें असतं.—आणि औरंगजेबाच्या त्या संशयीपणाचा परिणाम पुढें फार घातकी ठरला.

औरंगजेबानें आपले सहकारी नि कर्तबगार सेनापति यांना या ना त्या रीतीनें परलोकाची वाट दाखविल्यानें दक्षिणेंत चिवट मराठ्यांशीं लढतांना त्याच्यापाशीं समर्थ, अनुभवी नि कुशल सेनानी शिल्लक उरले नाहींत. जें जें कांहीं पडेल तें त्याला स्वतःला करावें लागे. त्यामुळें अखेर अपयश पदरीं घेऊन निराशेनें त्यानें दक्षिणेंतच प्राण सोडला. त्याच्यामागें दिल्लीचें विस्तृत साम्राज्य तोलून धरील असा कोणीहि बलशाली पुरुष त्यानें निर्माण केलेला नव्हता, वा होते त्यांचा संहार केला होता; त्यामुळें औरंगजेबाच्या पश्चात् एवढी मोठी, प्रचंड मोंगल बादशाही हां हां ढासळून पडली; मातीला मिळाली. कोण जाणे स्टालिननंतर या अफाट रशियन राज्याचें काय व्हावयाचें आहे तें ! स्टालिननें केलेल्या क्रूर शिर्काणांत अनेक कुशल अर्थशास्त्रज्ञ, समर्थ सेनानी, विद्वान साहित्यिक, महान् संशोधक, एकूण राज्ययंत्राचे आधार असे सर्वच सररहा बळी पडले. चिमकुल्या फिनलंडशीं लढतांना एवढ्या बलशाली समजल्या जाणाऱ्या सोव्हिएट यूनियनला नाकीं नऊ यावे ही गोष्ट कांहीं मोठीशी भूषणास्पद नव्हे. आणि त्याचें कारण एकच—स्टालिननें रशियांत आपल्याखेरीज कोणीहि प्रभावी व्यक्ति जिवंत ठेविली नाहीं. जे शिल्लक उरलेले दिसतात ते सर्व होयबा नि निकृष्ट दर्जाचे पुरुष आहेत. स्टालिनच्या पश्चात् हे लोक सोव्हिएट युनियनचा अफाट व्याप सांवरून धरूं शकतील काय ?

आयत्या बिळावरील नागोबा

'रशियन क्रांतीच्या आयत्या बिळावरील नागोबा' असें स्टालिनचें वर्णन एका लेखकानें केलें आहे. बॉरीस सुव्हारीननें आपल्या "स्टालिन; बोल्शेव्हिझमची शास्त्रीय छाननी" या ग्रंथांत त्याच्यासंबंधीं लिहिलें आहेः "आशिया खंडांतील निर्बुद्ध पण महत्त्वाकांक्षी असा एक शेतकऱ्याचा मुलगा क्रांतीसाठीं गुप्तपणें कार्य घडविण्याकरितां पुढें आला. त्याच्या ठिकाणीं विचाराचा अभाव होता. परंतु तो अविश्रांत परिश्रम करीत असे. इतर मोठमोठ्या कार्यकर्त्यांच्या पाठीशीं सावलीप्रमाणें वावरून दुसऱ्यांच्या श्रमानें घडून आलेल्या क्रांतीचें फळ स्वतःच्या पदरांत पाडून घेण्यासाठीं कारस्थानें करणारा नि झार, नेपोलियन व फॅसिस्ट हुकूमशहांचा अर्क असा सामर्थ्यसंपन्न पुरुष म्हणजे स्टालिन!"

बॉरीसचें हें म्हणणें पूर्णतः खरें नसलें तरी त्यांतील कांहीं भाग सत्य आहे. स्टालिनच्या वैयक्तिक कर्तबगारीविषयीं शंका घेणें हें अज्ञानमूलक ठरेल; तसेंच त्याच्या आजच्या व्यक्तित्वाचें सर्व श्रेय त्याच्या कर्तृत्वाला देणें हेंहि शहाणपणाचें ठरणार नाहीं.

पण एवढी गोष्ट खरी कीं, बोल्शेव्हिक 'धर्मा'चा प्रणेता म्हणून लेनिनची पूजा होऊं लागली; त्याच्या विभूतिमत्वाचा पुरेपूर उपयोग स्टालिन—कामनेव्ह—झिनोव्हीफ या प्रत्येकानें पक्षासाठीं वा स्वतःसाठीं हवा तसा करून घेतला. लाल चौकांत ठेवण्यांत आलेलें लेनिनचें सदेह स्मारक हें त्याचेंच द्योतक आहे.

बोल्शेव्हिकांच्या गूढवादांतूनच स्टालिनची आजची विभूतिपूजा अपरिहार्यतेनें निर्माण झाली हें विसरतां येणार नाहीं. 'स्टालिन आतां नुसता थोर पुढारी राहिला नसून त्याच्या ठिकाणीं देवत्व प्राप्त झालें आहे' असें एका अर्थानें बॉरीस म्हणतो, तें खोटें नाहीं. —आणि हिंदुस्थानांतील जनतेच्या दृष्टीनें विचार करतां त्याहूनहि एक अधिक गोष्ट घडून आली आहे—ती ही कीं, रशियन अज्ञ जनतेलाच स्टालिनच्या अद्भुततेंत देवपण दिसतें असें नव्हे; तर आमच्याकडील कांहीं चांगल्या

सुज्ञ नि सुशिक्षित लोकांतहि स्टालिनला देव म्हणून डोक्यावर घेऊन नाचण्याची प्रवृत्ति निर्माण झाली आहे!

स्टालिन आज केवढाहि मोठा दिसत असला, तरी त्याची प्रतिभा पहिल्या दर्जाची नव्हे. विधायक प्रतिभा अगर इंग्रजींत ज्याला Creative Genious म्हणतात तिचा स्टालिनपाशीं अभाव आहे. तो स्वतः शिकलेला नसल्यानें, विद्वत्तेच्या क्षेत्रांत प्रवेश करून चर्चा नि तत्त्वांचा काथ्याकूट करण्याच्या भानगडींत तो पडत नसावा. तसेंच त्यानें केवढीहि महनीय कामगिरी केलेली असली तरी, कांहीं अभिनव, नवीन असें त्यानें संशोधिलेलें नाहीं. मुसोलिनी फॅसिझमचा प्रणेता आहे, मार्क्सनें समाजसत्तावादाच्या कांहीं नव्या अंगांचा शोध लाविला; पण तसें कांहींहि स्टालिननें केलेलें नाहीं; आणि म्हणून त्याचा दर्जा पहिल्या वर्गाच्या अभिजात सर्वाधिकाऱ्यांत वा तत्त्ववेत्त्यांत नि राजकार्यधुरंधरांत गणतां येत नाहीं. 'बहुजनसमाजाच्या आकांक्षा जाणून घ्याव्यात नि नंतर शांतपणें स्वतःचाच निर्णय म्हणून उपदेशीत सुटावें' अशी स्टालिनची कार्यपद्धति स्टीफन ग्रॅहमनें वर्णिली आहे.

प्राप्त परिस्थितींत बिनचूक पाऊल कसें टाकावें हें तो चांगलें जाणतो. मग त्या वेळीं तो आवश्यक तर गोगलगाय बनेल, हवें तर राक्षसहि होईल!

१९१७ च्या क्रांतींत त्याला जातीनें भाग घेतां आला नाहीं; तेव्हां तो मागें पडल्यासारखा झाला होता. म्हणून त्यानें प्रथम तत्कालीन सूत्र-धार लेनिन याची दृढ कास धरली. स्वतःचे अनुयायी उत्पन्न करून त्यांना संघटित करण्याचें एक विशिष्ट तंत्र निर्माण करून त्यानें आपलें आसन हळूहळू स्थिर करून घेतलें. त्याचा व्यक्तित्त्वावर विश्वास नाहीं; तशीच बहुजनसमाजाच्या मतालाहि किंमत द्यावयास त्याची सिद्धता नाहीं. कम्युनिस्ट आंतरराष्ट्रीय परिषदेला 'लावोच्का' (घाणेरड्या व अति क्षुद्र वासनांचा तळ) असें स्टालिन संबोधित असे असें ट्रॉट्स्की लिहितो. त्याला फक्त एकच माहित आहे—सरकारी राज्ययंत्र (State Machine). या एकाच पायावर त्याच्या यशाची, कर्तबगारीची, सर्वाधिकारित्वाची

उभारणी झालेली आहे. या राज्ययंत्राला 'Appratchik' म्हणतात. बोल्शेव्हिक श्रेष्ठींत लेनिन, स्वर्डलोव्ह नि झेरझिन्स्कि या तिघांनंतर कोणी डोळ्यांत भरे तर तो स्टालिन. पाशवी सामर्थ्य, पोलादी, कणखर स्वभाव, बेडर वृत्ति यांची ती मूर्ति होती. बुखारिन, कामनेव्ह, झिनोव्हीफ नुसते पंडित, वाक्शूर. स्टालिनची धडाडी नि राजनीति ऊर्फ पहिल्या दर्जाचें कपटपाटव त्यांच्यात नव्हतें. म्हणून ते चिरडले गेले. ट्रॉट्स्की गोंधळला कीं फसला ? का डावपेंचांत कमी पडला हें नक्की सांगणें अवघड आहे; परंतु तो स्टालिनवर मात करूं शकला नाहीं. उलट तो स्वतःच हरला; आणि स्टालिन विजयी झाला. सोव्हिएट यूनियनचा बलशाली सर्वाधिकारी म्हणून त्याचें नांव जगापुढें आलें.

सरकारी राज्ययंत्र म्हणजे रेसभरहि कमी न होणारा आज्ञाधारकपणा. त्या यंत्राचा चालक म्हणजे सर्वाधिकारी. त्यालाच तेवढी बुद्धि नि भावना; इतर घटकांना, सहकाऱ्यांना, कार्यकर्त्यांना वा बुद्धिमंतांना तेथें बुद्धि असतांच कामा नये. असली तरी तिचा उपयोग सर्वाधिकाऱ्याच्या मर्जी-प्रमाणेंच झाला पाहिजे. इतरांना भावना असतां कामा नयेत; असल्या तर हुकूमशहाच्या शब्दासाठीं त्यांची होळी तत्क्षणीं पेटावयास हवी.—म्हणून क्रांतिवीरांचें भीषण हत्याकांड झालें; नि हेंहि तितकेंच सत्य कीं—म्हणूनच रशिया जिवंत राहिला; म्हणूनच आज रशिया हें एक राष्ट्र आपण स्वतंत्र असलेलें पाहूं शकतों.

रॉसिटा फोर्ब्ज या इंग्लिश विदुषीनें स्टालिनची एकदां भेट घेतली होती; नि त्या भेटींत स्टालिननें पुढील वाक्यें सहकाऱ्यांच्या हत्याकांडा-नंतर उच्चारलीं असल्याचें सांगतात. ही वस्तुस्थिति कीं सोव्हिएट प्रचा-राचा एक मासला, हें त्यांचें तेच जाणोत—पण ते उद्गार असे: "मी हुकूमशहा नाहीं. लेनिनचेंच कार्य पुढें चालवीत आहें मी. थांबणें शक्य नाहीं व धरसोडहि योग्य नाहीं. परंतु दहावीस वर्षांत नव्या संस्कृतीची कल्पना सर्वांना बरोबर रीतीनें येणें अशक्य. भावी युद्धाकरितां आम्ही नवीन पद्धति निर्मीत आहोंत. आजचें कार्य हा त्या आगामी संस्कृतीचा

पाया आहे. पण अद्यापि कोणतीच गोष्ट पुरी वा चिरकालिक झालेली नाहीं. ”

हें यंत्र चालतें कसें ?

सोव्हिएट रशियाचें राज्ययंत्र ही विसाव्या शतकांतील एक अपूर्व चीज आहे. समाजसत्तावादांतून निर्माण झालेला कामगार वर्गाच्या सर्वाधिकारित्वाचा हा भस्मासुर कामगारांच्या स्वातंत्र्यावर तर घाला घालून राहिलाच आहे, पण इतर लोकशाही राष्ट्रांत बहुजनसमाजाला जे नागरिक स्वातंत्र्याचे अधिकार उपभोगावयास मिळतात तेहि बिचाऱ्या रशियन जनतेला मिळूं शकत नाहींत. हिटलर नि मुसोलिनी यांच्या एकतंत्राला शिव्या देणाऱ्या आणि ब्रिटिश नि फ्रेंच लोकशाह्यांना तिरस्कारपूर्वक नाकें मुरडणाऱ्या सोव्हिएट श्रेष्ठींची राज्यपद्धति कांहीं आदर्श नि अनुकरणीय नव्हे. उलट कांहीं बाबतींत तिचा धिक्कारच करावा लागेल. मात्र हें सोव्हिएट राज्ययंत्र निर्माण करण्याला स्टालिनच बहुतांशीं कारणीभूत आहे. विशिष्ट कार्यपद्धति, प्रचार नि दडपशाही यांतून उत्पत्ति झाली आहे या यंत्राची. अभेद्य, बळकट नि सुतासारखें चालणारें यंत्र आहे हें. मि. कार यांनीं एक प्रश्न उपस्थित केला आहे कीं, ‘ हें रशियाचें राज्ययंत्र स्टालिन ही व्यक्ति चालविते, कीं हें राज्ययंत्रच स्टालिनला नियंत्रित करतें ’ हें एक गूढ आहे. ‘ आतां शत्रुरहित अशा अत्युच्च स्थानीं जाऊन स्टालिन पोहोंचला असून त्याचें नांव नि त्याचें छायाचित्र सोव्हिएट राज्ययंत्राचा एक अत्यावश्यक भाग होऊन बसला आहे ’ असेंहि मि. कार यांनीं त्याविषयींचें आपलें मत प्रकट केलें आहे.

State म्हणजे सरकार ही संस्था नष्ट करा, असें मार्क्सचें सांगणें होतें. तर स्टालिननें बरोबर त्या उलट आचरण केलें आहे. राज्ययंत्र सुस्थिर करण्यासाठीं सरकार ही संस्था त्यानें अधिकांत अधिक शक्तिसंपन्न नि आपल्या कामांत पूर्णतः निष्णात अशी बनविली आहे. ‘एखाद्या कंपनीतील डायरेक्टर्सच्या भांडवलशाही मंडळाची उपमा सांप्रतच्या स्टालिनच्या सरकारला मि. कार यानें एके ठिकाणीं दिली आहे. ‘ त्यानें नोकरशाही राज्ययंत्र स्वतः निर्माण केलें असें नाहीं, तर त्या राज्ययंत्रानेंच आजचा

सोव्हिएट हुकूमशहा उत्पन्न केला ' असें म्हणून ट्रॉट्स्की एके ठिकाणीं लिहितो: "Stalin is the outstanding Mediocrity of the Soviet Bureaucracy-" सत्ताधारीवर्गाची आत्मसंरक्षक भावना स्टालिनइतकी दुसऱ्या कोणांतहि उत्कटत्वानें पाहावयास मिळणार नाहीं; आणि हेंच स्टालिनच्या वर्चस्वाचें रहस्य असल्याचें ट्रॉट्स्की सांगतो.

दुबळ्या लोकशाहीबद्दल स्टालिनला तिरस्कार वाटतो आणि हुकूमशहांच्या कर्तबगारीविषयीं त्याला तितकाच आदर आहे. या त्याच्या स्वभावांतच त्याची हुकुमशाही प्रवृत्ति नि तींतून उद्भवलेल्या जागतिक घडामोडी यांचा उगम सांपडूं शकेल. ब्रिटन-फ्रान्स या राष्ट्रांना वाटाण्याच्या अक्षता लावून स्टालिननें हिटलरशीं मैत्रीचा तह केला याचेंहि एक कारण या स्वभावांत मिळूं शकेल.

हें सोव्हिएट रशियाचें अभिनव राज्ययंत्र चालतें तरी कसें असा प्रश्न साहजिकपणेंच अनेकांच्या उत्कंठा जागृत करीत असेल. या राज्ययंत्राचा चालक १९४१ म्हणजे या वर्षाच्या मेपर्यंत त्या यंत्रावर बसलेला असे; तो आतां मेच्या प्रारंभापासून यंत्राचा मुख्य भाग म्हणून यंत्रांत येऊन बसला आहे. याचा अर्थ असा—मे १९४१ पर्यंत मॉ. स्टालिन हा सोव्हिएट राज्यघटनेंत कोणत्याहि प्रत्यक्ष अधिकारावर नव्हता. कम्युनिस्ट पक्षाचा सरचिटणीस हा त्याचा हुद्दा असे. परंतु सर्व राज्यकारभाराचा करविता, चालविता नि बोलविता धनी मात्र स्वतः स्टालिनच! तो म्हणेल तो कायदा, सांगेल तो निर्णय, मग त्यावर कोणाचेंहि नियंत्रण नाहीं! राज्यघटनापंडितांच्या मतें हा परम अन्याय होता. आतां तो अन्याय होता म्हणून वा पंडितांच्या भीतीनेंहि नव्हे, स्टालिननें सोव्हिएट राज्यघटनेंतील पंतप्रधानाचें (Chairman of the Council of the Peoples Commissars) पद आपल्याकडे घेतलें आहे. अलीकडे बराच गाजलेला मॉ. मोलोटॉव्ह ह्याच्याकडेच पराराष्ट्रीय खातें नि पंतप्रधानपद इतकें दिवस होतें. आतां त्यानें 'वारंवार केलेल्या विनंतीवरून ' त्याला त्या दुहेरी कांचांतून सोडविण्यांत आलें आहे, असें मॉस्को नभोवाणीनें सांगितलें.

यू. एस्. एस्. आर. च्या सरकारी भाषेंत बोलायचें तर ' जागतिक कामगारवर्गाचा नि यू. एस्, एस्. आर. मधील सर्व संस्थानांचा पुढारी ' स्टालिन यानें १९३६ मध्यें चालू केलेली नवी राज्यघटना पूर्वीच्या धनिक किंवा भांडवलशाही राज्यघटनेपेक्षां निराळी नाहीं. आणि स्टालिननें आपल्या कारकीर्दींत सोव्हिएट राज्यघटनेंत जो संथ बदल घडवून आणला त्याचें स्वरूप लोकशाहीची उत्क्रांति किंवा व्यक्ति-स्वातंत्र्याची प्रगति या मापानें मोजतां येणार नाहीं. एन्. द बॅसिली यांच्या मताप्रमाणें हा केवळ स्टालिनचा वैयक्तिक सत्तासंपादनाचा स्वार्थी खेळ होता. बॅसिली लिहितातः

" Its (i.e. Stalin Constitution) profound meaning is to be found in the fact that it consecrates Stalin's victory in the struggle for personal power which he had persued for many years,......both in the country and in the party itself. " [1]

ज्या कम्युनिस्ट पक्षामध्यें स्टालिनचा अनियंत्रित अधिकार चालत असे, त्या पक्षाचें एक उपांग इतकाच आतां सोव्हिएट राज्यघटनेचा अर्थ आहे. हें घडविण्याकरितां स्टालिननें अनेक वर्षें सतत नि मोठ्या कौशल्यानें परिश्रम घेतले होते. या पक्षाच्या पोलिट-ब्यूरोंतील आतां असा एकहि सभासद शिल्लक नाहीं कीं ज्याच्या हातीं सोव्हिएट राज्ययंत्रांतील कसलें तरी महत्त्वाचें सूत्र नाहीं. १९३५ मध्यें यू. एस. एस्. आर. च्या मध्यवर्ति कार्यकारी समितीच्या प्रेसिडियमचा एक सभासद म्हणून स्टालिनची निवड झाली. आज तो अवघ्या रशि-याचा पंतप्रधान अतएव कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम् अशी शक्ति असलेला ' कामगार-राज्या ' चा शास्ता नि द्रष्टा बनला आहे. अदृश्यपणें पक्षाच्या सरचिटणीशीच्या पडद्याआडून बोल्शेव्हिक विश्वाचीं सूत्रें हालविणारा हा शेतकऱ्या–कामकऱ्यांचा ' देव ' आतां प्रधानमंत्र्याच्या साकारस्वरूपांत वावरूं लागला आहे !

---

1 Russia Under Soviet Rule: P. 186

सांप्रत (१९३६ पासून) रशियन राष्ट्रसंघाची सर्वोच्च प्रातिनिधिक कार्यकारी सभा म्हणजे ' सुप्रीम कौन्सिल ऑफ दि यूनियन ' (वरिष्ठ विधिमंडळ). या कौन्सिलचे दोन भागः—— एक ' कौन्सिल ऑफ नॅशनॅलिटीज् ' आणि दुसरें ' कौन्सिल ऑफ यूनियन'. हीं समानाधिकाराचीं दोन्हीं मंडळें ' वरिष्ठ विधिमंडळा ' च्या कार्यकारिणीची (प्रेसिडियम) व लोकप्रधानमंडळाची (सोव्हनोरकोम) निवडणूक करितात. पैकीं कार्यकारिणीमध्यें एक अध्यक्ष, एक उपाध्यक्ष, एक चिटणीस आणि २४ प्रतिनिधि असतात. यांचे अधिकार धनिकशाहीमधील राजा किंवा अध्यक्ष यांइतकेच अनियंत्रित आहेत. लोकप्रधानमंडळहि एक अध्यक्ष, एक उपाध्यक्ष, पॅन–यूनियनिस्ट नि यूनियन रिपब्लिक्स यांचे मंत्री इतक्यांचें बनविलेलें असतें.

कम्युनिस्ट पक्षाच्या मध्यवर्ति समितीचें कार्य सोव्हिएट संघटनेंतील मध्यवर्ति कार्यकारी समितीप्रमाणेंच चालतें. पक्षाचीं कार्यकारी मुखें तीनः (१) राजकीय विभाग– (पोलिटब्यूरो), (२) संघटना विभाग– (ऑर्गब्यूरो), (२) मंत्री विभाग– (सेक्रेटेरियल ब्यूरो). यांपैकीं मंत्री विभाग म्हणजे पक्षाचा सूत्रचालक. त्यांतील सभासदांची संख्या कमी-अधिक (सांप्रत पांच) असते. त्यापैकीं पहिला मंत्री (किंवा पूर्वीचा सरचिटणीस) हाच ' व्होझ्द ', ' पुढारी ' म्हणजे रशियाचा सर्वाधिकारी. त्याच्यावर कोणत्याहि कायद्याचें बंधन नाहीं, किंवा कोणत्याहि मतदारसंघाचें दडपण त्यावर पडूं शकत नाहीं. तसेंच कोणत्याहि न्यायालयाचे निर्णय त्याला बंधनकारक नाहींत किंवा जनतेच्या सार्वजनिक अधिकारांचाहि बंध त्याला अडवूं शकत नाहीं. फार काय, याच्या मुखांतून प्रकट झालेला शब्द सरकारी कायद्यांत रूपांतरित होण्यासाठीं विधिमंडळांत चर्चिण्याची सुद्धां आवश्यकता नसते. पहिलें वाचन, दुसरें वाचन इ. कांहीं भानगड नाहीं. स्टालिनचा शब्द म्हणजे सोव्हिएट कायदा. या 'सर्वाधिकार'-पदावर येण्यासाठीं अंगीं कोणती योग्यता असावयास पाहिजे यासंबंधीं कोणताहि लिखित नियम नाहीं. अलिखित नियम आहे तो हाच कीं त्यासाठीं लढून विजय पावेल त्याची ती जागा !

आपला हा सर्वशक्तिमानपणा कायम राखण्यासाठीं स्टालिनला ‘प्रथम मंत्री’ राहणें आवश्यक आहे. तसेंच मध्यवर्ति ममितिहि त्याच्याच हातीं राहिली पाहिजे. ही समिति पक्षाच्या पॅन–यूनियनिस्ट कॉंग्रेसकडून निवडली जात असल्यामुळें त्या पॅन–यूनियनिस्ट मंडळांत आपलें विश्वासू बहुमत कायम राखावयास पाहिजे. या पक्षाच्या कॉंग्रेसमध्यें असणारे प्रतिनिधि वस्तुतः प्रत्येक प्रांत नि लोकसत्ताक संस्थानें यांच्या स्वतंत्र पक्ष-परिषदांतून निवडले गेलेले असावेत असा कायदा आहे. परंतु वस्तुस्थिति मात्र अशी कीं, या निरनिराळ्या प्रादेशिक विभागांचे प्रतिनिधि मध्यवर्ति समितीचे मंत्रीच पसंत कारितात. हीं सर्व माणसें स्टालिनच्या मुठ्यांतलीं अतएव कॉंग्रेसला धाडण्यास पूर्णतः पात्र ! हाच प्रकार सर्व लहानमोठ्या ‘निवडणुकां’त चालतो. याशिवाय मतदारसंघांनीं उभ्या केलेल्या मतदाराची पात्रता–अपात्रता ठरविण्याचा अंतिम अधिकार मध्यवर्ति समितीच्या हातीं असतोच.

नांव नि चित्र; व्यक्ति नव्हे !

स्टालिननें आपल्या विशिष्ट प्रचार पद्धतीनें रशियन जनतेची विचार-प्रणाली, मतें नि वृत्ति कशी बदलून टाकली आहे याचें उदाहरण म्हणून खालीं एका पत्रांतील भाग उद्धृत केला आहे. ‘शशेना’ या नांवाच्या रशियन बाईनें हिंदुस्थानांतील आपल्या एका हिंदु मैत्रिणीला प्रस्तुत पत्र लिहिलें आहे.

“हुकूमशाहीचें प्रस्थ आम्ही रशियांत कधींहि चालूं देत नाहीं, हें तुम्हांला ठाऊकच आहे. परंतु त्याबरोबरच राष्ट्राचा इतिहास बनवितांना पुढाऱ्यांना शिस्तीची आवश्यकता असते व त्या शिस्तीवर जनतेनें विश्वास ठेविला पाहिजे. पुढाऱ्यांच्या आज्ञांचा कीस काढून जर प्रत्येकाच्या स्वतंत्र मताचें प्राबल्य देशांत आम्हीं माजविलें असतें, तर आम्हांला आमची क्रांति कधींहि यशस्वी करतां आली नसती.” (२१-९-३८ ‘सह्याद्रि’)

‘लोकांना न आवडणाऱ्या अगर न समजणाऱ्या गोष्टींना त्यांनीं कर्तव्य म्हणून मान्यता द्यावी अशी शिकवण त्यानें राष्ट्राला उत्तम रीतीनें दिली

आहे.' असें लुई फिशर[1] म्हणतो.

पामीर पर्वताच्या अत्युच्च टेकडीला स्टालिन व त्याखालच्या टेकडीला लेनिन अशीं नांवें दिलेलीं आहेत. शहरें, कारखाने, संस्था, कालवे नि आगगाडीचे रस्ते यांचेंहि 'स्टालिन' असें नामकरण करण्यांत आलें आहे. आणि याचें कारण काय, तर आपलें नांव लोकांच्या डोळ्यापुढें सतत राहिलें पाहिजे. स्टालिन—स्टालिन—स्टालिन ! रशियांत सर्वत्र स्टालिन या एकाच व्यक्तीचें नांव दुमदुमलें पाहिजे ही इच्छा. तथापि या प्रसिद्धी-करणाची एक विचित्र तऱ्हा आहे. स्टालिन या व्यक्तीबद्दल प्रत्यक्ष माहिती फारच थोड्यांना आहे. त्याची जी कांहीं प्रसिद्धि व्हायची ती चित्रांतून नि पुतळ्यांतून. इमारती, दुकानें, सरकारी कार्यालयांतील प्रत्येक खोलींत अगर इतरत्र—कुठेंहि जा, तेथें स्टालिनचें एखादें तरी चित्र तुम्हांला आढळे-लच. 'लाइफ-साइझ'च्या किंवा त्याहून मोठ्या अगर लहान अशा स्टालिनच्या सर्व प्रकारच्या प्रतिमा नि छायाचित्रें रशियांत सर्वत्र दिसतात. पुठ्या-पासून (कार्डबोर्ड) ब्रॉंझपर्यंत प्रत्येक पदार्थांचे नि धातूचे स्टालिन-पुतळे सर्वत्र पसरलेले आहेत.

तुम्ही एकाद्या विश्रांतिगृहांतील पोऱ्याला किंवा मोटारहांक्याला, नाहींतर कोणा वाटसरूला विचारलेंत कीं, 'कायरे बाबा, तूं स्टालिनला प्रत्यक्ष कधीं पाहिलें आहेस का ?'

तो पोऱ्या, मोटारहांक्या अगर वाटसरु क्षणमात्र तुमच्याकडे चमत्का-रिक नजरेनें पाहील नि चटकन् म्हणेल—' छे बुवा; आपण त्याला प्रत्यक्ष कांहीं नाहीं पाह्यला. '—आणि त्यांतूनहि कोणी पाहिलेला असेल तर तो १०–१५ वर्षापूर्वीची त्या भेटीची आठवण सांगेल. हें प्रमाण १० त ९ असें सांपडतें. मि. ई. एच्. कार यानें म्हटलें आहे, "सोव्हिएट नाग-रिकांना स्टालिन हें एक नांव नि चित्र आहे; व्यक्ति अगर माणूस नव्हे !"

रशियन क्रांतीपूर्वीची व नंतरची खरी माहिती देणारीं बहुतेक सर्व पुस्तकें आज रशियांत आक्षिप्त ठरलेलीं आहेत. स्टालिनच्या व्यक्तिम-

१ लुई फिशर—नामवन्त अमेरिकन लेखक व वृत्तपत्रप्रतिनिधि.

त्याला कमीपणा आणणारी कोणतीहि गोष्ट उरूं द्यावयाची नाहीं असा जणूं विडाच सोव्हिएट सरकारनें उचललेला दिसतो. स्टालिनच्या राजवटींत जुनीं मार्क्सवादी इतिहासाचीं पुस्तकें सुधारण्यांत आलीं असून पीटर दि ग्रेटला पुनः विभूतीच्या सदरांत घालण्यांत आलें आहे.

फॅसिस्ट विचारसरणीलाहि मागें टाकील इतकी हुकूमशाही नियंत्रणाची छाप अलिकडे रशियन वृत्तपत्रांवर पडत आहे.

तो एक विश्वासघातकी होता

हुकूमशहांचें जीवन म्हणजे अत्याचारी विरोधकांच्या टांगत्या तलवारींखालील अनिश्चित आयुष्य ! —आणि आश्चर्य कसलें त्यांत ? अनेकांच्या शिव्याशापांचे धनी होण्यासारखीं बरींच कृत्यें त्यांच्याकडून प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष घडलेलीं असतात. स्वतःचें व पक्षाचें आसन स्थिर करण्यासाठीं या हुकुमशहांना जीं बरींवाईट कारस्थानें लढवावीं लागतात, त्यांचे परिणाम त्यांच्या दैनंदिन जीवनावर होणें अपरिहार्यच होतें.

स्टालिन स्वसंरक्षणार्थ अतिशय दक्ष असतो. याचा अर्थ तो भित्रा आहे असा मुळींच नाहीं. तो निधड्या छातीचा बेडर पुरुष असल्याचें त्याचा वैरी ट्रॉट्स्की यानेंच लिहिलें आहे. त्याला तितकें संरक्षण ठेवण्याची आवश्यकताच आहे.

१९३७ सालीं तो एका अध्यक्षपदावरून भाषण करीत असतां एकाएकीं त्यानें आपलें भरलेलें पिस्तूल खिशांतून बाहेर काढलें. विशिष्ट बाजूला नेम घेऊन गोळी झाडली. निशाण साधलें. गोळी लागलेला मनुष्य तत्क्षणीं मरून पडला.

“ तो एक विश्वासघातकी होता. ” पिस्तूल खिशांत ठेवीत स्टालिन शांतपणें उद्गारला.

हा प्रसंग एके ठिकाणीं मी वाचला. खोटा असेल असें म्हणवत नाहीं. कारण इतका भयंकर, कोणाचीहि यत्किंचित् तमा न बाळगणारा, कोणत्याहि गोष्टीचा निकाल तडकाफडकीं करून टाकणारा नि निडर मनोवृत्तीचा माणूस तो आहे.

त्याच्या स्वभावांत द्रुतनिर्णयी वृत्तीचा अंश अधिक आहे हें खरें. परंतु क्वचित् प्रसंगीं तो थोडा उतावळाहि आहे असें वाटतें. बंदुक भरण्यापूर्वीच गोळी उडविणाऱ्या माणसाची उपमा देऊन स्वतः लेनिननें स्टालिनच्या या उतावळेपणाबद्दल त्याला एकदां दोष दिला होता.

स्टालिनचा उतावीळपणा हा स्वभाव नव्हे. तरीपण कांहींतरी एक विशिष्ट गोष्ट करायची हा निर्णय तो फार त्वरित घेईल आणि एकदां तो निर्णय झाला, बेत ठरला, कीं तो पार कसा पाडावयाचा याच्या विचारांत नि सिद्धतेंत मात्र तो वर्षानुवर्षे घालवील. त्याच्या आयुष्यांत असे अनेक प्रसंग येऊन गेले आहेत. निराशा त्याला माहीत नाहीं. आज ना उद्यां योग्य संधि येऊन वा आणवून आपला कार्यभाग आपल्याला साधतां येईल, याविषयीं तो निश्चिंत असतो. १९१७ च्या क्रांतींत याचा प्रत्यक्ष वाटा किंचित्हि नसतां त्यानें पक्षाच्या सरचिटणिशीची आकांक्षा धरून त्यासाठीं वर्षानुवर्षे चिकाटीनें, शांतपणानें पडद्याआड राहून सिद्धता केली याचें मर्महि त्याच्या याच गुणांत आहे.

जोसेफ स्टालिन जिवावरच्या अनेक प्रसंगांतून निभावून गेला आहे. सैबेरियातील शेवटच्या सीमापारांतून तो सुटून जिवंत परत आला, हाच आधीं दैवाचा एक मोठा भाग ! आणित्याचें लहान पणापासूनचें सारेंच आयुष्य धकाधकीच्या मामल्यांत गेलेलें. पूर्वायुष्यांत त्यानें अनंत हाल-अपेष्टा नि यातना सोसलेल्या. कणखरपणा तर सीमेचा आहे त्याच्या आंगीं. अंधारकोठडींतील बंदिस्त जीवनापासून सैबेरियांतील उघड्या भूमीवरील उपासमारीपर्यंत, चाबकांच्या फटक्यापासून तर बंदुकीच्या दस्त्यांच्या मारापर्यंत अनेक प्रकारचे अनुभव त्याच्या मनानें नि शरीरानें घेतलेले आहेत. त्याचा जीव घेण्याचे प्रयत्न आतांपर्यंत अनेकदां झाले. निरनिराळे उपाय त्यासाठीं योजण्यांत आले होते. त्यांपैकीं सर्वांचीच माहिती उपलब्ध नसली तरी एखादा प्रसंग सांगतां येईल.

विषाच्या कॉफीचा पेला

स्टालिनला रशियन भाषेखेरीज दुसरी कोणतीच भाषा अवगत नाहीं.

त्यामुळें दुभाष्याची गरज त्याला नेहमीं भासते. त्यासाठीं स्टालिनच्या सांगण्यावरून मध्यवर्ति कार्यकारी समितीचा सरचिटणीस एबेल एनुकिड्झ यानें एका प्रतिष्ठित उमराव घराण्यांतील सुस्वरूप युवतीची योजना दुभाषी म्हणून केली. इंग्लिश, जर्मन, फ्रेंच व इटालियन भाषांतील वृत्तपत्रें स्टालिनला वाचून दाखवून त्यांचा रशियन भाषेंत अर्थ सांगण्याची कामगिरी या नव्या दुभाषीकडे देण्यांत आली. स्टालिनच्या खाजगी कार्यालयांत दररोज सकाळीं जाऊन परभाषांतील ताज्या वृत्त-पत्रांमधील महत्त्वाचें वृत्त रशियन भाषेंत स्टालिनला समजावून द्यावयाचें हें काम तिच्याकडे असे.

असेंच एकदां स्टालिनचें वृत्तपत्रश्रवण चाललेलें असतां त्याला कॉफी घेण्याची लहर आली. तुर्की कॉफी त्याला फार आवडते. त्या कॉफीचे दोन पेले त्यानें मागविले. एक स्वतःसाठीं व दुसरा त्या बाईसाठीं. स्टालिनला पुष्कळ साखर लागते हें तिला माहित होतें. त्या तरुणीनें आपल्या पेल्यांतील कॉफीचा घोट घेतला नि ' अगबाई, साखर कमी झाली आहे का कॉफींत ' असें पुटपुटून शेजारच्या मेजावरील भांड्यांतून साखरेचा एक खडा स्टालिनच्या पेल्यांत टाकला.

स्टालिनला कांहीतरी संशय आला. त्याचा चाणाक्षपणा या वेळीं त्याच्या उपयोगी पडला; त्याच्या संशयखोर वृत्तीनेंच त्याचा जीव वांच-विला. त्यानें पेल्याला स्पर्शहि केला नाहीं. त्याचें श्रवण शांतपणें चालू होतें. तरुणी आपलें काम संपवून बाहेर निघून गेली. स्टालिननें ताबडतोब तो कॉफीचा पेला प्रयोगशाळेंत तपासणीसाठीं पाठविला. स्टालिनचा संशय खरा ठरला. कॉफीच्या पेल्यांत साखर म्हणून टाकली तें विष होतें असें आढळून आलें.

ऑगप्यूनें अर्थातच त्या तरुण सुंदरीला पकडलें. कॉफींतील विषा-सारखेंच विष व एक लहान पिस्तुल तिच्यापाशीं सांपडलें. अगदींच नवखी असावी बिचारी या प्रकारांना. तिच्या 'कटा'चा सुगावा काढण्यासाठीं तिचा अनेक परींनीं छळ झाला; परंतु तिनें ' आपले साथीदार कोणीहि

नाहींत ' असेंच उत्तर अखेरपर्यंत दिलें. शेवटीं स्टालिनच्या आज्ञेनुसार गोळी घालून तिची परलोकीं पाठवणी करण्यांत आली. एब्रेल एनुकिड्झ-चाहि यांत हात असावा असा संशय घेऊन त्याला सैबेरियाची हवा दाखविण्यांत आली. कांहीं 'अपघात' (सोव्हिएट पद्धतीचा !) होऊन तेथें तो मरण पावला अशी बातमी थोड्याच दिवसांनंतर आली.

रोखठोक व्यवहारवादी

१९२२ च्या मार्च महिन्यांत स्टालिन सोव्हिएट रशियाचा सूत्र-चालक बनला असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. १९२१ सालीं लेनिनच्या नव्या आर्थिक धोरणाला त्यानें उचलून धरलें. जागतिक क्रांतीची भाषा त्याला आवडत नव्हती म्हणून किंवा लेनिनची मर्जी संपादावयाची यासाठीं त्यानें ही गोष्ट त्या वेळीं केली हें कळण्याला मार्ग नाहीं. परंतु पुढें मात्र जगत्क्रांतिवादी ट्रॉट्स्कीवाद्यांचा नि बुखारीनपथीयांचा संपूर्ण नायनाट करून तो निःशत्रु बनला. निःशत्रु म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं त्याला बाह्यतः तरी आतां कोणी प्रकट शत्रु उरलेला-अर्थात् रशियांत-दिसत नाहीं. तथापि अंतःशत्रूंचा बुजबुजाट मात्र रशियाच्या प्रत्येक कोनाकोपऱ्यांत माजलेला आहे हें निःसंशय.

ट्रॉट्स्कीवाद्यांचीं पाळेमुळें खणून काढण्यासाठीं लक्षावधींची कत्तल करण्यांत आली वा अन्य तऱ्हेनें वासलात लावण्यांत आली. कांहींजण हा आंकडा दहा लक्षापर्यंत नेतात. यांपैकीं बरेच ' गुन्हेगार ' पांढरा समुद्र-बाल्टिक महासागरास जोडणारा प्रचंड ' स्टालिन कालवा ' तयार करण्या-साठीं पाठविण्यांत आले होतें. त्या प्रदेशांतील निवास म्हणजे मृत्यूच्या जबड्यांतीलच जीवन होतें. तेथें गेलेल्यांपैकीं कोणी परत आल्याचें इतिहास सांगत नाहीं.

सोव्हिएट यूनियनचीं सूत्रें हातीं येतांच या कामगार सर्वाधिकाऱ्यानें प्रथमच घोषणा केली कीं, सोव्हिएट रशिया लष्करी व औद्योगिक दृष्ट्या पूर्ण सामर्थ्यसंपन्न बनवून प्रथम फक्त एकाच देशांत कम्युनिझम अत्यंत भरभक्कम पायावर स्थिर झालें पाहिजे. कोणतीहि आपल्या साध्याकडे

जाणारी बरीवाईट गोष्ट करतांना मार्क्सवादाचीं, लेनिनच्या शिकवणुकीचीं अगर समाजसत्तावादाचीं लहान वा मोठीं तत्त्वें पायदळीं तुडविलीं जाताहेत कीं काय, आपल्या वचनांशीं आपल्या कृतीचा मेळ पडतो आहे कीं नाहीं याबाबत त्यानें कसलाच विचार करण्याची चिंता कधीं केली नाहीं. जणूं 'मी सांगेन तोच समाजसत्तावाद—तेंच बोल्शेव्हिझम नि तेंच सर्वांनीं मान्य केलें पाहिजे' असें तो आव्हानीत होता. मात्र त्यानें एक काळजी सुरवातीपासूनच घेतलेली आहे. जागतिक क्रान्तीची कल्पना आज व्यवहार्य नाहीं अशी त्याचा प्रामाणिक समजूत दिसत असली तरी बाह्यतः तो जागतिक क्रान्तीची गर्जना सतत करीत आला. बोल्शेव्हिक क्रान्तीच्या १५ व्या स्मृतिदिनाचे प्रसंगीं (१९३२) त्यानें घोषणा केलीः " परकीय राष्ट्रांतील सांप्रत चालू असलेली राज्यपद्धति उलथून पाडावी व क्रांतिकारक तत्त्वांचा फैलाव अखेरपर्यंत नि पूर्णतः व्हावा अशी सोव्हिएट सरकारची इच्छा आहे." त्याच वेळीं त्यानें एक सूचना देऊन ठेविली होती कीं, " अधीर होऊं नका आणि विलंबाबद्दल संतापूंहि नका. जागतिक युद्ध आतां अपरिहार्यच असून तेंहि फार दूर नाहीं." म्हणजे लोकांना जगत्क्रांतीच्या गोड गोड थापा देऊन त्यांच्याच हातून चढाऊ राष्ट्र कसें निर्माण करावयाचें याचा उत्तम धडा या कर्तबगार नि कुशल सर्वाधिकाऱ्यानें घालून दिला आहे. काय दुर्दैव कीं, हा बोल्शेव्हिकांचा 'भाई' जगत्क्रांतीची भाषा बोलत बोलत एक सामर्थ्यसंपन्न, प्रभावी नि लढाऊ राष्ट्र (आंतरराष्ट्रीय नव्हे) निर्माण करतो आणि आमच्या देशांतील 'महात्मा' तोंडानें राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा घोष निनादवीत, जगत्क्रान्तीचा वृथा प्रयत्न करीत बसतो; आणि त्यांत उरल्यासुरल्या हिंदु—वा त्यांच्या शब्दांतील 'हिंदी'—राष्ट्रीयत्वाचा होम करून टाकतो !

साऱ्यांना जिंकून सोव्हिएट रशियाच्या सर्वाधिकारपदावर तो प्रत्यक्ष येईपर्यंत बहुतेक महत्त्वाकांक्षी क्रांतिकारकांकडून स्टालिनची गणना दुय्यम दर्जाच्या माणसांतच केली जात असे. झिनोव्हिफ त्याला 'पिवळ्या

डोळ्याचा कॉकेशस माकड ' म्हणून संबोधी; ट्रॉट्स्की तर त्याला 'कॉकेशियन रानवटा'पेक्षां अधिक किंमत देण्यास राजी नव्हता. पण 'पक्षा'च्या सेक्रेटेरिएटमध्यें काम करीत असतांना स्टालिननें निरनिराळ्या कार्यकर्त्यांच्या, पदाधिकाऱ्यांच्या नि कामगारांच्या बदल्या वा नेमणुका करण्यास मोठ्या धडाक्यानें सुरवात केली आपल्या विश्वासांतील, वर्गांतील असेच लोक लहानमोठ्या जागांवर येतील अशी दक्षता त्यानें या बदल्या—नेमणुकांच्या कारवायांत मोठ्या कौशल्यांनें नि लोकांच्या डोळ्यावर न येऊं देतां घेतली. चतुर मुत्सद्यांनाहि त्या हालचालीचा अर्थ प्रथम उमगला नाहीं —आणि पुढें जेव्हां तो समजला तेव्हां त्याचा कांहीं उपयोग नव्हता. कारण त्या वेळीं स्टालिनची शक्ति दुर्जय झाली होती. मात्र वेळोवेळीं अनेक राजकीय डावपेंच करतांना स्टालिननें लेनिनच्या मोठ्या नांवाचा पुरेपूर उपयोग करून घेतला हें निःसंशय.

साऱ्या हुकुमशहांचें तंत्र बहुधा एकच आहे. 'हुकुमशहा' या शब्दांतच त्याचा अर्थ सामावलेला आहे. परंतु स्टालिनची गोष्ट इतर सर्वाधिकाऱ्यांपेक्षां थोडी निराळी आहे. तो स्वयंसिद्ध सर्वाधिकारी अगर हुकूमशहा नव्हे. लेनिनच्या स्वाभाविक वा अपरिहार्य एकचालकानुवर्तित्वांतून निर्माण झालेला हा भस्मासुर आहे. केव्हांतरी स्वतःच्याच डोक्यावर हात ठेवून त्याचा नाश होणार हें भाकीत बहुधा चुकावयाचें नाहीं.—पण आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे लष्करी शिक्षणाच्या शाळेंत कधीं एखादाहि पाठ न घेतलेला हा शिपाई गडी विसाव्या शतकांत एक लष्करी सोटेशहा बनूं शकला ! परिस्थितीनें मनुष्य घडविला जातो यावर माझा विश्वास आहे. 'Time finds the man' हेंच खरें. स्टालिनचा सत्तासंपादनाचा नि चढत्या श्रेणीचा इतिहास पाहिला असतां हा सिद्धांत अधिक स्पष्ट होण्यासारखा आहे. तो रशियन सोव्हिएटचा सर्वाधिकारी झाला यांत त्याच्या बुद्धिमत्तेपेक्षां, कर्तृत्वापेक्षां, नेतृत्वापेक्षां दैवाचाच अंश अधिक आहे ही गोष्ट कोणीहि निःपक्षपाती मनुष्य कबूल करील. स्टालिनमध्यें ट्रॉट्स्कीप्रमाणें प्रभावशाली वक्तृत्व नाहीं, लेनिनसारखें लेखनकलेंतील

सव्यसाचित्व नाहीं, कॉर्निलॉफसारखी लष्करी डावपेचांतील निपुणता नाहीं. एकच गोष्ट त्याच्यापाशीं अत्यंत प्रभावशाली अशी आहे—माणसाची उत्तम पारख. कामनेव्ह नि झिनोव्हिफ यांना सतरांदा शरण आल्यानंतर-हि जीवदान देणारा नि व्हॉरॉशिलॉव्हसारख्या होयबाला जवळ करणारा स्टालिन माणसांची अचूक पारख करण्यांत पटाईत आहे. त्याच्या या गुणालाच मुदैवाची जोड मिळाली. परिस्थितीनें हात दिला नि त्याचें 'साहस' धाडस ठरलें; क्रौर्य शौर्य समजलें जाऊं लागलें; तत्त्वच्युति राजकारणी मुत्सद्देगिरी म्हणून गौरविली जाऊं लागली—नि अखेर असाच एक दिवस साऱ्यांना खालीं चेपून तो यु. एस्. एस्. आर्.चा सर्वाधिकारी बनला.

"Lenin remains undoubtedly a clever theorist and subtle tactician; while Stalin is a matter of fact and often primitive 'realist.'" ‡

स्टालिन एक रोखठोक व्यवहारवादी माणूस आहे असें एन्. द बॉसिली वरील अवतरणांत सांगतात. माझ्या मताप्रमाणें त्याच्या या कठोर व्यवहारवादित्वांतच त्याच्या यशाचें नि सर्वाधिकारपदाचें मर्म सांठविलेलें आहे. आणि याच दृष्टिकोनांतून त्याच्या चमत्कारिक व प्रसंगीं गूढ वाटणाऱ्या अशा परराष्ट्रीय धोरणाकडे पाहिलें पाहिजे.

---

‡ "Russia under Soviet Rule" by N. De Basily (P. 119)

अपवित्र संगनमत !

१९३९ सालीं दि. २२ ऑगस्ट रोजीं सबंध जगाला नि त्याबरोबरच मलाहि एका अनपेक्षित वार्तेनें आश्चर्याचा धक्का भयंकर दिला. 'रूसो–जर्मन अनाक्रमणाचा करार,' 'हिटलर–स्टालिनचें सख्य' अशा ठळक मथळ्याच्या भडक बातम्या वृत्तपत्रांत झळकल्या. मी मी म्हणणारे मुत्सद्दी नि राजकारणीहि गोंधळून गेले. राजकारणाचा सारा रंग पालटला. आपल्या बुद्धिमत्तेचा, राजनीतीचा नि मुत्सद्देगिरीचा गर्व वाहणाऱ्या इंग्लिश राजकारणी पुढाऱ्यांनीं मांडलेला राजकीय डाव संपूर्ण उधळला गेला. कित्येकांचा तर त्या अनपेक्षित वृत्तावर विश्वासहि बसेना !

पण तें एक पूर्ण सत्य; ती एक विश्वासार्ह घटना होती. दोन हाडवैऱ्यांचा भयंकर सामना पाहाण्यासाठीं उत्सुकतेनें उभ्या असलेल्या प्रेक्षकांना एकाएकीं ते दोन हाडवैरी एकमेकांच्या गळ्यांत गळा घालून गप्पागोष्टी करूं लागलेले पाहून जो आश्चर्याचा धक्का बसेल तसाच प्रकार याहि वेळीं मोठ्या प्रमाणावर घडला.

इंग्लंडच्या इतिहासांत जो एक ‘अपवित्र करार’ प्रसिद्ध आहे, त्याच्या अनुरोधानें या नव्या नाझी—बोल्शेव्हिक कराराची ‘अपवित्र संगनमत’ अशी हेटाळणी आजकाल केली जात असते !

पण तसें पाहिलें तर ही घटना वाटते तितकी नवलपूर्ण नव्हती. सोव्हिएट सर्वाधिकाऱ्याच्या परराष्ट्रीय धोरणाचे तीन भाग, इंग्लंडचे साम्यवादी लेखक भाई एच्. एन्. ब्रेल्सफोर्ड यांनीं केले आहेत.

१९२२ सालीं व्हर्सायच्या विजेत्यांविरुद्ध ‘पवित्र’ संगनमत करून रशिया व जर्मनी एकत्र आले तो रेपॅलोचा करार, हा पहिला भाग. दुसरा भाग हिटलर अधिकारारूढ झाल्यानंतर सुरू होतो. मॉस्कोचा पश्चिम दिग्विजयाचा प्रयत्न, राष्ट्रसंघांत प्रवेश, फ्रान्सबरोबर मैत्री नि पीपल्स फ्रंटची योजना या घडामोडी साधारणपणें त्यांत समाविष्ट होतात. परंतु ह्या दुसऱ्या भागांत स्टालिनला चांगलीच थप्पड बसली. राष्ट्रसंघाचे तीन तेरा वाजले, ‘पीपल्स फ्रंट’ चा फ्रान्स, स्पेनमध्यें बोजवारा उडून अखेर म्युनिचमध्यें त्याची इतिश्री झाली. नंतर कांहीं काळ स्टालिनची वृत्ति द्विधा होऊन तो सर्वसंगत्यागाकडे वळला. यापुढें त्याच्या मुत्सद्देगिरीच्या नाटकाचा तिसरा अंक सुरू झाला आहे. त्याचें प्रत्यंतर म्हणजे रशिया व जर्मनी यांच्यांतील अनाक्रमणाचा करार. मि. ब्रेल्सफोर्ड यांचें हें विशदीकरण सोव्हिएट रशियाच्या परराष्ट्रीय धोरणाचे धागेदोरे स्थूलमानानें आपल्या हातीं देऊं शकतील.

जनरल क्रिव्हिटस्कीनें हिटलरच्या स्टालिनकृत अनुनयाचा जो लांबलचक व चमत्कृतिपूर्ण इतिहास अलिकडे निवेदिला त्यावरून रूसो-जर्मन तह झाला ही कांहीं आश्चर्यजनक गोष्ट वाटत नाहीं. लेनिनची ‘जिवंत दारूगोळा’ (Living ammunition) म्हणून संबोधिली जाणारी आगगाडी १९१७ च्या एप्रिल महिन्यांत रशियामध्यें आली. तेव्हांच लेनिननें जर्मनीला आश्वासन दिलें होतें कीं, नवा पक्ष (म्हणजे बोल्शेव्हिक) जर्मनीशीं मित्रत्व राखील. केरेन्स्कीला तें नको होतें. मित्रराष्ट्रांशीं संगनमत करण्याचें त्याचें धोरण होतें. परंतु पुढें केरेन्स्की-सरकार कोल-

मडलें. बोल्शेव्हिक पक्ष अधिकारावर आला. श्वेत सैन्यानें मित्रराष्ट्रांच्या साहाय्यानें रशियांत नि त्याच्या सरसीमांवर धुमाकूळ मांडला. युक्रेनमधून जर्मनीहि चाल करून येऊं लागला. अशा तऱ्हेनें १९२० पर्यंत सोव्हिएट रशिया यादवीच्या नि परचक्राच्या फेऱ्यांत सांपडला होता. १९२० साल-अखेर हें अरिष्टांचें तुफान शांत झालें नि लेनिनप्रभृतींना रशियांत प्रस्थापित झालेल्या समाजसत्तात्मक राज्यपद्धतीचें दृढीकरण करण्यास अवसर मिळाला.

पुढें ट्रॉट्स्की आदि जगत्क्रांतिवादी पुढाऱ्यांनीं असें प्रतिपादावयास सुरवात केली कीं, 'रशियांतील समाजसत्ताक राज्याचे परराष्ट्रीय संबंध जागतिक क्रांतीला पोषक असेच असावयास पाहिजेत. जगांतील सारीं औद्योगिक राष्ट्रें समाजसत्तावादी बनल्याखेरीज रशियांत पूर्ण समाजसत्ताक राज्यपद्धति स्थापन होणें केवळ अशक्य आहे. रशियन राज्यक्रांति ही जगत्क्रांतीच्या मार्गावरील प्रथमपदार्पण आहे.' परंतु लेनिनला ही गोष्ट इष्ट दिसेना. त्यानें जागतिक क्रांतीच्या या आकाशाला गवसणी घालणाऱ्या ट्रॉट्स्कीपंथीयांच्या धोरणाला विरोध केला. जागतिक क्रान्तीचें एवढें स्तोम माजविण्यास लेनिन सिद्ध नव्हता. सोव्हिएट सत्ता रशियांत दृढमूल करणें व रशियाला प्रचंड प्रमाणावर औद्योगिक बनविणें यावर लेनिननें आपलें लक्ष केंद्रीभूत केलें होतें. परराष्ट्रांशीं कसेंहि करून शांतता राखणें हेंच ध्येय त्या वेळीं लेनिनचें होतें. यादवी संपली. पोलंडशीं मित्रत्वाचा संधि करण्यांत आला.

१९१८ च्या अखेरी अखेरीला लोकांना मोठी आशा वाटत होती कीं, आतां जागतिक क्रान्तीची मोठी लाट उसळणार. सोत्सुक नयनांनीं जगत्क्रान्तीची मार्गप्रतीक्षा त्यांनीं चालविली होती. जणूं एखादा प्रेषित वा देवदूत येईल नि अखिल जगतावर प्रेमाची पाखर घालील, शांततेचें साम्राज्य प्रस्थापील अशी वेडी आशा होती त्यांची. पण व्हर्सायच्या आक्रमक तहानें या सुखाशांच्या चिंधड्या उडविल्या. १९२३ मधील पानसाळ्यांत जर्मनींतील क्रांतिकारक चळवळयांचा पूर्ण नायनाट करण्यांत

आला. मग तर त्या चिंध्याहि विरून गेल्या. ब्रेस्ट लिटोव्हस्कच्या तहावर लेनिननें आपल्या सहकाऱ्यांशीं विरोध पत्करूनहि स्वाक्षरी केली.

सबंध देशावर उदासीनतेची घनदाट छाया पसरली होती. कम्युनिस्ट पक्षाच्या अकराव्या काँग्रेसचें अधिवेशन १९२२ च्या मार्चअखेरीला भरलें. लेनिननें काँग्रेसपुढें हेंच शेवटचें भाषण केलें. त्यांत त्यानें स्पष्टपणें विचारलें होतें: " आपल्या शेजारचा भांडवलदार (राष्ट्र) आपल्या व्यवहारांत दक्ष आहे. अट्टल सोदेगिरी नि नफ्याची एकमेव दृष्टि त्याच्यापाशीं आहे: आणि तुम्ही कम्युनिस्ट मात्र नव्या पद्धति रूजत्रं पाहात आहां. तुमचीं ध्येयें उदात्त आहेत, तुम्ही पवित्र माणसें आहांत—अगदीं जिवंतपणीं स्वर्गांत जाण्याची योग्यता आहे तुमची. परंतु व्यवहार कसा करावयाचा हें तुम्हांला माहीत आहे का ? कम्युनिझमचा अहंकार आपण सोडून दिला पाहिजे. "

स्टालिननें हिटलरशीं मैत्री कां केली ?

यानंतर स्टालिनची कारकीर्द सुरू झाली. १९२२ मध्यें तो कर्तबगार पुरुष सत्ताधिकारी झाला. तो तत्त्वज्ञ नाहीं; तसेंच उदात्त तत्त्वाशीं बेइमानी करण्यांत नि जनतेचा विश्वासघात करण्यांत त्याला कसलीच अपकीर्ति वाटत नाहीं. तो तत्त्ववेत्ता नाहीं, तत्त्वप्रणेता नाहीं, तसाच तत्त्वाशीं इमानेंइतबारें वागणारा विश्वासार्ह नेताहि नव्हे. त्यामुळें आज ब्रिटन-फ्रान्स या तथाकथित लोकशाह्यांशीं संगनमत करतांना तो दिसेल तर त्याच क्षणीं नाझी हुकूमशाहीचा अनुनयहि करीत असलेला दृष्टीस पडेल. जगांतील कामगार संघटनांना आपापल्या प्रस्थापित सरकारांविरुद्ध बंड करून उठण्याचा जहाल संदेश तोंडानें देईल नि हातानें चिमकुल्या स्वतंत्र राष्ट्रांचें स्वातंत्र्य हिरावून घेईल. स्वतःच्या देशांत एखाद्या कामगारानें बंड तर राहोच पण एखादा टीकेचा शब्द उच्चारला तरी त्याला तत्क्षणीं गोळी घालून ठार करील. कामकऱ्यांचा सर्वाधिकारी स्टालिन याची अशी ही राजवट आतां सुरू आहे. त्याच्या परराष्ट्रीय धोरणाचें एका वाक्यांत वर्णन करावयाचें तर—१९३४ पासून स्टालिनचे नाझी-मैत्रीसाटीं

प्रयत्न सुरू झाले नि अखेर त्याची परिणति १९३९ ऑगस्टमध्यें रूसो-जर्मन अनाक्रमणाचा करार होण्यांत झाली. मि. लुई फिशर यांनीं या धोरणाचीं दोन कारणें दिलीं आहेत. (१) स्वदेशांतील अडचणी; आणि (२) रशियांतील राष्ट्रवादाचा पुनर्जन्म. एका हिंदी समाजसत्तावाद्यानें या परराष्ट्रीय धोरणासंबंधीं असें लिहिल्याचें आठवतें–'रशियांतील नवा 'होयब्रां'चा वर्ग म्हणजे सरकारी अधिकारी, इंजिनीअर्स, शास्त्रज्ञ व 'स्टॅक्नोव्हाइट्स' यांचा गट हेंच रशियाचें सामर्थ्य. इतर भांडवलशाही राष्ट्रांमधील सत्ताधारी वर्गाप्रमाणेंच हा गट बलवान् आहे. आणि या गटाचें धोरण म्हणजेच सोव्हिएट रशियाचें परराष्ट्रीय धोरण.' या वाक्याला टीकेची अगर भाष्याची आवश्यकता आहे काय ?

"सोव्हिएटांच्या सुपीक भूमीमध्यें तोंड खुपसणाऱ्यांस जन्माची आठवण राहील असा मार देण्यांत येईल हेंच आमचें पराराष्ट्रीय धोरण." कम्युनिस्ट पक्षाच्या ८ व्या अधिवेशनांत चार तासांचें पल्लेदार भाषण करून अखेर सोव्हिएट सर्वाधिकारी स्टालिन यानें स्वतः हें वाक्य उच्चारलें होतें. विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, या अधिवेशनांत त्यानें तयार केलेल्या नव्या राज्यघटनेला १५४००० उपसूचना आलेल्या होत्या असें म्हणतात; तथापि स्टालिननें अखेर आपलाच विजय करून दाखविला. या वरील उद्गारांतून संरक्षक राष्ट्रवाद स्पष्टपणें प्रतीत होत आहे, असें म्हणणें चूक होईल काय ?

चालू दुसऱ्या महायुद्धाचे सुरवातीची परिस्थिती अत्यंत अस्थिर नि अनिश्चित झाली होती. दोस्तांच्या आणि सोव्हिएट रशियाच्या तहासाठीं वाटाघाटी सुरू होत्या. या वाटाघाटींची लांबण इतकी दीर्घकाल चालली होती कीं अखेर 'आमचीं सर्व विमानें सुखरुप परतलीं' असें वृत्त ज्याप्रमाणें आज ब्रिटिश हवाई खात्याची युद्धपत्रिका न चुकतां दररोज देत असते, त्याचप्रमाणें 'वाटाघाटी चालू आहेत' याच वृत्ताचा कायम ठोकळा (Block) करून ठेवण्याचा मोह त्या वेळीं कित्येक वृत्तपत्रकारांना झाल्यावांचून राहिला नसेल !

रशियाचा तत्कालीन परराष्ट्रीय मंत्री मॅक्झीम लिटव्हिनॉफ याला ता. ३ मे १९३९ रोजीं सोव्हिएट सरकारनें काढून टाकले आणि त्याच्या जागीं कौन्सुलेट ऑफ दि पीपल्स कमिसारचा अध्यक्ष व्ही. एम्. मोलोटॉव्ह याची नेमणूक केली. या वृत्तानें जगांतील बऱ्याच मुत्सद्यांना आश्चर्याचा धक्का दिला; नि त्यामुळें रशियाच्या धोरणाचें सामान्य स्वरूपहि त्यांना तर्कितां आलें. एम्. लिटव्हिनॉफ याचे प्रयत्न ब्रिटन–फ्रान्सशीं मित्रत्व जोडण्याचे होते. परंतु त्या वाटाघाटी मॉस्कोला मान्य झाल्या नाहींत; कारण एकतर त्यांत रशियाला जपानविरुद्ध लष्करी साहाय्याची हमी दिलेली नव्हती व दुसरें रशियन सोव्हिएटचा ब्रिटनच्या हिटलरप्रतिरोधक (Stop–Hitler) मोहिमेवरचा विश्वास उडाला होता. मॉस्कोला परस्पर साहाय्याचा करार हवा होता; नुसती दोस्तांच्या मदतीला धांवण्याची फुकटी दगदग नको होती. परंतु ब्रिटन त्याला सिद्ध नव्हतें. बाल्कन राष्ट्रांचें स्वातंत्र्य धोक्यांत आल्यास युद्धप्रसंगीं रशियानें दोस्तांना साहाय्य करावें एवढेंच स्वार्थी धोरण ब्रिटन–फ्रान्सचें होतें; त्यामुळें सहाजिकच रशियानें त्यांच्या मित्रत्वाचा हात झिडकारला. 'इझवास्ता 'नें ठणकावून सांगितलें: " This absurd nonsence has nothing in common with the attitude of U. S. S. R. "

योगायोग असा कीं, फॅसिझम वा नाझीझम विरुद्ध बोल्शेव्हिझम यांचें तुमुल युद्ध माजेल नि तेंच दुसरें जागतिक महायुद्ध ठरेल अशी अपेक्षा लोक त्या काळीं करीत असतां, नेमकी त्या अपेक्षेविरुद्ध घटना घडून आली; नाझी जर्मनी व बोल्शेव्हिक रशिया यांचें सख्य घडून आलें. आधुनिक रशियाच्या इतिहासांत तरी सोव्हिएट सरकारचा विशेष संबंध जर्मनीशींच आला; नि तोहि शत्रुत्वापेक्षां मित्र या नात्यानेंच अधिक. ज. क्रिव्हिटस्कीनें सांगितलें आहे कीं, 'लेनिनच्या पश्चात जर्मन–सहकार्याची उत्सुकता जर कोणत्या पुढाऱ्यानें दाखविली असेल तर ती स्टालिननेंच; नि क्रेमलीनमध्यें जर्मनीचा मित्र जर कोणी असेल तर तो स्टालिनच !' ही विचित्र विधिघटना दिसते ! फॅसीझमचा नायनाट कर-

ण्यासाठीं ज्याचा जन्म झाला तोच समाजसत्तावादाचा पुजारी स्टालिन, समाजवादाशीं उभा दावा असणाऱ्या हिटलरशीं सख्यत्व जोडण्याचा, वाटेल ती किंमत देऊनहि, प्रयत्न करतो हें नवल नव्हे काय! स्टालिननें हिटलरचा अनुनय केला असें सिद्ध करण्यासाठीं अनेक खरींखोटीं विधानें केलीं जातात. परंतु स्टालिनसारखा पोलादी हुकूमशहा स्वतःच्या पाठीमागें प्रबल लष्करी सामर्थ्य उभें असतांना हिटलरशीं एखाद्या नादान दुबेला-सारखें वर्तन करील ही गोष्ट शक्य दिसत नाहीं; तो इतिहास कांहींसा विकृत स्वरूपांतच जगापुढें मांडला गेला आहे असें म्हटल्यास ती चूक ठरणार नाहीं. तथापि स्टालिन हिटलरचें प्रचंड सामर्थ्य जाणून होता नि आहे नि म्हणून त्याच्याशीं सख्यत्व जोडण्यासाठीं त्यानें आपल्या उदात्त तत्त्वाचाहि स्वहस्तें होम करण्यास कमी केलें नाहीं, हें खरें. आजहि तोच प्रकार मागील अंकावरून पुढें चालू आहे.

जर्मनीनें जिंकलेल्या पोलंडचा लचका तोडणारें रशियाचें धोरण नि फिनलंडवर निर्दय स्वारी करून त्याच्यावर एका नामधारी सरकारचें बाहुलें स्थापन करण्याचें सोव्हिएट यूनियनचें धोरण हें समाजसत्तावादी, आंतरराष्ट्रीय नि बोल्शेव्हिक तत्त्वज्ञानांत 'योग्य' म्हणून ठरूं शकतें काय?

लेनिननें मागेंच बजावून ठेविलें होतें.[१] "नका, रशियन लोकांनो, फिनलंडवर आपली इच्छा लादण्याचें धाडस करूं नका. दुसऱ्यावर जुलूम करणारा कोणताहि समाज स्वतः स्वतंत्र असूंच शकत नाहीं हें लक्षांत ठेवा." लेनिनच्या या उपदेशाला रशियानें गुंडाळून ठेविलें. कॅरेलियन इस्थमसवरतीं एकादें 'रिपब्लिक' म्हणजे लोकसत्ताक राज्य स्थापन करण्याची योजना आंखून रशिया यापुढें जगाच्या डोळ्यांत धूळ फेकूं शकत नाहीं. त्याचा लांडगेपणा आतां साऱ्यांच्या प्रत्ययास आलेला आहे. त्याच्या तत्त्वच्युतीची कबुली त्याच्याच भक्तांनीं निःसंदिग्धपणें, प्रांजलपणें दिली आहे.

जर्मनी नि रशिया यांचे हे परस्परसंबंध कसकसे वाढत गेले तो इति-

१ लेनिन; १२ मे १९१७

हास मोठा मनोरंजक आहे. पहिल्या महायुद्धानंतर रशियांत बोल्शेव्हिक राज्यपद्धति सुरू झाली नि १९२३ सालीं हिटलरनें पराभूत जर्मनींत नाझीवादाची प्राणप्रतिष्ठा केली. हिटलरनें आपल्या योजना मूर्त स्वरूपांत आणण्यासाठीं रशियाचें साहाय्य घ्यावयाचें ठरविलें होतें व त्याप्रमाणें ता. १३ आक्टोबर १९३० रोजीं, नाझी अनुयायांपुढें भाषण करतांना तो म्हणाला कीं, 'रशियाच्या व इटालीच्या साहाय्यानें मी इंग्लंडचा नाश करीन आणि हिंदुस्थान रशियाला नि ब्रिटन इटालीला देऊन टाकीन.' अशा प्रकारचा एक उल्लेख " लंडन टाईम्स " च्या रोममधील वार्ताहरानें एकदां केलेला होता.

ज. क्रिव्हिटस्की यानें रेपॅलो कराराची उपपत्ती लावतांना लिहिलें आहे कीं, " हिटलर सत्तारूढ होण्यापूर्वी बरीच वर्षे रशिया व जर्मनी यांचें सख्य समदुःखी या नात्यानें जुळून आलें होतें. १९२२ च्या रेपॅलो तहानें रशिया नि जर्मनी यांची जूट झाली. महायुद्धांतील विजेते म्हणून मित्रराष्ट्रें रशिया व जर्मनी यांच्याकडे साशंकतेनें पाहात होतीं; रशिया नि जर्मनी [illegible]ांत पडलीं होतीं. व्हर्सायचा तह जर्मनीप्रमाणेंच रशियानेंहि तीव्रपणें निषेधिला होता. उभयतांचे आर्थिक हितसंबंध परिस्थितीनें व परंपरेमुळें परस्परांशीं निगडित झाले होते. नाझी पक्ष सत्ताधारी होण्यापूर्वी दहा वर्षें सेनापति व्हॉन सीक्त याच्या नेतृत्वाखालील जर्मन सैन्य व रशियन सेना यांच्यामध्यें मैत्रीचा गुप्त करार करण्यांत आला होता व तो दोन्ही पक्ष पाळीत होते. " व्हर्सायच्या अपमानकारक तहाचा पुरेपूर सूड उगविण्यासाठीं नाझींच्या चळवळीची निर्मिति झालेली आहे, अशी कल्पना स्टालिननें करून घेतल्यानें त्या चळवळीबद्दल त्याला सहानुभूती वाटूं लागली व त्यानें नाझीश्रेष्ठींशीं आपले अधिकाधिक निकटचे संबंध आणण्याचें धोरण कायम केलें.

बोल्शेव्हिझमचें व नाझीझमचें बंधुत्व

रशिया व जर्मनी या दोन्ही देशांतील दीर्घकाल अनुभव घेऊन आलेले अमेरिकन लेखक मि. चेंबरलेन यांनीं नाझी व बोल्शेव्हिक

यांचें साम्य दाखवितांना जर्मन नाझीवादाला पिंगट बोल्शेव्हिझम नि रशियन कम्युनिझमला लाल नाझीझम म्हटलें आहे.

मि. फ्रँक न्यून्स यांनीं "लंडन टाईम्स"मध्यें लिहिलेल्या एका लेखांत प्रस्तुत साम्य सप्रमाण सिद्ध केलें आहे. तें त्यांच्याच शब्दांत देणें बरें:

(१) या दोन्ही राष्ट्रांत त्यांच्या विशिष्ट पद्धतीनुसार एक हुकूमशहा आहे. जनतेकडून प्रत्यक्ष स्वतंत्र मतदानानें अगर त्यांनीं निवडलेल्या एखाद्या विधिमंडळामार्फतहि स्वतंत्रपणें या सर्वाधिकाऱ्याची निवड होत नाहीं.

(२) नाझीवाद व समतावाद अस्तित्वांत असलेल्या या दोन्ही राष्ट्रांत मुद्रणस्वातंत्र्याचा लवलेशहि नसून तेथील वृत्तपत्रादिकांना सरकारी धोरणाचाच पुरस्कार करावा लागतो.

(३) दोन्ही ठिकाणीं प्रचंड स्वतंत्र हेरखातें आहे. सबंध राष्ट्रावर धाक ठेवून दडपशाही गाजविणें व जनतेच्या प्रामाणिक स्वतंत्र मतांनाहि वाचा फुटूं न देणें हें या खात्याचें काम. (जर्मनींतील 'गस्टापो' व रशियांतील 'ऑगप्यू'.)

(४) दोन्ही देशांत स्थानबद्धांच्या छावण्या असून, त्या छावण्यांतून कोणाहि व्यक्तीला, केव्हां व किती काळ डांबून ठेवण्यांत येईल याची कल्पना बांधतां येणार नाहीं. इंग्लंडमधील हेबियस कॉर्पस्सारखा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा एकहि कायदा या दोहोंपैकीं एकाहि देशांत नाहीं.

(५) सरकार ठरवील त्या जनहिताच्या व्याख्येप्रमाणें कोणत्याहि देशहिताच्या कामगिरीवर कोणाहि नागरिकाला सक्तीनें, त्याच्या निवासस्थानापासून कितीहि दूर अंतरावर, पाठविण्याचा अधिकार दोन्ही सरकारांना आहे. रशियांतील 'स्टालिन कालव्या'च्या बांधकामासाठीं याप्रमाणें १० लक्ष कामगारांची रवानगी झाली व तो पुरा करण्यांत आला. जर्मनीमधील सिगफ्रिड तटबंदीची बांधणीहि याच पद्धतीनुसार झालेली आहे.

(६) जर्मनांनीं ज्यू लोकांची व रशियनांनीं सरदार, सावकार व

मध्यम वर्ग यांची केलेली ससेहोलपट तत्त्वतः सारखीच. बोल्शेव्हिझमची सत्ता सुरू होण्याच्या पहिल्या काळांत रशियांतील ३० लक्ष नागरिकांना अत्यंत हालअपेष्टांत रशियांतून परागंदा व्हावें लागलें. त्यांची मालमत्ता सरकारजमा झाली. त्यांच्या साहाय्यासाठीं कोणत्याहि प्रकारचा द्रव्यनिधी जमविण्यांत आला नाहीं; आणि ज्या सहस्रावधि दुर्दैवी जीवांना रशियाची सरसीमा वेळेवर ओलांडणें शक्य झालें नाहीं. त्यांची सररहा कत्तल झाली. जर्मन ज्यूंचीहि गत हीच झाली.

(७) दोन्हीहि देशांच्या निवडणुकांच्या पद्धतीन्वयें उपयोजिल्या जाणाऱ्या मतांपैकीं शें. ९७ मतें मिळविणाऱ्या एका उमेदवारास सरकारी मान्यता दिली जाते.

(८) जर्मनी व रशिया या दोन्ही देशामध्यें अनुक्रमें नाझी व कम्युनिस्ट या अधिकारारूढ पक्षांचें संख्याबल अल्प म्हणजे प्रत्येकीं सुमारें ४० लक्षाइतकें आहे. तथापि या पक्षाखेरीज त्या त्या राष्ट्रांत दुसरा कोणताहि प्रश्न बेकायदा समजला जातो.

(९) ट्रेड यूनियन्सबाबतहि तीच स्थिति. नाझींनी ट्रेड यूनियन्सना जरी संपूर्णतः वगळलें असलें तरी त्यांनीं मालक व नोकर यांच्या प्रतिनिधींची एक समिति प्रत्येक कारखान्यांत स्थापन करण्याचें धोरण ठेविलें आहे. रशियनांनीं आपल्या ट्रेड यूनियन्सचें स्वरूप सर्वस्वीं इतकें बदलून टाकलें आहे कीं, त्यांच्या प्रतिनिधींना आंतरराष्ट्रीय ट्रेड यूनियन्स कॉंग्रेसला उपस्थित होऊं देण्याला इंग्लिश ट्रेड यूनियन्स कधींच मान्यता देणार नाहींत. नाझींप्रमाणेंच प्रत्येक कारखान्यांत एक समिति स्थापण्याची पद्धति बोल्शेव्हिकांनींहि चालू केलेली आहे.

(१०) समतावाद धर्म (ख्रिश्चन)–विरोधी आहे. ग्रीक धर्मपंथाचा निःपात करण्यास समतावाद बहुतांशीं कारणीभूत आहे. ख्रिश्चन धर्मपंथांतील एकाद्या विशिष्ट व संघटित पंथाला नाझींनीं अद्यापि नेस्तनाबूत केला नसला तरी नाझीवादाचें धर्मसंबंधीं धोरण शत्रुभावाचेंच आहे. धर्मगुरु निमॉलर व आणखी इतर बरेच लोक यांना नाझी दंडुकेशाहीनें वेळो-

वेळीं जो ‘ प्रसाद ’ दिला त्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होण्यासारखी आहे.

(११) प्रत्येक गोष्टीला ‘ सामाजिक ’ स्वरूप देण्यापासून बोल्शेव्हि-कांनीं राजवटीला प्रारंभ केला; तथापि याहि धोरणांत स्थित्यंतर होत असल्याचें सांगितलें जात आहे. आतां तर खाजगी धंदे व खाजगी माल-मत्ता यांना सरकारकडून वाढत्या प्रमाणांत संमति दिली जात आहे. नाझींच्या कारकीर्दीचा प्रारंभ ‘ समाजीकरणा ’–पासून झाला नसला तरी त्यांचें धोरण बहुधा त्याच अनुरोधानें हालत आहे. बोल्शेव्हिक व नाझी धोरणांतील या बाबतींतील अगदीं क्षुल्लक स्वरूपाचे व लक्षांत न येण्यासारखेच काय ते भेद यापुढें शिल्लक उरतील.

१९३७ च्या एप्रिलमध्यें स्टालिननें आपला खाजगी (व्यक्तिगत) वकील म्हणून डेव्हिड कँडेलकी याला हिटलरकडे धाडला. पण स्वतःचें सामर्थ्य रशियाशीं टक्कर देऊं शकेल इतकें वरचढ झाल्याखेरीज स्टालिनशीं मैत्रीचा तह करण्यास तो संमत नव्हता. हिटलरनें कँडेलकीला नकार दिल्यानें कँडेलकी हात हालवीत मॉस्कोला परतला. याच वेळीं स्टालिननें हिटलर–सख्यत्वासाठीं एक जगड्व्याळ योजना हातीं घेतली होती. जगांतील सर्व देशांत कम्युनिस्टांबरोबर ‘ पॉप्युलर फ्रंटस् ’ निर्माण करून, हिटलरवर रशि-याशीं मैत्री करण्यासाठीं दडपण आणावयाचें असें तें कारस्थान होतें. कॉमिंटर्न पक्ष हा मध्यस्थी म्हणून स्टालिननें त्यासाठीं हातीं धरला होता. तथापि हीं कारस्थानें चालू असतां स्टालिनचा जप मात्र असाच चालू होता कीं, ह्या साऱ्या घडामोडी जगांतील सर्व राष्ट्रीय स्वातंत्र्यवाद, लोक-शाहीचें खूळ नि वाढती हुकूमशाही सत्ता यांना जगांतून नष्ट करावें यासाठींच घडविल्या जात आहेत.

स्पेनकडे पाहिलेंत तर रशियाची हीच अरेरावी लुडबूड तिथेहि चालली होती असें दिसेल. स्पेनमधील अर्वाचीन यादवीचा इतिहास आतां बहु-तेकांच्या परिचयाचा झालेला आहे. रशियन कम्युनिस्टांनीं पडद्यामागें राहून तेथील राजकारण कसें हालविलें याचा वृत्तांत फार मोठा आहे. तथापि त्यांत अधिक खोलवर न शिरतां एवढेंच सांगतां येईल कीं, स्पॅनिश

यादवीचें मूळ कारण स्टालिनचा आगलावेपणा. स्पेन सरकारकडून शस्त्रास्त्रांसाठीं सोव्हिएट रशियानें पिळणूक करून पैसे उकळले असें बोललें जातें. कॅवेलेराचा नाश, नेग्रीनचा नायनाट नि कम्युनिस्ट पक्षापुढें मान वांकविण्यास सिद्ध नसलेल्या स्पॅनिश सरकारपक्षीयांच्या ऑगप्यूमार्फत केलेल्या कत्तलीचे प्रसंग रशियाच्या जगत्क्रांतिवादी धोरणाला भूषणावह खास नाहींत. ' स्टालिननें स्पॅनिश लोकशाहीच्या पाठींत कायमची सुरी खुपसून ठेविली आहे ' असें ज. क्रिव्हिटस्की स्पष्टपणें म्हणतो.

लाल आक्रमणापासून सावध रहा

स्टालिननें जर्मनीचें मित्रत्व संपादन केलें, त्यांत स्टालिनची फार दूरदृष्टि आहे असें सांगितलें जातें. भांडवलशाही व हुकूमशाही राष्ट्रांचें परस्परांत भांडण लावून त्यांचा एकमेकांकरवीं नाश करावा; अगर तीं आपसांत लढून निर्बल झालीं म्हणजे आपलें समाजसत्तावादी क्रान्तीचें उद्दिष्ट साधून घ्यावें असा स्टालिनचा डाव आहे. इतर राष्ट्रें परस्पर झुंजत असतां मिळणाऱ्या अवधींत रशिया लष्करी दृष्ट्या व औद्योगिक बाबतींत बलसंपन्न करावा अशा विचारानें रशियन सरकारनें जर्मनीशीं सख्य जोडलें आहे. अखिल जगतावर कामगारांचें राज्य स्थापन करावयाचें आहे, समाजसत्तावादी जगत्साम्राज्याची निर्मिति करावयाची आहे. यासाठीं स्टालिननें पोलंडचे लचके तोडले, फिनलंड घशांत टाकला, उद्यां आशियांतील एखाद्या राष्ट्रावर त्याची धाड पडेल ! —आणि हें कशासाठीं ? तर— जगावर वर्गरहित आदर्श समाजरचना नि सरकार नसलेलें राज्य निर्माण करण्यासाठीं ! कधींहि प्रत्यक्षांत दिसूं न शकणाऱ्या सोव्हिएटवाद्यांच्या या स्वप्नाच्या पूर्ततेसाठीं हीं सारीं ' पवित्र पापें ' घडत आहेत ! मृगजळामागें धांवण्याचाच हा प्रकार. हिंदुस्थानची पिळणूक करणारी ब्रिटिश नोकरशाही, अॅबिसीनियावर आक्रमण करणारी इटालियन साम्राज्यशाही, युरोपांतील देश घशाखालीं घालणारी हिटलरशाही, चीनची लाडगेतोड करणारी जपानी भांडवलशाही यांपैकीं प्रत्येक शाही अट्टाहासानें असेंच म्हणत आहे कीं, 'हें सारें आम्हीं त्यांच्या कल्याणा-

साठींच करीत आहों. यांत आमचा स्वार्थ कोणताहि नसून अज्ञानांत गुरफटलेल्या या बिचाऱ्या कोंकरांच्या अंतिम हिताचीच काळजी आम्हाला लागलेली आहे ! ' (अंतिम हिताची तर नव्हेच पण अन्ताची मात्र काळजी लागलेली असावी !)

अशा तऱ्हेनें कोणीहि लुटारू, खुनी वा दरवडेखोर आपल्या कृत्यांचें समर्थन नाहीं का करूं शकणार ? मग ब्रिटिश राजवटींतील क्रूर–डायरशाहीचें, इस्थोनियांत इटालियन सैनिकांनीं केलेल्या अमानुष अत्याचारांचें, हॉलंड–बेल्जममध्यें नाझींनीं केलेल्या भयानक कत्तलींचें नि चिनी जनतेवर जपान्यांनीं चालविलेल्या पाशवी जुलुमाचेंहि समर्थन नाहीं का करतां येणार ? याला कांहीं सीमा उरेल का मग ?–पण बुद्धिमंतांनीं, विचारवंतांनीं या मोहक घोषणांमागील आक्रमक वृत्ति नीट लक्षांत घेतली पाहिजे. नाहींतर कॉंग्रेस मंत्रिमंडळांनीं गरीब, निःशस्त्र मजुरांवर केलेल्या ' अहिंसावादी ' गोळीबाराचेंहि समर्थन करण्याचा अनवस्था प्रसंग उद्‌भवेल ! सोव्हिएट रशियाला जगावर शांततेची पांखर घालावयाची असेल तर त्यासाठीं जीवघेण्या बॉम्बचा राक्षसी वर्षाव करण्याची काय आवश्यकता?

याचा स्पष्ट अर्थ असा आहे ! आतां तो जुना रशिया–क्रांतिकालांतील लेनिनचा आदर्श रशिया–शिल्लक उरलेला नाहीं. जागतिक हित वगैरे त्याला कांहीं माहीत नाहीं. चढाऊ राष्ट्रवादानें चेतविली गेलेली लाल सेना जेवढा प्रदेश पादाक्रान्त करणें शक्य असेल तेवढा करून रशियन साम्राज्याचा विस्तार करील. फक्त फरक एवढाच कीं जुन्या काळचा निकोलस झार जाऊन त्याच्या जागीं बादशहा स्टालिनची प्रतिष्ठापना झालेली असेल. जागें झालेलें हिंदुराष्ट्र या लाल आक्रमणाला बळी पडणार नाहीं याची दक्षता आपण घ्यावयास नको काय ?

रशिया–चढाऊ राष्ट्र

[1]असें म्हणतात कीं, सोव्हिएट रशियाचा सर्वाधिकारी मॉ. जोसेफ स्टालिन यानें " हितोपदेश " नि " पंचतंत्र " या ग्रंथांचा सूक्ष्म अभ्यास केला आहे. गोष्ट खरी–खोटी त्याचा तोच जाणे! पण एवढें मात्र खरें कीं, त्याच्या राजकारणाची इमारत ज्या पायावर उभी आहे, तो पाया ' पंचतंत्रां ' तील नीतीचीच प्रतिकृति आहे.

नव्या रशियाचा निर्माता भाई लेनिन याच्या मृत्यूनंतर–नव्हे त्याला अखेरची घरघर लागली त्या वेळेपासूनच–भाई स्टालिनकडे सोव्हिएट राज्ययंत्राची वारसदारी आली; नि त्या वेळेपासून आजपर्यंत राजनैतिक क्षेत्रांत स्टालिननें मिळविलेले विजय अखंड परंपरेनें चालत आलेले आहेत.

आज या १९४१ च्या मार्च–प्रारंभाला जगाच्या राजकारणाची जी स्थिति आहे, त्यांत सोव्हिएट यूनियनचें स्थान अपरिहार्य महत्त्वाचें असल्याचें दिसून येईल. गेल्या महायुद्धांत ' दोस्तां ' च्या बाजूनें लढून रशि-

---

१ " झंकार " साप्ताहिक २३ नि ३० मार्च १९४१

-याने जें गमावलें त्याच्या अनेक पटींनीं मोठें घबाड या दुसऱ्या महायुद्धांत न लढतां, फक्त जर्मनीच्या बाजूला उभें राहून, रशिया प्राप्त करून घेणार आहे. आणि याला कारण जशी स्टालिनची मुत्सद्देगिरी, तशीच ब्रिटिश राजकर्त्यांची रशियाशीं अप्रामाणिक वर्तणूक.

सोव्हिएट रशियाच्या धोरणाचा विचार करून त्याची कांहीं एक निश्चित रूपरेखा सांगणें ही गोष्ट आज गेले कित्येक दिवस खरोखरीच दुर्घट होऊन बसली होती. परस्परविरोध, गूढता, तत्त्वच्युति इत्यादि विविध रंगांनीं युक्त असलेलें सोव्हिएट राजकारण हें नुकतें नुकतें एक ' अनाकलनीय कोडें ' होऊन राहिलें होतें. क्रेमलीनच्या या पुरातन राजवाड्यांत काय घडत आहे, याचा अजमास घेण्यासाठीं तेथें जाऊन राहिलेले सर स्टॅफोर्ड क्रिप्ससारखे इंग्रज मुत्सद्दीहि त्या बाबतींत अयशस्वी ठरले. परंतु १९४१ सालानें या कोड्याचा बराच उलगडा केल्यासारखा दिसेल.

पोलंडवरील आक्रमणाचा किंवा रशियाच्या भाषेंत त्याच्या ' न्याय्य विभागणी ' चा प्रश्न उपस्थित होईपर्यंत चालू महायुद्धाच्या दृष्टीनें रशियन सोव्हिएटला युरोपच्या राजकारणात लक्षांत घेण्यासारखें दृश्य स्थान नव्हतें. तोंपर्यंत ब्रिटन–फ्रान्स नि जर्मनी–इटाली आपापले डावपेच रशियाचा विचारहि न करितां पार पाडूं शकत होते. परंतु पोलिश लढ्यापासून त्या स्थितींत पालट पडला आहे. पोलिश स्वातंत्र्याचा अपहार होणें किंवा रुमानिया जर्मन रीशशीं जोडला जाणें याचा सरळ नि स्पष्ट अर्थ, नाझी जर्मन सरसीमा बोल्शेव्हिक रशियाच्या सीमेला येऊन भिडणें. अर्थात् या दोन परस्परविरोधी, एकमेकांच्या हाडवैरी तत्त्वोपासकांची गांठ पडणें म्हणजे त्या संघर्षांतून ठिणग्या निर्माण होणें अपरिहार्य होतें. दूरदर्शी हिटलरनें ही सर्व परिस्थिति लक्षांत घेऊनच स्टालिनच्या मतप्रवाहाची चांचपणी करण्यासाठीं बृहत्तर युक्रेनचा प्रश्न निर्माण केला. त्या प्रश्नाच्या उपस्थितीबरोबरच तर्किल्याप्रमाणें सोव्हिएट रशियानें हालचालीस किंवा तशा बहाण्यास सुरवात केली. हिटलरनें तेवढ्यांत मॉस्को सरकारचें पाणी जोखलें नि तें परावलंबित्वामुळें थोडें कमजोर आहे हें समजूनच

आपलें घोडें पुढें दामटलें. तेवढ्यांत इतर अनंत उलाढाली करून जर्मनीनें मेमेलचा घांस गिळला नि ढेंकर देत पोलंडकडे दृष्टि वळविली.

इंग्लंड फ्रान्सनीं पोलंडला संरक्षणाची हमी दिली; पण त्याची परिपूर्तता करण्याची शक्यता रशियन मैत्रीशिवाय संभवत नव्हती. लगेच इतके दिवस ज्याला ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनीं अस्पृश्य लेखून दूर ठेविलें होतें, नि ज्याला ते पाण्यांत पाहात होते—आजहि पाहात आहेत—त्याच यू. एस्. एस्. आर. शीं लष्करी साहाय्याच्या करारासाठीं वाटाघाटी सुरू केल्या. गरज लागतांच वैद्याकडे धांवण्याच्या ब्रिटिश राजनीतीला उद्देशून रशियाचे सरकारी वृत्तपत्र " इझवास्ता " यानें मार्मिकपणें लिहिलें आहे: " वास्तविक पाहतां ब्रिटन—फ्रान्सच्या मनांतून सोव्हिएट यूनियनविषयीं कमालीचा द्वेषभाव आहे; आणि याचाच फायदा घेऊन जर्मनी, इटाली व जपान यांनीं रशियाविरुद्ध एक ' ॲन्टीकॉमिंटर्न पॅक्ट ' निर्माण करण्याचें बुजगावणें उभें केलें. त्या बुरख्याखालीं दडून त्या तीनहि राष्ट्रांनीं आपलें लष्करी सामर्थ्य उत्तम रीतीनें वाढविलें; पण तोंपर्यंत ब्रिटनला वा फ्रान्सला रशियाच्या साहाय्यार्थ जाण्याची आठवणसुद्धां झाली नाहीं. मात्र आतां जेव्हां त्या तीनहि संघटित नि प्रबल राष्ट्रांनीं ब्रिटन—फ्रान्सच्या आसनांनाच सुरुंग लावण्यास सुरवात केली, तेव्हां त्यांचे डोळे खाडकन् उघडले; नि त्यांनीं रशियाकडे धांव घेतली. पण कशासाठीं ?—तर स्टालिनच्या यूनियनला फॅसिस्ट सर्वाधिकारशाहीविरुद्ध लढवून दोघांचाहि समूळ नाश करण्यासाठीं ! "

या वाटाघाटी चालल्या असतांनाच एकाएकीं रूसो—जर्मन अनाक्रमणाच्या कराराचा जन्म झाला नि दुसऱ्या महायुद्धाचा वणवा पेटला.

यानंतर रशियानें ३० नोव्हेंबर १९३९ ला फिनलंडवर आक्रमण केलें. परंतु त्यांत सुमारें साडेतीन महिने लढून लाल सैन्यानें जगभर आपल्या लष्करी सामर्थ्याची नाचक्की करून घेतली. रशियाला त्या वेळीं कळून आलें कीं, आपल्या अवाढव्य प्रदेशांतील दळणवळणाचीं साधनें अपुरीं असून हत्याकांडांत ठार झालेल्या कसलेल्या सेनापतींची वाण त्वरित भरून

काढणें अत्यावश्यक आहे. अखेर स्टालिनला पाहिजे होत्या त्या सवलती त्यानें फिनलंडमध्यें मिळविल्या; पण त्यांत नवल नाहीं !

युद्ध टाळण्याची पराकाष्ठा

यापुढें मात्र स्टालिनचें धोरण खरोखरीच अत्यंत कुशल मुत्सद्देगिरीचें नि कावेबाज राहिलें आहे. आपल्या अंगाला किंचित्हि कुठें खरचटा पडणार नाहीं किंवा सरकारी दारूगोळ्यापैकीं एखादीहि गोळी उपयोजावी लागणार नाहीं अशा बेतानें नुसत्या दमदाटीवर नि राजनैतिक डावपेचांनीं जें मिळेल तें घशांत टाकावयाचें ही सांप्रत स्टालिनची राजनीति आहे. चालू महायुद्धांत सोव्हिएट यूनियनला पडावें लागूं नये म्हणून तर नाझी जर्मनीशीं स्टालिननें संगनमत केलें. द्वितीय महायुद्धाची झळ आपल्याला लागूं नये अशी दक्षता सोव्हिएट रशिया घेत असला तरी, त्याला त्या युद्धांतील फायदे मात्र अवश्य पाहिजे आहेत; नि त्याकरितांच तर त्यानें 'अँटी–कॉमिंटर्न' करारांतील एका भागीदाराशींच मित्रत्वाचा संधि करण्याचें साहस केलें !

आजपर्यंत वरील धोरणाप्रमाणें वागूनच रशियानें पोलंडचा कांहीं भाग नि फिनलंडमधील महत्त्वाचा प्रदेश हस्तगत करून, लिथुआनिया, लाटव्हिया नि इस्थोनिया हीं तीन बाल्टिक राष्ट्रें सोव्हिएट यूनियनमध्यें समाविष्ट करून घेतलीं. हिटलरच्या नॉर्वे, डेन्मार्क, हॉलंड, बेल्जम नि फ्रान्सवरील आक्रमणाशीं रशियाचा प्रत्यक्ष संबंध येण्यासारखा नव्हताच. पुढें जेव्हां बाल्कन्सच्या राजकारणांत नि डॅन्यूबियन प्रदेशांत नाझींचा हात शिरकूं लागला, तेव्हां रशिया नि जर्मनी यांचे हितसंबंध एकमेकांशीं संघर्ष पावण्याची शक्यता उत्पन्न झाली.

१९४१ च्या मार्च पहिलीला हर हिटलरनें जो रक्तशून्य विजय मिळविला, त्या विजयापर्यंतचा सारा इतिहास विचारांत घेतला तर सहजपणें एक असें दृश्य दिसेल कीं, चालू महायुद्धांत बाल्कन्समधील प्रश्न हिटलर–स्टालिन यांच्या पूर्वयोजनेप्रमाणें सोडविले जात आहेत. हंगेरी, स्लोव्हाकिया नि रुमानिया यांनीं जर्मन रीशशीं एकनिष्ठा व्यक्त करून

त्रिराष्ट्र करारांत आपल्याला समाविष्ट करून घेतलें, हा कवळ कागदी चिठोऱ्यावरचा खेळ नव्हे. बाल्कन्समध्यें जर्मनीप्रमाणेंच रशियाचेहि घनिष्ठ संबंध गुंतलेले होते नि आहेत. परंतु बाल्टिक संस्थानें सोव्हिएट यूनियनला जोडलीं जातांना हर हिटलरनें जसा ब्रहि उच्चारला नाहीं, तसाच बाल्कन संस्थानांचें जर्मन अधिराज्याशीं संयोजन केलें जात असतां स्टालिननेंहि शब्द बोलावयाचा नाहीं असा संकेत ठरलेला असावा. सोव्हिएट रशियाच्या धोरणासंबंधीं दि. २४ फेब्रुवारीला "डेली टेलिग्राफ" च्या सोफिया-वार्ताहरानें पाठविलेली माहिती अवश्य विचारांत घेण्यासारखी आहे. तो लिहितो, "सोव्हिएट परराष्ट्रमंत्री मॉ. मोलोटॉव्ह यांच्या लवकरच व्हावयाच्या प्रगट भाषणाची प्रत नाझी-श्रेष्ठींना आगाऊच मिळाली होती. नि त्या भाषणांत असा सूर होता कीं, जर्मनीनें दक्षिणेकडे पाय पसरले तरी सोव्हिएट यूनियन त्याला संमति दर्शवील. यामुळें अर्थातच अत्यंत वेगानें नाझी अधिकाऱ्यांनीं आपले बल्गेरियन मोहिमेचे बेत योजिले."

George Solovevtchik या लेखकानें "The Nineteenth Century and After" या मासिकाच्या १९४० च्या डिसेंबर अंकांत स्टालिनच्या तत्कालिन उद्देशांविषयीं लिहिलें आहे: "His interests are simple enough to recognise. First and foremost, he is concerned with maintaining his dictatorship over the terrorised two hundred million slaves who now live under his rule."

"Secondly—to keep out of war at any price."

आणि याचें कारण म्हणून तो सांगतो कीं, "Neither the internal political nor the economic position of the Soviet Union enables Stalin to risk an armed conflict with anybody."

याचा इत्यर्थ असा कीं, स्टालिनला सोव्हिएट यूनियनवरील आपलें अनयंत्रित सर्वाधिकारित्व कायम राखावयाचें असून, रशियाला युद्धाची

झळ लागूं द्यावयाची नाहीं. आणि रशियाची अंतर्गत राजकीय नि आर्थिक स्थिति परराष्ट्रांशीं युद्ध जुंपलें तर रशियाला त्यांतून यशस्वी-पणानें पार नेऊं शकेल इतकी समाधानकारक वा विश्वासार्ह नाहीं.

सोव्हिएट यूनियन म्हणून ज्याला म्हणतात तो रशिया हाहि एक देश असून तें स्वयंशासित राष्ट्र आहे याची जाणीव जर विसरूं दिली नाहीं, तर सोव्हिएट श्रेष्ठींच्या उद्देशाविषयीं गोंधळांत पडण्याचें कांहींच कारण नाहीं. तसेंच स्टालिन हा एक कर्तबगार, महत्त्वाकांक्षी, मानवी गुणांनीं युक्त असा पुरुष असून अद्यापि त्यानें आपपरभावाचा त्याग करून नि अंगाला राख फासून साधुत्व अंगिकारलेलें नाहीं, ही गोष्ट जर आपण नीट लक्षांत ठेविली, तर त्याच्या हेतूविषयीं 'अनाकलनीय' असे उद्‌गार काढण्याची पाळी आपल्यावर येणार नाहीं. एका वाक्यांत सांगावयाचें तर, राष्ट्रवादाचा समूळ नाश करावयास निघालेल्या या 'कामगारांच्या स्वर्गांत' जहाल राष्ट्रनिष्ठेची जी शिकवण आज प्रत्यक्ष दिली जात आहे तिची बरोबरी फक्त नाझीच करूं शकतील !

सोव्हिएट यूनियनला एक गोष्ट कसेंहि करून टाळावयाची आहे; नि ती म्हणजे एकाच वेळीं दोन शत्रूंशीं झुंज देणें. आजचें स्टालिनचें धोरण याहिपेक्षां अधिक सुरक्षिततेचें म्हणजे युद्धापासूनच सर्वस्वीं अलिप्त राहण्याचें आहे; परंतु तें जमलें नाहीं तर निदान एकाच वेळीं दोन रणक्षेत्रांवर लढाई देण्याचा दुर्धर प्रसंग ओढवूं नये, याकरितां सोव्हिएट श्रेष्ठी आटोकाट प्रयत्न करीत आहेत. पूर्व व पश्चिम या दोन्ही ठिकाणीं एकाच वेळीं युद्ध करायला लागूं नये म्हणून लाल सैन्याचा अधिकारी वर्ग अत्यंत दक्षता आतांपर्यंत घेत आला आहे. 'लाल नेपोलियन' म्हणून ओळखला जाणारा कर्तबगार सोव्हिएट सेनापति मार्शल तुकाचेव्हस्की यानें हा दुर्घट प्रश्न सोडविण्यासाठीं आपला सारा उत्साह नि श्रम खर्ची घातले. परंतु अखेर त्यांत अपयश पावून नि हताश होऊन त्याला उद्‌गार काढावे लागले कीं, 'कांहीं झालें तरी सोव्हिएट यूनियन जर्मनीची बरोबरी करूं शकत नाहीं !' हा प्रश्न इतका बिकट होण्याचें प्रमुख कारण म्हणजे

सोव्हिएट यूनियनचा ८१४४००० चौ. मैल पसरलेला अवाढव्य प्रदेश. त्यांतहि दळणवळणाचीं नि विशेषतः लष्करी वाहतुकीचीं साधनें यांचा अभाव असल्यानें त्यांतील बिकटपणा वाढलाच आहे. सैबेरियांत फक्त एकच एक लोहमार्ग आहे. आणि या साऱ्या अडचणींत स्टालिननें 'धक्के-खाऊ' किंवा 'सीमा राष्ट्रें' (Buffer States) निर्माण करून शत्रु आपल्या घराच्या दारापासून दूर ठेवण्याचें लेनिनचें धोरण बदलून तीन बाल्टिक राष्ट्रें सोव्हिएट यूनियनमध्यें जोडल्यामुळें प्रादेशिक विस्ताराची एक नवीन अडचण उपस्थित झाली आहे. आणि यांतच सोव्हिएट धोरणाचें खरें रहस्य सांपडेल.

जर्मनी, जपान नि इटाली यांनीं कम्युनिस्ट इंटरनॅशनलविरुद्ध म्हणजे पर्यायानें रशियाविरुद्ध एक 'अँटी-कॉमिंटर्न' करार केला. परंतु या करारानें रशियाचें प्रत्यक्ष नुकसान असें कांहीं झालें नाहीं. आणि हा करार झालेला असल्यामुळें रशिया नि जर्मनी यांचें सूत जमणें शक्य नाहीं असा समज कांहीं प्रामाणिक मुत्सद्द्यांनीं—म्हणण्यापेक्षां तत्त्वोपासकांनीं—करून घेतला होता. पण लवकरच तो 'समज' गैरसमज ठरला; नि मॉस्कोमध्यें रूसो—जर्मन अनाक्रमणाच्या करारावर स्वाक्षऱ्या झाल्या. आणि तरीहि जर्मन अधिकारी म्हणालेच कीं, या नव्या करारानें अँटी-कॉमिन्टर्न कराराला किंचितहि बाध येत नाहीं. पुढें बर्लिनमध्यें जर्मनी, जपान नि इटाली यांचा परस्परसाहाय्याचा करार झाला आणि तरीहि मॉस्को-बर्लिन अनाक्रमणाचा भक्कम करार नि त्यांतील कलमें जशींच्या तशींच शाबूत राहिलीं ! राजकारणांतील हे खेळ खरोखरी भातुकलीच्या खेळातील पोरस्वभावालाहि लाजविणारे आहेत !

तथापि रूसो-जर्मन युद्ध पेटलेंच

समीपचा भूतकाल एकमेकांच्या हाडवैरांत गेला; वर्तमानांत एकमेकांनीं एकमेकांच्या गळयांत गळे, केव्हां तरी कापण्याची संधि आणूच अशा अंतस्थ उद्देशानें घातले; मॉस्को-बर्लिन अनाक्रमणाचा करार, संयुक्त डॅन्यूबिअन कमिशनमध्यें जर्मनांशीं केलेला सहकार, १२ नोव्हेंबर १९४०

ला सोव्हिएट परराष्ट्रमंत्री मॉ. मोलोटॉव्ह यानें बर्लिनला दिलेली भेट नि नुकताच १० जानेवारी १९४१ मध्यें झालेला रूसो-जर्मन व्यापारी देव-घेवीचा करार–या प्रमुख घटनांनीं त्या मैत्रीचें दृढीकरण झालें.

[1]आणि दि. २२ जून १९४१ ला पहाटे ३ वाजतां जर्मन सर्वाधिकाऱ्यानें सोव्हिएट रशियाविरुद्ध युद्ध पुकारलें. १९३९ मधील रूसो–जर्मन मित्रसंधीनें जेवढा धक्का दिला नसेल एवढा प्रचंड विस्मयाचा धक्का साऱ्या जगाला बसला! रुसो–जर्मन अनाक्रमणाच्या कराराच्या चिंधड्या उडाल्या; त्याचें कागद वाऱ्यावर विरुन गेले. पण ही अनपेक्षित–म्हणजे इतक्या लवकर–घटना घडण्यास कारणेंहि तशींच जबरदस्त घडलेलीं आहेत. अनाक्रमणाच्या करारावर स्टालिननें जी स्वाक्षरी केली होती ती त्याच्या नेहमींच्या कपटी धोरणाला धरूनच, असें आतां सिद्ध होत आहे. स्टालिनला नाझीवादाचा उत्कर्ष व्हावयाला हवा होता असें मुळींच नाहीं. उलट त्याच्या नाशाची तो डोळयांत तेल घालून वाट पाहात होता. परंतु तसें घडतांना इतर दुसरी कोणतीहि सत्ता जगांत वरचढ होऊन बसणार नाहीं, त्या परिस्थितीचा रशियाला पूर्णपणें फायदा घेतां येईल याची दक्षता त्याला अत्यंत काळजीपूर्वक घ्यावयाची होती. नाझी जर्मनीचें संकट दाराशीं होतें. त्याच्याशीं उघड शूरासारखे दोन हात करून त्याचा निःपात करण्याचें नैतिक वा भौतिक सामर्थ्यहि स्टालिनच्या रशियापाशीं नव्हतें; आज नाहीं! म्हणून त्यानें आपल्या नेहमींच्या हातचलाखीला प्रारंभ केला. रशियांत सत्ता-संपादनासाठीं त्यानें जी कुटिल नीति अवलंबिलीं तीच नीति त्यानें या प्रसंगीं उपयोगांत आणावयाचें ठरविलें. हिटलरशीं नांवापुरता सख्यत्वाचा करार करून त्या मित्रत्वाच्या बुरख्याखालीं नाझींचे डाव हाणून पाडण्याची कारवायी त्यानें सुरू केली. ही स्टालिनची राजनीति होती; परंतु हिटलर त्या बाबतींत त्याला पुरून उरण्याइतका चाकबगार आहे. जर्मनीनें रशियाशीं केलेला मित्रत्वाचा करार अखेरपावेतों टिकविण्याचे आटोकाट प्रयत्न केले; परंतु स्टालिननें जर्मनीच्या पाठींत मागून

(१) परिशिष्ट पहा.

सुरा खुपसण्याचे प्रयत्न अखेर इतक्या थरापर्यंत नेले कीं, हिटलरला त्याकडे दुर्लक्ष करणें शक्य नव्हतें; जर्मन परराष्ट्रमंत्री हर व्हॉन रिबेनट्रॉप यानें या बाबतींत सोव्हिएट वकिलाला दिलेल्या तक्रारखलित्यांत म्हटलें आहे तें खोटें वाटत नाहीं.

एकंदरीनें पाहतां यापुढें तरी सोव्हिएट राज्यकर्त्यांचें प्रचलित धोरण हें कांहीं अनाकलनीय कोडें राहिलें आहे असें मला वाटत नाहीं. रशियाला युद्धापासून सर्वस्वीं अलिप्त ठेवून, त्याची आर्थिक पुनर्घटना करावयाची आणि त्याला जागतिक राजकारणांत उच्च राजकीय स्थान प्राप्त करून द्यावयाचें, हा सांप्रतच्या सोव्हिएट श्रेष्ठींचा म्हणजे स्टालिनचा म्हणा—संकल्प असून त्याच अनुरोधानें रशियन राजकारणाचीं सूत्रें हालत राहतील. सोव्हिएट यूनियनचें नियंत्रक हे व्यवहारवादी असून, शक्तीवर त्यांचा संपूर्ण विश्वास आहे; तत्त्वोपासनेच्या खुळचट फंदांत पडून राष्ट्राच्या हिताची राखरांगोळी करणारे ‘महात्मे’ अद्यापि त्यांच्यांत कोणी नाहींत-निदान त्या सर्वांचा चालविता, बोलविता नि करविता धनी स्टालिन तरी तसा नाहींच नाहीं. यामुळें आज रशिया देश जो आर्थिक दृष्ट्या खालावला आहे नि सामर्थ्यानें कमी पडला आहे, ती त्याची हलाखीची स्थिती सुधारण्याकडे स्टालिनचें सारें लक्ष केंद्रित झालें आहे.

आणि या दृष्टिकोणांतून पाहतां ब्रिटन-अमेरिकेंतहि तथाकथित “लोकशाह्यां”—शीं सख्य जोडून त्याला काय फायदा ? त्यांच्याकडून जर कांहीं मिळणार असेल, तर फक्त युद्धांत प्रत्यक्ष भाग घेण्याचें ‘सन्मान्य’ निमंत्रण ! बरें, रशियांतील चालू तिसऱ्या (१९३८–१९४२) पंचवार्षिक योजनेंत येणारें भयंकर अपयश सांवरून धरण्यासाठीं तंत्रविशारद, यंत्रें नि कांहीं विशिष्ट माल यांचा पुरवठा या लोकशाह्या रशियाला आज करूं शकत नाहींत; कारण स्वतःचा जीव वांचविण्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या धडपडीखालींच त्यांचा जीव अर्धमेला होत आहे. तसेंच या लोकशाह्यांनीं आजवर केलेला रशियन राजवटीचा द्वेषहि स्टालिन विसरूं शकत नाहीं.

याउलट जर्मन रीश त्याची प्रत्येक गरज भागविण्यास समर्थ आहे. शेंकडों नाझी तंत्रविशारदांनीं नि शास्त्रज्ञांनीं सोव्हिएट यूनियनमध्यें जाऊन तेथील उद्योगधंदे, शेती नि इतर उत्पादन यांची पद्धति सुधारली असून, दळणवळणासंबंधीं नव्या योजनाहि आंखल्या होत्या असें कळतें. रशियानें आज तटस्थ राहणें हेंच जर्मनीला फायदेशीर असल्यामुळें युद्धांत ओढले जाण्याचा धोकाहि जर्मनीकडून त्याला संभवत नव्हता. उलट 'शांतते' च्या धोरणानें एक एक प्रदेश गट्ट करण्याची संधि जर्मनी त्याला देत असल्याचें दिसत होतें. अर्थातच जोंपर्यंत या परस्परपूरक,पोषक नि साहाय्यक संबंधांना बाध येत नव्हता, तोंपर्यंत स्टालिन–हिटलरचें युद्ध जुंपल्याच्या कितीहि 'विश्वसनीय' वार्ता कानांवर येऊन आदळल्या तरी त्यांवर विश्वास ठेवणें शक्य नव्हतें.

त्रिराष्ट्र करारांतील दुसरा एक भागीदार इटाली. याशींहि भांडण करण्याची रशियाला आवश्यकता नव्हती. सोव्हिएट तेलाचें तें एक मोठें गिऱ्हाईक असून इटालीचे जहाजें बांधण्याचे कारखाने आजवर सोव्हिएट सरकारला बरेच फायदेशीर ठरले आहेत; नि शिवाय ती सत्ता हिटलर-च्या जवळच्या मित्रांत मोडते.

परंतु इतकें असलें तरी आज जर्मनी व इटाली यांनीं रशियाशीं युद्ध घोषित केलें आहे. त्याचा इतिहासहि मोठा मनोरंजक आहे. त्रिराष्ट्र करारांतील तिसरा भागीदार हाहि रशियाच्या जुन्या हाडवैऱ्यांपैकीं एक. मध्यंतरी जर्मनी–इटालीप्रमाणेंच जपानशींहि रशियाचें सूत जमल्याचें आपण पाहिलेंच. मित्रत्वाचा कराराहि परस्परात झाला. परंतु आतां नवीन घडलेल्या घटनेनें म्हणजे रूसो–जर्मन युद्धानें या संबंधावर पाणी पडेल असें वाटतें. आतांपर्यंतच्या प्रकट-अप्रकट इतिहासावरून या सुसंधीचा फायदा जपान रशियाविरुद्ध करून घेतल्याखेरीज राहणार नाहीं, असें अनुमान तज्ज्ञ माणसें काढीत आहेत.

स्टालिननें हुकूमशाही गटाशीं संगनमत केलें ही गोष्ट स्पष्टच दिसतें. परंतु त्याचा फार मोठा डाव होता. ह्यासंबंधींचें विवेचन पुढें येईलच.

हुकूमशाही राष्ट्रांशीं स्टालिननें केलेल्या संगनमताचा निषेध करतांना इंग्लंडमधील साम्यवादी भाई एच्. एन्. ब्रेल्सफोर्ड लिहितातः “ हा रशियाचा लाल झार समाजसत्तावादाचें थडगें खणीत असून आपल्या साम्राज्यवादी विरोधकांच्या जाळ्यांत अधिकाधिक गुरफटत आहे. ”

स्टालिनच्याच एका भाईबंदाकडून त्याला मिळालेला हा आहेर आहे ! या साऱ्या उलटसुलट कोलांट्या उड्यांतून खरे साम्राज्यवादी कोण तें एक मार्क्सच जाणे !

हें सारें साधलें; रशिया आर्थिक, राजकीय नि लष्करी दृष्ट्या बलाढ्य झाला; आपसांत झुंजून शिल्लक उरलेल्या विजयी भांडवलशाही शक्तींशीं एकट्यानें दोन हात करण्याइतका विश्वास स्टालिनच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाला; तर मग पुढें जागतिक क्रान्तीची कल्पना—तीसुद्धां दुर्दैवी ट्रॉट्स्की म्हणत होता तसली नव्हे; जगावर सोव्हिएट साम्राज्य—हो साम्राज्य, अगदीं सोटेशाही जुलुमी राज्य—स्थापन करण्याची मनीषा ! कम्युनिस्ट इंटरनॅशनलचा चिटणीस नि स्टालिनचा एक कर्तबगार हस्तक डिमिट्रॉव्ह यानें मागें एकदां सांगितलें आहे.—“ But all the deviations and all the ins and outs, our tactics are directed to a single end.— The World Revolution. ” विश्वास ठेवा अगर नका ठेवूं; सोव्हिएट पुढारी तसें म्हणतात खरें !

या रशियन राष्ट्राची लोकसंख्या १८ कोटींच्या वर आहे आणि एवढ्या अवाढव्य संख्येंतून लाल सैन्यांतील पलटणी उभारल्या जातात. १९३९ सालांत रशियन सरकारनें सैनिकसिद्धतेसाठीं ४०,८८,५०,००,००० रुबल्स खर्च केले. १९४०–४१ सालाकरितां सोव्हिएट यूनियनच्या एकूण उत्पन्नाचा एक तृतीयांश भाग म्हणजे ५७ अब्ज रुबल्स लष्करी खर्चासाठीं मंजूर करण्यांत आले आहेत. रशियाची लाल सेना संख्येनें जशी प्रचंड आहे, तसेंच तिला सर्व तऱ्हेच्या युद्धपद्धतींचें शिक्षण देऊन सेनापति व्हॉरॉशिलॉव्हनें तरबेज केलें आहे. संरक्षक सैन्यां-

तून आक्रमक सेना उभारण्याची योजना रशियन लष्करी श्रेष्ठीपाशीं केव्हांच तयार होऊन राहिली आहे.

१९२४ पासून १९४१ पर्यंत लाल सेनेची संख्या नि गुण या दोन्ही दृष्टींनीं झालेली प्रगति पाहून स्तिमित व्हावें लागेल. १९३२ मध्यें रशिया युद्धसामुग्रीच्या बाबतींत पाश्चिमात्य लष्करांच्या बरोबरीला आला. १९३४ च्या सुमाराला आधुनिक शस्त्रास्त्रें लाल सैन्याला पुरविण्यांत आलीं. जनरल ग्विडेरिन या जर्मन सेनानीच्या मताप्रमाणें रशियापाशीं १९३७ मध्यें प्रत्येक सैनिकामागें १२ अश्वशक्तीचें यंत्रसामर्थ्य सुसज्ज झालें. रणगाडे, विमानें वगैरे बाबतींतहि तो मागें नाहीं. प्रतिवर्षी सुमारें २४ लक्ष नवीन तरुण या सैन्यांत भरती केले जात आहेत. आणि हें एक 'राष्ट्रीय' सैन्य आहे !

रशियाचें आरमारी, वैमानिक नि भूचर सैन्य आज कोणत्या स्थितींत आहे याची आंकडेवारीनें छाननी करून तें जगांतील बलाढ्य सत्तांना तोंड देण्याच्या बाबतींत कितपत यशस्वी ठरेल हा वादाचा प्रश्न आहे. परंतु त्यासंबंधीं एवढें लक्षांत ठेविलें तरी पुरे; जगांतील प्रथम श्रेणीच्या लष्करी सामर्थ्यांत त्याची गणना केली जाते.

आणि अशा लष्करी शक्तीनें युक्त असलेल्या या देशाचे कर्णधार जगाला ओरडून सांगत आहेत कीं, 'आमचा हा सारा खटाटोप जगाच्या कल्याणाकरितां चालला आहे. सोव्हिएट क्रान्तीचें अपुरें कार्य पार पाडण्यासाठीं आम्हीं हें व्रत स्वीकारलें आहे'!

हिंदी व रशियन महात्म्याचे उपकार

पण वस्तुस्थिति काय आहे?

स्टालिननें—ट्रॉट्स्कीच्या मताप्रमाणें—क्रांतीचा विश्वासघात केला; दुसऱ्या एका विद्वानाच्या म्हणण्याप्रमाणें त्यानें क्रांतीचें रसशोषण केलें आहे, तिचें चिपाड बनवून टाकिलें आहे. माझ्या मतें स्टालिननें रशियन क्रांतीचें देवतास्वरूप काढून टाकून तिला चालत्याबोलत्या मनुष्यांत आणून सोडलें आहे. आणि त्या थोर माणसानें जगावर हा एक महान् उपकारच करून

ठेविला आहे. वर्गरहित समाजरचना, सरकाररहित राज्ययंत्र, विषमता-रहित जगद्व्यापार, यक्षनगरींतील मनोरम कल्पना !—पण कल्पनाच !! त्या व्यवहारांत उतरूं शकणार नाहींत हें भविष्य विचारवंतांनीं केव्हांच वर्तवून ठेविलें होतें. पण लेलिनला वाटलें, आपण तें प्रत्यक्षांत उतरवूं. तो मोठ्या उत्साहानें, आत्मविश्वासानें, सात्विक ईर्षेनें पुढें सरसावला. पण ज्या मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाचा व्यवहार रशियाच्या अफाट भूमीवर घडविण्यासाठीं या महात्म्यानें चंग बांधला, त्या मार्क्सवादाचा 'लेनिनवाद' कसा होत आहे, तें त्याला स्वतःलाहि बिचाऱ्याला प्रथम उमजलें नाहीं. पुढें तें जेव्हां त्याला समजलें, तेव्हां तो हेंहि उमजला कीं, ही मार्क्सवादाची भानगड कांहीं जमण्यासारखी नाहीं. तेव्हां आपला त्या शहाण्या माणसानें 'लेनिनवादा'चा पुरस्कार केला. आपल्या अनुयायांना त्याचेच धडे दिले. पण तो सांगेः 'हें आपलें तात्पुरतें आहे बरं का; मग जेव्हां आपण सुस्थिर नि बलसंपन्न होऊं तेव्हां तो अस्सल मार्क्सवादाचा दिवा आपण रशियांत लावूं. तोंपर्यंत हा आपला 'लेनिनवादा'चाच कमी प्रकाशाचा दिवा वापरू या. त्या तेजस्वी दीपाचा प्रकाश सहन होणार नाहीं इतक्यांत जनतेला.' मार्क्सवादाची ती तारका अशा रीतीनें निखळून जमिनीवर आदळली. दगड बनला तिचा. पण चतुर लेनिननें तिची एक कमनीय मूर्ति बनवून तिला मॉस्कोच्या मंदिरांतील क्रेमलिनच्या देव्हाऱ्यांत स्थानापन्न केलें. पण तिची पूजा बांधतां बांधतांच लेनिन एक दिवस असमाधानाचे निश्वास टाकीत हा मृत्युलोक सोडून गेला.

पुढें स्टालिन आला. तो पूर्ण व्यवहारवादी. रुपये-आणे-पैंत हिशोब सारा त्याचा. तत्त्वबित्त्व तें तिकडे पुस्तकांत ! त्यानें वर म्हटल्याप्रमाणें त्या देवतेला मानव बनविलें. पण मौज ही कीं, त्यानें लेनिनची स्वर्गांतल्या देवांत प्रतिष्ठापना केली; नि स्वतः तो मृत्युलोकांतला देव बनला. तोच देव्हाऱ्यांत जाऊन बसला. क्रांतिदेवता मानवस्वरूपानें या स्टालिनदेवाची सेवा करूं लागली. केवढा महापुरुष ! क्रान्तीला आपल्या सेवेला लावलें !! —आणि स्टालिन म्हणजे रशिया. या रशिया देशाची सेवा बोल्शेव्हिक

क्रांति करूं लागली. क्रांति देशासाठीं होती; देश क्रांतीसाठीं, तिच्या प्रयोगासाठीं, तिच्या खेळासाठीं नव्हता.

मी स्टालिननें जगावर उपकार केले असें म्हणतों. तुम्ही विचाराल, कसे ? आंतरराष्ट्रीय वादाचें स्वप्नाळू तत्त्वज्ञान आज जगाला पचण्यासारखें नाहीं. त्या मृगजळाच्या पाठीमागें जें राष्ट्र आज धावूं लागेल त्याचा सर्वनाश झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं. ही वस्तुस्थिति स्टालिननें ओळखली. आंतरराष्ट्रीय वादाच्या, जगत्क्रान्तीच्या कल्पनांचा प्रयोग करण्याच्या भरांत ट्रॉट्स्की प्रभृतींकडून रशिया हें राष्ट्र नेस्तनाबूद होऊन जाईल, हें भविष्य त्याला दिसूं लागलें. त्याला तसें घडावें अशी इच्छा नव्हती. जन्मभूमीवर प्राणापलीकडे प्रेम करणाऱ्या जॉर्जियनचें रक्त त्याच्या नसानसांतून धांवत होतें. तें जागृत होऊन उठलें. ‘ थाम्बा ! ’ तो ओरडला. ‘ अशानें रशिया देशाचें नांव जगाच्या इतिहासांतून पुसून टाकलें जाईल. आपल्या प्रिय मायदेशाचा विध्वंस होऊन जाईल. ’ त्यानें बजावलें—आणि म्हणून रशियाच्या राष्ट्रीयत्वाला विरोध करणाऱ्या, रशिया देशाच्या हिताआड येणाऱ्या लक्षावधींची सैबेरियांत पाठवणी झाली, सहस्त्रावधींचीं डोकीं उडालीं, शेकडों बंदुकांच्या गोळ्यांना बळी पडले !! तसें झालें म्हणून रशिया वांचला. तें राष्ट्र जगलें. तसें न होतें तर हा घातक खेळ खेळण्याचा मोह इतर अनेक राष्ट्रांना अनावर झाला असता. आणि आतां तसा मोह कोणाला झाला तरी तो या खेळाचा प्रयोग करण्यापूर्वी हजार वेळां विचार करील. जगाला स्टालिननें एक चांगला धडा शिकविला आहे.

याचाच समकालीन इतिहास म्हणून आणखी एक कटु सत्य सांगतों. रागवूं नका. आपल्या हिंदुस्थानांतीलच आहे तें. विश्वशांतीच्या, परम अहिंसेच्या, स्वर्गीय तत्त्वज्ञानाच्या साहाय्यानें राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा ढासळलेला प्रासाद उभारूं पाहाणारे गांधीजीहि जगाला एक नवा धडा शिकवीत आहेत. जसा (अपभ्रष्ट) मार्क्सवादाचा किंवा साम्यवादाचा प्रयोग रशियांत यशस्वी ठरूं शकला नाहीं; तसाच शांति—अहिंसा—अनत्याचार—सत्य

यांच्या रसायनाचाहि प्रयोग हिंदुस्थानांत अयशस्वी झाला, असें ते आतां कंठरवानें ओरडून सांगत आहेत. एकाचा धडा रक्तानें लिहिलेला आहे तर दुसऱ्याचा अश्रूंनीं लिहिलेला. कृतज्ञ जगानें या दोन्ही महात्म्यांचें ऋण केव्हांहि विसरतां कामा नये! परमेश्वर दोघांनाहि उदंड आयुरारोग्य देवो!

आणि त्यांतील रशियन महात्म्याच्या वैयक्तिक जीवनांत प्रवेश करणें मोठें मनोरंजक आहे हें का सांगावयास पाहिजे? तिकडेच वळणार आहोंत आपण आतां.

स्टालिन म्हणजे रशिया

उंचापुरा मजबूत शरीरबांधा, रुंद खांदे नि बारीक काळेभोर डोळे अशा मूर्तीचें छायाचित्र तुम्हीं अनेकदां पाहिलें असेल. त्या चेहेऱ्यावर चाणाक्षपणाचें हास्यहि पुष्कळ वेळां विलसतांना दिसेल–तोच स्टालिन.

कोणाहि मोठ्या व्यक्तीविषयीं, अलौकिक माणसांविषयीं–फार काय असामान्य वस्तूविषयींहि अनिवार कुतूहल वाटणें हा मनुष्यस्वभाव आहे. त्यांतहि आज स्टालिन हा पुरुष जागतिक राजकारणांत प्रामुख्यानें व प्रभावानें चमकत असल्यानें तर ती उत्कंठा तीव्रतर होणें साहजिक आहे. परंतु त्याला प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पहाण्याची शक्यता जवळजवळ नाहींच. जिथें खुद्द रशियांतील जनतेला त्याची प्रत्यक्ष मूर्ति दिसणें अवघड, तिथें माझ्यासारख्या एका दूर देशांत– नि तेंहि परतंत्र भारतांत– राहाणाऱ्या एका सामान्य माणसाला त्याचें दर्शन घडणें केवळ अशक्यप्राय. तथापि त्याच्या छायाचित्रांवरूनच (कारण हिटलर-मुसोलिनीप्रमाणें वृत्तपटांतहि तो कधीं दिसत नाहीं.) जो कांहीं अंदाज बांधतां येईल तो बांधणें क्रमप्राप्त आहे.

स्टालिनला प्रत्यक्ष पाहिलेलींहि कांहीं माणसें आहेत; तेव्हां त्यांनीं केलेल्या त्याच्या वर्णनाचा आधार विश्वासार्ह समजावयास प्रत्यवाय नाहीं.

रशियन घोड्यावरील ' जॉकी '

स्टालिनचें छायाचित्र गोअरिंग, हिटलर वा मुसोलिनी यांच्यासारखें लष्करी गणवेषांत बहुधा दिसत नाहीं. अगदीं साधा आहे हा मनुष्य. (अर्थात् हा ' राजकीय ' साधेपणा कीं सत्य साधेपणा असा प्रश्न कोणी विचारीलहि). गोअरिंगच्या भपकेबाजीची तो टिंगल करतो म्हणे. परंतु धिप्पाड नि मजबूत हाडाचा हा जॉर्जियन दिसावयाला थोडासा रानवटच दिसतो. विशेषतः त्याचे राठ केस तरी त्याच्या पहाडी मुलुखांतील दांडगे-पणाची साक्ष देतात. त्याच्याकडे प्रथम दृष्टिक्षेप केल्यानंतर आदरापेक्षां साशंक भीतीचाच प्रादुर्भाव होण्याची शक्यता सर्वांत अधिक. त्या व्यक्ती-कडे पाहिल्यानंतर एक गोष्ट मात्र निःसंशय पटेल कीं, हा मनुष्य अरे-राव असावा.

कॉकेशस पर्वतांतील वज्रतुल्य ग्रेनाइट दगडापासून बनविलेला अभेद्य पुतळा असें त्याचें वर्णन कोणीतरी केलें आहे.

मागें फिरविलेले दाट काळे केंस, किंचित् आंठ्या पडलेलें रुंद नि उतरतें कपाळ, ओंठावरील फसवी हास्यछटा लपविणाऱ्या झुपकेदार नि भरपूर मिशा, भलेंमोठें, किंचित् बांकदार, लांब नि पुढें डोकावणारें नाक, ठाशीव चौकोनी हनुवटी अशा चेहेऱ्याचा पुरुष आहे हा. देवीच्या वणांनीं ओबडधोबड झालेली त्याची ती मुद्रा भव्य नि थोराड दिसत असली तरी १८ कोटी जनते-वर अनियंत्रित सत्ता गाजविणारा हा कोणी लष्करी हुकूमशहा असेल असें म्हणण्याचें धाडस, प्रथमदर्शनीं करवत नाहीं. हिरवट रंगाच्या कातडीचा हा जॉर्जियन स्वभावानेंहि बराच हिरवट आहे हें सांगण्याची आवश्यकता बहुधा नसावी. नाझी सैन्यांतील 'स्टॉर्म ट्रुपर्स'पुढें उभा राहून उत्क्षोभक भाषणें करणारा हिटलर किंवा फ्रेंच सैन्यांतील हुजरातीच्या स्वारांसमोर सागराच्या गंभीरतेप्रमाणें सावकाश भाषण करणारा नेपोलियन हे आपा-पल्या सैनिकांना जें समाधान देऊं शकत असतील, तें समाधान कांहीं

स्टालिनच्या लाल शिपायांना मिळत नाहीं. जातिवंत सैनिकाला ज्याच्याकडे पाहून स्फूर्ति मिळावी, 'आपला सेनापति' म्हणून अभिमान वाटावा असें स्टालिनच्या त्या रेंगाळणाऱ्या भाषणांत किंवा त्याच्या एकंदर व्यक्तित्वाच्या रुबाबांत कांहीं नाहीं. थोर माणसें फार भरभर चालतात असें कुठेसें वाचलें आहे मी. परंतु राजकीय क्षेत्रांत झपाट्यानें पुढें सरसावलेला हा क्रेमलिनचा रशियन व्होझद अतिशय मंदगतीनें चालतो. पायांत उंच अवजड बूट चढवून नि त्याच्या त्या जगद्विख्यात खाकी जाकिटावर एक साधारण हिरव्या रंगाचा रेनकोट घालून वावरणारा हा सर्वश्रेष्ठ असा सोव्हिएट अधिकारी—साऱ्या रशियाचा सूत्रधार—इतर सोव्हिएट अधिकाऱ्यांपेक्षां कांहीं निराळा उठून असा दिसत नाहीं. याच्या डोक्यावर दिसणारी ती जॉकी टोपी लोकांना कशाची निदर्शक वाटते कोण जाणे. परंतु मला मात्र त्या कपाळावर पुढें ओढलेल्या लोकरी टोपीकडे पाहून असें वाटतें कीं, जणूं जगांतील महान् महान् सत्तांच्या शर्यतींत रशियन घोड्यावर स्वार होऊन बसलेला हा 'जॉकी' शर्यत जिंकण्याच्या चिवट ईर्षेनें आपल्या घोड्याला तुफान वेगानें पळविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. मग त्याच्या या प्रयत्नांत त्या बिचाऱ्या घोड्याच्या तोंडांतून फेस येत आहे, तो धांवायला असमर्थ झाला आहे—कशाकशाकडेहि लक्ष देण्याला त्यावरील स्वाराला अवसर नाहीं; त्याला त्याचें भानहि राहिलेलें नसेल. आणि कोणा भविष्यवाद्यानें या 'जिंकणाऱ्या' घोड्याचें 'फ्लूक' असें भविष्य वर्तविलें असल्यास कोण जाणे! जाऊं द्या हल्लीं युद्धामुळें आपल्या इकडच्या घोड्यांच्या शर्यती बंदच आहेत नाहींतरी.

या रशियन सर्वाधिकाऱ्याचा वर वर्णन केलेला वेष उन्हाळा नि पावसाळा यांत सारखाच असतो. फक्त कडक हिवाळ्यांत रेनकोटाच्या ठिकाणीं अगडबंब सैनिक डगला येतो नि लोकरीच्या टोपीची जागा फरची टोपी घेते. ह्या स्वारीला कोणाचें बंधन आवडत नाहीं. म्हणूनच कीं काय, या पाश्चात्य पोषाखांतूनहि गळफास किंवा नेकटॉय याची हाकलपट्टी झालेली आहे.

वैद्य—डॉक्टर्सवर विश्वास नाहीं त्याचा. त्याला हृदयाची व्यथा आहे.

त्यामुळं मधूनमधून त्याची तपासणी करणें आवश्यक असते; परंतु स्वारीला आपल्या तब्बेतीची विशेष काळजी दिसत नाहीं. सहकाऱ्यांनीं नि इष्टमित्रांनीं सारखा लकडा लावला कीं मग केव्हांतरी एखादे वेळीं डॉक्टरना तो तपासणी करूं देतो. त्याला कॅन्सरचा रोगहि जडलेला आहे अशी कुणकुण अलीकडे ऐकूं येते; परंतु त्यांत तथ्य नाहीं. उलट त्याची प्रकृति सुदृढ नि निरोगी अशीच दिसते.

वयाला ६० वर्षे उलटून गेली तरी मूळचा उत्साह नि तेज स्टालिन-मध्यें अद्यापि कायम आहे असें मि. कार म्हणतो.

भ्रुकुटिभंग म्हणजे शरीरभंग

बेशिस्त नि धांदरट माणसाची अति चीड आहे त्याला. स्वतः तो फार शिस्तशीर नि विचारपूर्वक शांतपणें वागत असल्यानें त्याला इतर कोणीं धांदरटपणा केला तर राग येणें साहजिक आहे. तसा एखादा प्रसंग घडला तर त्याच्या रागाचा पारा मग किती चढेल तें कांहीं सांगतां येणार नाहीं. आणि याचा रागामुळं होणारा भ्रुकुटिभंग म्हणजे रागाला पात्र ठरलेल्या माणसाचा शरीरभंग असें जणूं समीकरणच !

स्टालिन स्वतःसंबंधीं फारसा बोलत नसल्यानें अगर हिटलर-मुसोलिनी यांच्याप्रमाणें त्यानें आत्मचरित्रहि लिहिलें नसल्यानें त्याचें व्यक्तिचित्रण करणें अवघड होऊन बसलें आहे.

अशी एक दंतकथा आहेः कांहीं वर्षांमागें प्रसिद्ध रशियन साहित्यिक मॅक्झिम गॉर्की यानें स्टालिनचें चरित्र प्रसिद्ध करण्याविषयीं त्याची परवानगी मागितली. मॅक्झिम गॉर्कीची योग्यता स्टालिन त्यावेळीं जाणून होता; व त्याची थोडी भीड पडून त्यानें प्रथम लहानसहान सबबी पुढें करून टोलवाटोलवीहि करून पाहिली. त्याला एकदम नकार देण्याचें मात्र त्याच्या जिवावर आलें. पण गॉर्की पडला पक्का खमंग; तो स्टालिन-च्या खनपटीलाच बसला. अखेर स्टालिननें एका प्रसंगीं त्या लेखक महा-शयांना ताडकन् उत्तर दिलें—“ असल्या क्षुल्लक गोष्टी करीत बसण्या-इतका मला वेळ नाहीं. मेलेल्यांचीं नि ज्यांच्या आयुष्याची इतिकर्तव्यता

झाली आहे अशांचीं चरित्रें लिहावींत वाटलें तर. माझें जीवनकार्य अद्यापि किती तरी व्हावयाचें आहे. इतक्यांत माझें चरित्रबिरित्र लिहिण्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं. ”

गोष्ट खरी असो वा खोटी असो; परंतु प्रश्न असा आहे कीं, ही त्याची विनयशालीनता कीं इरसाल ढोंगीपणा ?

जसें त्याचें जीवन अनेक रहस्यमय घटनांनीं भरलेलें आहे तसाच त्याचा स्वभावहि अनेक विसंगतींनीं परिपूर्ण आहे. त्या विसंगतीची संगति वा उपपत्ति लावणें ही गोष्ट पूर्णतः शक्य नाहीं; त्याचें कारण वर उल्लेखिलेल्या प्रयत्नांप्रमाणें स्वतःबाबत खरी माहिती बाहेर पडूं न देण्याविषयीं कळत वा नकळत स्टालिनकडून केले जाणारे प्रयत्न. तो सर्वाधिकारी झाल्यानंतर त्याची प्रथम मुलाखत घेण्याचा मान युजेन लिऑं याला मिळाला.

तो जेव्हां सार्वजनिक व्यासपीठावर येऊन भाषण करितो, तेव्हां कांहीं मोठ्या उत्सुकतेनें श्रोतृवर्ग त्याची वाट पहात कान टवकारून बसलेला असेल असें नाहीं. त्याला एक माहीत आहे. हजारदां नाना तऱ्हांनीं तीच तीच गोष्ट लोकांच्या कानीं कपाळीं ओरडत राहिलें, थोडा धाकदपटशाचा उपयोग केला म्हणजे लोक ती ऐकतात; त्यांना ती पटते. यास्तव स्टालिन आपल्या भाषणांत आपलें म्हणणें वारंवार पुनरुक्ति करून आग्रही वृत्तीनें श्रोत्यांच्या कानांत घुसवितो. तीनदां माणसें त्या वाक्याचा विचार करितात. चौथ्या वेळीं तेंच वाक्य त्यांचीं मनें जिंकतें. त्यावर स्वार होऊन त्यांना इष्ट दिशेला सहजासहज घेऊन जातें.

तो मंदगतीनें बोलतो. विचार करून सावकाशपणें एकेक शब्द तोंडांतून बाहेर पडावा असें त्याच्या संभाषणांत दिसतें. कोणाशीं बोलत असतांना त्याच्या हातांना कांहींतरी चाळा लागतो. टिपकागदावर मन मानेल तशा वेड्यावांकड्या रेघोट्या ओढीत नि समोर बोलणाऱ्या व्यक्तीकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून तो बोलत असल्याचें वर्णन रॉसिटा फोर्ब्ज हिनें केलें आहे. त्याची लेखणी कागदावर झरझर चालत असतांना त्याचा श्वासोच्छ्वास जड येऊं लागतो.

तो वागतो कसा, बोलतो कसा ?

गप्पांचा तिरस्कार आहे त्याला. आवडता काळा पाईप पेटवून शांतपणें विचार करीत कुठेतरी दूरवर दृष्टि स्थिर करून अनेक तास अचल उभें राहाण्याची संवय आहे त्याला. अशा वेळीं निस्तब्ध शांतता त्याला हवी असते. वक्तृत्वाची देणगी परमेश्वरानें त्याला दिलेली नाहीं. त्याची विचारशक्ति मध्यम दर्जाचीच असून लेखनांत नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभेचा विलास नसला तरी दुसऱ्यांच्या मनाची पकड घेण्याचा गुण आहे. त्याचें वैशिष्ट्य कशांत असेल तर तो सर्वोत्कृष्ट संघटक, परिस्थिति ओळखून नेमका घाव घालणारा योजक आहे, यांत !

त्याचा आवाज धातुनादासारखा मंजुळ आहे; पण तो फारसा बोलतच नाहीं. खाजगी संभाषणें जशीं कमी, तशींच प्रकट व्याख्यानेंहि तो क्वचितच देत असतो. वर्षांतून फक्त दोनदां, मे व नोव्हेंबर महिन्यांतील सार्वत्रिक लष्करी कवायतींच्या वेळीं तो सार्वजनिक ठिकाणीं येतो. तेथीलहि प्रेक्षक नि श्रोते निवडक असतात. उपस्थित नागरिकांनाहि लष्करी शिस्तींत उभें राहावें लागतें. परवानगीविना कोणालाहि त्या प्रसंगीं लाल चौकांत जातां येत नाहीं. पूर्वी तयार केलेलें असें भाषण वर्षांतून तीन अगर चार वेळां तो करतो. या भाषणांना अतिशय विस्तृत प्रमाणावर प्रसिद्धी दिली जाते. हीं भाषणें पक्षाच्या अधिकृत वार्षिक अधिवेशनापुढें (कांग्रेसपुढें) होतात.

उजाडणारा प्रत्येक नवा दिवस म्हणजे स्वतःचें व बोल्शेव्हिकांचें आसन स्थिर करण्यासाठीं करावी लागणारी धडपड असें त्याच्या दिनक्रमाचें वर्णन एकानें केलें आहे. रोज सर्वसाधारण सतरा तास तो काम करतो असें सांगतात. तो परकीयांच्या भेटी फारशा घेत नाहीं. अनेक वर्षेंपर्यंत त्यानें कोणाहि परकीय इसमाशीं भाषण केलें नव्हतें. तसेंच त्यानें रशियांतील अगर इतरत्र-दुसऱ्या एखाद्या शहराला वा स्थानाला भेट दिल्याचें ऐकिवांत नाहीं. सदा काम हेंच त्याचें जीवन आहे. त्याला जिवलग सुहृद वा जवळचे स्नेहीहि कुणी नसावेत. ‘ मला सल्लागार कोणी नाहींत; फक्त सहकारी

आहेत ' अशी त्याची दर्पोक्ति असते.

पोलिट ब्यूरोमध्यें त्याचे दहा सहकारी आहेत. त्यांपैकीं युद्धमंत्री व्हॉरॉशिलॉव्ह, परराष्ट्रमंत्री मोलोटॉव्ह व आबालवृद्धांना प्रिय असलेला कालिनिन हे त्याच्या विश्वासांतील आहेत. लाझार कागूनोव्हिच हा उद्योगधंदे खात्याचा मंत्रि स्टालिनप्रमाणेंच चर्मकाराचा मुलगा असून लहानपणींच त्यानें कम्युनिस्ट पक्षाची दीक्षा घेतली. तो ज्यू असला तरी त्याचें प्रस्थ रशियांत इतकें मोठें आहे कीं, स्टालिनशेजारीं त्याचें छायाचित्र झळकतें. स्टालिन ज्यूद्वेष्टा असला तरी लाझार कागूनोव्हिच त्याचा जीवश्चकण्ठश्च आहे म्हणतात. स्टालिननंतर त्याच्या स्थानाची वारसदारी कोणाकडे जाईल याबद्दल मोलोटॉव्ह, कागूनोव्हिच नि व्हॉरॉशिलॉव्ह यांचीं नांवें अनुक्रमानें ऐकूं येतात.

ट्रॉट्स्की लिहितोः ' काठिण्य हें त्याच्या हाडींमाशीं खिळलेलें आहे. कालगतीप्रमाणें स्टालिननें या गुणाचा उपयोग शस्त्रासारखा करून घेतला. स्टालिन जितका कठोर तितकाच चिडखोर आहे. एखाद्या वादांत पराजय झाला तर तो तेथून पाय काढतो, एखादा कोपरा गांठतो नि आवडता पाईप शिलगावून सूडाच्या विचारांत मग्न होऊन जातो. ' हें त्याच्या रानटी व संकुचित मनाचें द्योतक नव्हे काय ? असा प्रश्न एका टीकाकारानें विचारला आहे. त्याचें शरीर जसें लोखंडी तसेंच मनहि कणखर, निश्चयी आहे, आणि त्याच्या या निश्चयी मनांत एकदां सूडाचा अग्नि प्रादुर्भूत झाला, कीं दयामाया सर्व कांहीं त्यांत भस्मसात् होऊन जातें ! आणि एकदां ठरविलेल्या मार्गापासून तो रेसभरहि कधीं ढळावयाचा नाहीं.

बाहेरच्या लोकांशीं वागतांना त्याची वर्तणूक अति साधी नि सौजन्यपूर्ण असते. नाटकी वृत्ति तर रोमरोमांत भिनली आहे त्याच्या. त्याच्या मनाचा ठाव लागणें महा कर्म कठीण. एकान्तांत असतांना त्याचें उसनें हास्य मावळतें असें त्याच्या निकटवर्ती असलेले लोक सांगतात. औदासिन्याची लहरहि कैक वेळां त्याला येते. तथापि त्याचा नैसर्गिक स्वभाव उदासवाणा नि एकलकोंडा आहे, असेंच म्हणावें लागेल.

दिवसाचे दिवस अखंड काम करण्याची त्याची तयारी असते पण मधेंच लहर आली कीं उठून तो चित्रपट पाहाण्यास अगर नृत्याच्या समारंभांनाहि जातो. मात्र हॉलीवुडच्या चित्रपटांचा त्याला भयंकर तिटकारा आहे. त्याचा विश्रांतींतील आवडता खेळ म्हणजे बुद्धिबळें. मग तासन्तास तो त्या डावांत रंगून जातो. उरल्यासुरल्या वेळांत पुष्कीन नि शेक्सपीअर (अर्थात रशियन भाषेंत रूपांतरित झालेले) यांचें वाचन तो करतो असेंहि कांहींजण लिहितात.

' लेनिनप्रमाणेंच छानछोकी, दिखाऊपणा नि बडेजाव यांचा तो तिरस्कार करतो ' असें त्याच्या खाजगी चिटणिसानें म्हटलें आहे. खाकी साधा पोषाख घालून वावरतांना तो दिसतो. मुसोलिनीचें नि या सोव्हिएट हुकूमशहाचें या बाबतींत दोन ध्रुवांइतकें साम्य आहे. स्टालिनच्या पोषाखावर एकहि बिल्ला वा पदक रुळतांना आढळणार नाहीं.

स्टालिनची लेखनशैली सुस्पष्ट, निःसंदिग्ध व शत्रूवर थेट हल्ला चढविणारी भेदक अशी आहे. त्याला निर्बुद्ध म्हणणारांनीं या लेखनशैलीशीं परिचय करून घेतल्यास त्यांच्या या आरोपाचें परस्पर निराकरण होण्यासारखें आहे. त्यानें अनेक पुस्तकें लिहिलेलीं असून[1] हस्तपत्रकें तयार करण्यांतहि त्याचा बराच लौकिक आहे. पूर्ववयांतच त्यानें दरिद्री माणसाला कुठेंहि उपयोगी पडतील अशा अनेक कला हस्तगत केल्या आहेत. मासे पागणें, पाकसिद्धि, शिवणकाम, सुतारकाम यांत तो चांगला निष्णात आहे. उत्तम निशाणबाज म्हणूनहि तो ओळखला जातो. मागें एकदां त्यानें एका भरसभेंत पिस्तुलाच्या गोळीनें एका 'विश्वासघातक्या' चें काळीज टिपलें, तो प्रसंग त्याच्या अचूक लक्ष्यवेधाची साक्ष देईल.

त्याचें कार्यालय व घर

झारच्या मॉस्कोमधील इतिहासप्रसिद्ध क्रेमालेन या राजवाड्यांत

---

१ " लेनिन नि लेनिनवाद;" "लेनिन, भाग १, २, ३" वगैरे त्याचीं पुस्तकें जगप्रसिद्ध आहेत. अर्थातच तीं सर्व रशियन भाषेंत लिहिलेलीं आहेत.

सोव्हिएट सर्वाधिकाऱ्याचें कार्यालय आहे. राजवाड्यांतील तीन खोल्यांत त्याचें सरकारी कामकाज चालतें. अधिकाऱ्यांच्या गांठीभेटी, पत्रव्यवहार, भाषणें तयार करणें इत्यादि कामें तो येथेंच उरकतो.

मॉस्कोपासून १५ मैलांवर 'गॉर्की' नांवाची एक टुमदार बंगली आहे. हेंच स्टालिनचें घर. पूर्वी एका कोट्याधीश व्यापाऱ्याच्या मालकीची असलेली ही बंगली कांहीं वर्षे स्वतः लेनिननें उपयोगांत आणली होती. लेनिनचें निधन येथेंच झालें. त्यानंतर स्टालिन तेथें राहूं लागला. बंगलीच्या सभोवार भली मोठी तटबंदी आहे, तिचा उपयोग स्वसंरक्षणार्थ होऊं शकतो. या निवासस्थानीं जाण्यासाठीं एक खास रस्ता तयार केलेला असून त्यावर गुप्त हेर व सशस्त्र रक्षक यांचा १००–१०० यार्डांवर पहारा असतो. बंगलीपाशीं जाणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला व वाहनाला प्रथम अटकावून त्याची कडक तपासणी होते; आणि नंतरच रक्षकांना इष्ट वाटलें तर पुढें प्रवेश मिळतो. ऑगप्यूचे १५ हस्तक या ठिकाणीं पहाऱ्यावर असतात म्हणे.

सांप्रत घरीं त्याच्या तैनातीसाठीं नोकरांचा एक तांडा आहे. जुन्या जमान्यांतील फर्निचर, विलासी ऐश्वर्याचीं साधनें, मेजें, खुर्च्या, जुन्या काळचीं मोठमोठ्या पुरुषांचीं नि प्रसंगांचीं छायाचित्रें सर्व कांहीं जसेंच्या तसेंच आहे. स्टालिननें त्यांत कांहीं बदल केलेला नाहीं. तें सामान त्यानें तेथून काढून टाकलें नाहीं हें खरें, परंतु त्याच्या साधेपणानुसार तो त्याचा उपयोगहि कधीं फारसा करतांना दिसत नाहीं.

त्याच्या स्वतःच्या खोलींत कागदपत्र, पुस्तकें नि इतर काम यांचा ढिगारा पडलेला दिसतो. त्यांतच रंगून गेलेला तो आढळतो. याच ठिकाणीं त्यानें कांहीं दिवस इंग्रजी शिकण्याचा प्रयत्न केला, परंतु पुढें ए–बी–सी च्या खडकाळ प्रदेशांतून प्रवास करतां करतांच कंटाळून त्यानें ती पुस्तकें कायमचीं बांधून ठेविलीं. शेजारील दुसऱ्या खोलींतहि तो मधून मधून जाऊन बसतो. तेथें त्याचें आवडतें वाद्य–पियानोला– आहे. लेनिनला बुद्धिबळांचा नाद होता; नि त्यांत तो प्रवीणहि होता.

त्याचेंच अनुकरण करून स्टालिन बुद्धिबळें खेळूं लागला नि देशभर त्या खेळाला उत्तेजन दिलें जावें अशा त्यानें आज्ञा सोडल्या. गॉर्कीमध्यें तो सहसा कोणाचीच भेट घेत नाहीं. पक्षाच्या केंद्रांतील त्याचा तिसरा चिट-णीस कागनोव्हिच, त्याचा जॉर्जियन सहकारी ऑर्डझोनिकिड्झ आणि मायकोयान हे तिघेच कम्युनिस्ट त्याच्या निवासस्थानीं त्याची भेट घेऊं शकतात या ठिकाणीं.

क्रेमलिन या सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक राजवाड्यांतूनच हुकूमशहा स्टालिन रशियाच्या राजकारणाचीं सूत्रें हालवीत असतो.

क्रेमलिनला जरी राजवाडा असें म्हटलें जात असलें, तरी क्रेमलिन हा कांहीं एकच राजवाडा असा नाहीं. अनेक राजमहाल, चर्चेस (ख्रिस्ती देवळें), निवासस्थानें, शस्त्रागारें, सैनिकांचीं राहण्याचीं ठिकाणें, रुग्णालयें, बाजूंना उंचच उंच तटबंदी असलेलीं मैदानें यांचा समुच्चय असलेली अशी ही एक लहानशी नगरीच आहे. मॉस्क्व्हा (Moscva) नदीच्या कांठीं ही क्रेमलिनची नगरी वसलेली आहे. मॉस्को या शहराच्या सपाटी-पासून ही बरीच उंचावर आहे.

ही बंदिस्त नगरी गेलीं अनेक शतकें रशियन राज्यकर्त्यांचें निवास-स्थान म्हणून उपयोगांत आणिली जात आहे. परकीय व स्वकीय शत्रूंनीं त्यांतील अनेक भागांची नासधूस केली; परंतु नुकतीच ही नगरी पुनश्च बादशाही थाटावर बांधण्यांत आलेली आहे. रशियन राज्यक्रान्तीनन्तर बोल्शेव्हिक अधिकाऱ्यांनीं क्रेमलिनचा नादुरुस्त झालेला भाग ताबडतोब दुरुस्त करून आपलीं कार्यालयें तेथें सुरू केलीं. लेनिन कांहीं काल येथें राहात असे. आज कालिनिन, मोलोटॉव्ह वगैरे सोव्हिएट श्रेष्ठी येथेंच राहातात. तसेंच बुखारिन, रायकॉव्ह, झिनोव्हीफ हे हत्याकांडांत बळी पडलेले बोल्शेव्हिक नेतेहि येथेंच राहात असत.

क्रेमलिनमधील ज्या सभागृहांत झारचा दरबार भरत असे, त्याच ठिकाणीं आतां कम्युनिस्ट व सोव्हिएट कॉंग्रेस भरविल्या जातात. लहान लहान महालांत परदेशांतील सरकारी पाहुण्यांच्या स्वागताच्या जागा व

येथून तो राज्यसूत्रें हालवितो

क्रेमलिन राजवाडा

खलबतखाने आहेत. परंतु कांहीं ऐतिहासिक इमारती व मंदिरें मात्र लोकांना प्रदर्शनीय म्हणून मोकळीं ठेविलीं आहेत.

क्रेमलिन राजवाड्यांतून (समतावाद्यांना कदाचित् कसेंसेंच होईल हा शब्द ऐकून !) खाजगी निवासस्थानाकडे दिवसांतून एकदां एक गोळी-बंद मोटार वायुवेगानें धांवत जाते. ' बुलेट ' म्हणतात तिला. सायंकाळीं अगर रात्रीं बऱ्याच उशिरां स्टालिन आपल्या ' गॉर्की ' निवासस्थानाकडे परततो; त्या वेळचा हा प्रकार आहे. सकाळीं बरोबर ९ वाजतां न चुकतां ' गॉर्की ' मधून ' क्रेमलिन ' कडे जातांनाहि हीच तऱ्हा. दिवसांतून अनेक वेळां मॉस्कोच्या कांहीं विशिष्ट रस्त्यांवरील रहदारी एकाएकीं थांबविली जाते. ' आला ' ' आला ' असें म्हणून आजूबाजूचे लोक कुतूहलानें पाहूं लागतात. पण स्टालिनची मोटार केव्हां येते नि निघून जाते तें कळतहि नाहीं. त्यांतूनहि ती गाडी बंद असते. दोन सशस्त्र रक्षक गाडीच्या पायऱ्यांवर उभे राहातात. मागें पोलीसांची मोटार. तीन ' पॅकर्ड ' गाड्या नेहमीं त्याच्या स्वारीबरोबर असतात. यांपैकीं कोणत्याहि एकांत मोटार-हांक्याशेजारीं तो बसलेला असतो. रस्त्यांतहि गाडी बदलण्याची लहर त्याला येते म्हणतात. अमेरिकन चित्रपट त्याला डोळ्यांसमोर नको असले तरी अमेरिकन बनावटीच्या मोटारगाड्या त्याला विशेष आवडतात.

जगांतील सर्व हुकूमशहांत स्टालिनचा पगार कमी आहे. राशियन हुंडणावळीचे दर सदोदित बदलत असल्यानें त्याचें नक्की प्रमाण सांगतां येणार नाहीं. परंतु सुमारें ३०० पासून ७५००० रुपयांपर्यंत त्याचें वार्षिक वेतन आहे. त्याला तसा फारसा खर्चहि नाहीं; कारण गरजाच कमी. जो कांहीं होईल तो सर्व खर्च सरकारी खजिन्यांतूनच चालतो. हिटलर अगर मुसोलिनीप्रमाणें त्याची खाजगी प्राप्ति नाहीं. पुस्तकें लिहिलीं असलीं तरी त्यावर पैसा मिळालेला नाहीं.

सुट्टींतील आराम-जीवन

तो आपली सुट्टी कॉकेशस पर्वतांतील जॉर्जिया या त्याच्या जन्मभूमींत जाऊन घालवितो. जुलै—ऑगस्टच्या सुमाराला वृत्तपत्रांतून ठळक मथळे

दिसूं लागतात—" भाई स्टालिन सुट्टीसाठीं कॉकेशसमध्यें रवाना."

या त्याच्या उन्हाळयांतील विश्रांतिस्थानींहि कडक बंदोबस्त असतो. येथून अर्ध्या मैलावर यायचें म्हटलें तरी पोलिस–परवाना लागतो. स्टालिनच्या जुन्या स्नेह्यांच्या भेटीचें हें ठिकाण आहे. हे दोन महिने नाचरंगांतच जातात. खाणेंपिणें, मद्यपान, नृत्य यांचा बहर उडतो या प्रासादांत. सोची हें काळ्या समुद्रासान्निध असलेलें लहानसें गांव त्याचें आवडतें आहे. सभोंवार दाट फळझाडांची बाग नि मध्यें गर्द हिरव्या रंगाचा हा वाडा मोठा खुलून दिसतो. आपल्या बागेंतील फळाफुलांचा स्टालिनला मोठा अभिमान असून आलेल्या पाहुण्याला बाग दाखविणें त्याला आवडतें. तेथें पाहुणचार भोगून आलेल्या एका भाग्यशाली गृहस्थानें आपल्याला स्टालिन तेथें कसा दिसला याचें वर्णन करतांना ' तो मोठा हौशी, प्रेमळ, साधासुधा नि कामाचा कधींहि कंटाळा नसलेला असा आहे, ' असें म्हटलें आहे.

त्याचें मन व काळा पाईप

विशिष्ट अमेरिकन तंबाखूचा काळा पाईप तोंडांत धरून आपल्या महत्त्वाकांक्षेच्या गगनभराऱ्यांत दंग झालेला हा राक्षसी पुरुष प्रत्यक्ष पाहाण्याचा योग क्वचितच; परंतु त्या एकान्तांत नि नैसर्गिक मनःस्थितींत तो कसा दिसत असेल याची कल्पनाच मोठी रम्य वाटते. तो मद्यपानहि करतो. त्याचा आहार मोठा असून गोड पदार्थांचा भरणा त्यांत विशेष असावा लागतो. वैद्यकीय सल्लागारांना त्याला नियमित आहार ठेवण्याची सूचना वारंवार द्यावी लागते; परंतु तो नियम पाळण्यापेक्षां मोडलाच अधिक जातो. हुकूमशहांना हितकारक अगर विरोधी असा कोणताच सल्ला ऐकण्याची संवय नसते असें अनुमान यावरून काढल्यास तें चूक ठरणार नाहीं असें वाटतें.

मांसाचे तुकडे घालून शिजविलेला भाजीचा रस्सा त्याला फार आवडतो. त्याचें जेवण आधुनिक देशी पद्धतीच्या ताटांतूनच होतें; त्यांपैकीं कांहींवर अद्यापि झारचें नांव आहे. तो दुपारीं नि सायंकाळीं आपली

प्रियतमा नि मुलें यांच्यासह भोजन करतो. या घरगुती जेवणाचे वेळीं सहसा बाहेरचे कुणी पाहुणे नसतात. जेवतांना त्याची फक्त हाता-तोंडाची गांठ असते; बोलणें क्वचितच. दिवसांत घडलेले प्रसंग वा राज-कारण या कशाहि बाबत आपल्या पत्नीशीं चर्चा करीत बसण्याची त्याला आवड नाहीं. जेवण पुरें होतांच खुर्ची मागें सरकवायची, पाईप पेटवा-यचा नि मनाशीं कल्पनारम्य चित्रें रेखाटण्यांत गढून जावयाचें हा त्याचा नित्यक्रम. या वेळीं त्याच्या मनःसागरावर कसली राजकीय खळबळ चालू असते अगर त्या वेळीं त्याच्या मानससरोवरावर त्याच्या यशस्वितेचा गूढ गुंजारव चालू असतो हें कळणें कठीण.

या मनःस्थितीचें वर्णन एका लेखकानें—S. Dmitrievsky-केलें आहे. " Calm and immobile sits Stalin, with the stone face of a prehistoric dragon, in which alone the eyes are living. His thoughts, wishes, plans crowd upon his mind......

He knows all that is happening in the spaces of immense Russia. But nothing agitates him. He has no doubts."

पहिलें लग्न

इतर क्रांतिकारकांप्रमाणें स्टालिनच्याहि कपाळीं संसारसुख फारसें नाहीं. त्याच्या आयुष्याचीं पहिलीं बरींच वर्षें त्यानें ब्रह्मचर्यावस्थेंतच घालविलीं. कॉकेशस पर्वतांतील आपलें निवासस्थान सोडून तो मॉस्कोकडे आला, त्या वेळीं त्यानें आपल्या पत्नीची घेतलेली भेट शेवटची ठरली. कारण ती लवकरच (१९०७ सालीं) क्षयाला बळी पडली. १९०३ मध्यें म्हणजे वयाच्या २४ व्या वर्षी स्टालिननें हें लग्न केलें होतें. ही त्याची प्रथम पत्नी स्वानिद्झ नांवाची एक निरक्षर जॉर्जियन तरुणी होती. ही पतिसेवाधर्माच्या जुन्या परंपरेंत वाढलेली असल्यानें एकीकडे तिचा पति क्रांतिकारकांच्या गुप्त सभांतून अत्याचारी कारस्थानें करण्यांत गढलेला असे तर घरीं त्याच्या सुरक्षिततेसाठीं ही माउली परमेश्वराची प्रार्थना

करीत बसे. आपल्या ध्येयमार्गाशीं समरस होणारी सहचरी या नात्यानें त्यानें तिच्याकडे कधींच पाहिलें नसल्यानें तिच्या त्या धार्मिकतेस स्टालिननें अडथळा केला नाहीं. ती वारल्यानंतर तिचा मुलगा याशा उघडा पडला. या पोरक्या बालकाचें पालनपोषण करण्याइतका वेळ स्टालिनला नव्हता. त्याच्या स्नेह्यांनींच तें काम केलें. गृहजीवनाचें सौख्य स्टालिनला फारसें लाभलेंच नव्हतें त्या काळीं. त्यामुळें पति अगर पिता यांपैकीं कोणतेंच कर्तव्य तो पार पाडूं शकला नाहीं.

लोहाराच्या मुलीची प्रेमकथा

हुकूमशहा स्टालिनचे दुसरें लग्न म्हणजे नाडयेझडा या लोहाराच्या मुलीशीं झालेला प्रेमविवाह होय; असें सांगितलें असतांना कांहीं अरसिक मानसशास्त्रज्ञांच्या कपाळावर आंठ्या चढतील. त्या चढोत वा न चढोत, स्टालिनचा सहकारी ॲलील्यूव्हा याची कन्या नादीय्या या १७ वर्षें वयाच्या सुकुमार बालिकेशीं ४० वर्षांच्या तरुण (!) स्टालिनचा प्रीति-विवाह झाला हें ऐतिहासिक सत्य आहे. त्याला कोणी बाल–जरठ विवाह असें म्हणून नाकेंहि मुरडतात. (बोल्शेव्हिकांच्या या ‘ देवा ’ ला नांवें ठेवण्याची अशी संवय अनेकांना आहे !) हें लग्न १९१९ मध्यें झालें.

या दोघांमधील प्रणयप्रसंगाचें रसभरित वर्णन एका लेखकानें केलेलें आहे. त्या प्रणयलीलेविषयीं प्रथम शंका प्रदर्शित करूनच ती हकीगत खालीं देण्याचें धाडस मी करीत आहें.

ही कोमल बालिका आपल्या वयाच्या १२ व्या वर्षीच ३५ वर्षें वयाच्या स्टालिनचें व्यक्तिमत्व पाहून मोहित झाली. ॲलिल्यूव्हा याची स्टालिनवर आत्यंतिक निष्ठा होती; म्हणून त्यानें नादीय्याचा धर्मपिता (God–father) होण्यासाठीं स्टालिनला विनंति केली. अर्थातच स्टालिननें त्याला नकार दर्शविला. त्या काळीं स्टालिनला पकडण्याची आज्ञा (वॉरंट) सुटलेली होती नि त्यामुळें ॲलील्यूव्हाकडे तो अज्ञात-वासांत होता. पुढें स्टालिन पकडला जाऊन सेंट पीटर्सबर्गच्या कारागृहांत बंदिस्त झाला. त्या वेळीं कैद्यांना मांसाचें पॅटीस विकण्याचें निमित्त करून

ही लहानगी मुलगी तेथें जाई नि स्टालिनचे गुप्त निरोप निरनिराळ्या ठिकाणीं पोंचविण्याचे नि निरनिराळ्या स्थानांहून ते आणण्याचें काम ती कौशल्यानें करी.

—आणि या प्रेमकथेचा शेवट एखाद्या कादंबरीप्रमाणें प्रेमाला आंधळें करून परस्परांच्या प्रीतिविवाहांत झाला. स्टालिनच्या या चिमुकल्या प्रणयिनीनें त्याला एकदां जिवावरच्या प्रसंगांतून वांचविल्याचेंहि सांगतात. स्टालिनचा राग शांत करण्याचें बिकट काम ती करीत असे. अत्यंत शांत, सुंदर, कमनीय, बुद्धिमान नि प्रेमळ असें तिचें गुणवर्णन केलें जातें. दोन मुलें झाल्यावरहि औद्योगिक महाविद्यालयांत ती शिकण्यासाठीं जात असे. ती भूतदयाशील असल्यानें लोकप्रियही झालेली होती.

ह्या स्त्रीच्या देहान्ताविषयीं इतके विलक्षण भीषण नि परस्परविरोधी लोकप्रवाद वा दंतकथा पसरलेल्या आहेत कीं, त्यांतील खरी कोणती तेंच कळणें कठीण होऊन बसलें आहे. दि. ९ नोव्हेंबर १९३२ रोजीं या दुर्दैवी बाईचा अकालीं अंत झाला हें मात्र निर्भेळ सत्य आहे. या मृत्यूबद्दल निरनिराळे प्रवाद आहेत. परंतु स्टालिनचें हिच्यावर निस्सीम प्रेम होते येवढें खरें. रशियांतील कम्युनिस्ट पक्षाच्या केंद्रस्थानीं एका महत्वाच्या जागेवर काम करणारा निकोलाय मासीच या नांवाचा एक अधिकारी आहे. त्यानें अधिकृत म्हणून लिहिलेला एक लेख अलीकडे प्रसिद्ध झाला आहे. ह्या लेखांतील कथन सत्य मानलें तर त्यांतून बरींच काळींबेरीं कुलंगडीं बाहेर पडतील. तो अशी माहिती देतो:—"रशियांतील मोठमोठे सरकारी अधिकारी केव्हां केव्हां एकत्र जमून मद्यपान करितात. बेसुमार मदिरापानानें झिंगलेल्या या अधिकारी वर्गांत वाटेल ते प्रकार सुरू होतात. स्टालिनला दारू फार लवकर चढते. अशाच एका प्रसंगीं स्टालिनला निशा चढून तो तेथें उपस्थित असलेल्या एका युवतीचा अनुनय करूं लागला. मॉस्को बॅलटमधील २४ वर्षें वयाच्या सिमयोनव्ह या नटीवर तो आसक्त झाल्याची अफवा पुढें पिकली; तीच ही युवती. नादीय्याला तें सहन झालें नाहीं. तिनें स्टालिनला त्यापासून परावृत्त करण्याचा यत्न

केला. परंतु उलट स्टालिन नि त्याची प्रेयसी हीं दोघेंहि तिची टिंगल करूं लागलीं. ती चिडली व तिनें आत्महत्येची धमकी दिली. त्या धमकीचीहि थट्टा झाली. लगेच नादीय्या, तेथून तावातावानें बाहेर पडली. थोडक्याच अवधींत पिस्तुलाची गोळी उडाल्याचा आवाज झाला. नादीय्या मरून पडलेली होती ! स्टालिनला या अनपेक्षित दुर्घटनेचा धक्का बसला. स्टालिनच्या तेथील सहकाऱ्यांनीं कम्युनिस्ट चालीरीतींना उघडपणें लाथाडूनहि स्टालिनच्या दुःखाबद्दल सहानुभूति व्यक्त करण्यासाठीं त्याच्या मृत पत्नीची थाटांत प्रचंड प्रेतयात्रा काढली.

तिचें शव मोठ्या समारंभानें पुरण्यांत आलें. त्या थडग्यावर अधोमुख युवतीचा एक सुंदर पुतळा उभारण्यांत आला आहे. या समाधीचें दर्शन घेण्यासाठीं हातांत फुलांचा गुच्छ घेऊन स्टालिन अनेकदां जातो. मृत पत्नीच्या दगडी समाधीवर फुलें वाहाण्याइतकी कोमल भावना कठोर स्टालिनच्या अंतःकरणांत असेल यावर कित्येकांचा विश्वासहि बसत नसावा."

सरकारी अहवालांत नि वृत्तपत्रांत नादीय्या 'अपेंडिसायटीस'नें (पोटांतील विकार) वारली असें प्रसिद्ध करण्यांत आलें. तिनें आत्महत्त्या केली, यापासून तों स्टालिननें तिच्यावर विषप्रयोग केला, येथपर्यंत सर्व प्रकारचे लोकप्रवाद प्रचलित आहेत.

स्टालिन ! आणि तरुणीबरोबर ?

मॉस्कोच्या ऑपेरा हाऊसमध्यें (नाट्यगृह) कांहीं वर्षांपूर्वी एके दिवशीं एकदम खळबळ माजून गेली. 'स्टालिन ! आणि तरुणीबरोबर ?' जो तो हलक्या आवाजांत एकमेकाला विचारूं लागला; प्रश्नार्थक मुद्रेनें पुटपुटूं लागला. स्टालिननें एखाद्या सार्वजनिक ठिकाणीं कोणा एखाद्या सुंदर तरुणीसह प्रकट व्हावें ही जनतेला आश्चर्याचा धक्का देणारी अपूर्व अशी घटना होती; लोकांना त्याचें आश्चर्य वाटलें यांत नवल नव्हतें !

वर उल्लेखिलेल्या त्या युवतीचें नांव मराया डेंचेनको. ही स्टालिनच्या सान्निध्यांत कशी आली नि स्टालिनचें प्रीतिपात्र कोणत्या रीतीनें बनली ती एक योगायोगाची घटना आहे. युक्रेनमधील सांघिक शेतीचे प्रयोगांत

तिचें बालपण गेलेलें होतें. कोणताहि पदार्थ पुष्ट व उत्कृष्ट स्वरूपांत पिकविणाऱ्या शेतकरी संघाचे अभिनंदन करण्याची सरकारी प्रथा त्या काळीं रशियांत विशेष होती. शुगर बीट्सच्या पैदाशींत उत्कृष्ट यश संपादून पुष्ट व सुंदर बीट्स तिनें पिकविले होते. युक्रेनमधील एका यशस्वी शेतकरी संघाचें पुढारीपण तिच्याकडे आलें होतें. त्या संघानें संपादिलेल्या सुयशाबद्दल त्याचें अभिनंदन व्हावयाचें होतें; म्हणून ती मॉस्कोला आली होती. तिच्या श्रमाबद्दल तिला पारितोषक द्यावयास नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें स्वतः स्टालिन पुढें आला. तिच्या कमनीय सौंदर्यानें तो तत्क्षणींच मोहित झाला. तो त्या वेळीं कदाचित गोंधळलाहि असेल. पण त्यानें सस्मित होऊन त्या तरुणीला विचारलें, " जगांत तुला सर्वांत प्रिय वस्तु कोणती ? "

" विद्यापीठाचें शिक्षण " ती न भितां उत्तरली.

कांहीं दिवसांतच मॉस्को विद्यापीठामध्यें मरायाचें नांव नोंदविण्यांत आलें. 'स्टालिनची लाडकी' अशी तिची ख्याति झाली सर्वत्र. क्रेमलिनच्या सरकारी कार्यालयांतून मेजवानीचीं निमंत्रणें तिला मधूनमधून येऊं लागलीं. सार्वजनिक समारंभांत स्टालिनबरोबर उपस्थित राहाण्याचा अगर मिरवण्याचा पहिला मान मरायानें मिळविला. ही एकटीएकच या मानाची अधिकारी आहे अजूनपर्यंत तरी. स्टालिन मरायाशीं विधियुक्त लग्न करणार कीं नाहीं, असा प्रश्न अनेकदां विचारला जातो. परंतु स्टालिनचें तिसरें लग्न जॉर्जियांतील कोणा एका स्त्रीबरोबर झालें असल्याचें निकोलाय मासीच सांगतो.

रोझ आणि दोरासझन

नादा काग्नोविच तथा (ऊर्फ) रोझ ही स्टालिनच्या एका सहकारी मित्राची—भाई काग्नोव्हिच—बहीण एके काळीं स्टालिनची प्रणयिनी म्हणून रशियन जनतेंत प्रसिद्धि पावली होती. सोव्हिएट कारभारांत हात असणारे नि स्टालिनच्या खास मर्जीतील बरेच लोक प्रत्यक्ष क्रेमलिनमध्येंच राहातात. रोझ ही एका खात्यांत काम करीत असल्यानें नि स्टालिन

तिच्यावर प्रसन्न असल्यामुळें क्रेमलिनमध्येंच तिचा निवास सुमारें एक वर्ष होता. लोकांना काय, तेवढेंच कारण पुरलें. रोझ–स्टालिन यांच्या प्रणयलीलांच्या कपोलकल्पित अफवांना–ऑगप्यूच्या टेहेळणीची योग्य ती काळजी घेऊन–ऊत आला. परंतु पुढें वर्षभरानंतर रोझ स्वगृहीं निघून गेल्यावर त्या लोकवार्तांना खळ पडला. आतां रोझ दुसऱ्या कोणाशीं तरी विवाहबद्ध झाली असल्याचें म्हणतात. तथापि स्टालिनला शेती-व्यवसायांतील तरुणीच अधिक आवडतात, असें कुणी अनुमान काढल्यास तें चूक होईल का ?

रोझप्रमाणेंच दोरासझन या जॉर्जियन स्त्रीबद्दल मधें लोकांत अफवा होती. स्टालिनच्या जन्मभूमींतील टिलीस या खेड्याकडून दोरासझन या नांवाची एक स्वरूपसुंदरी मॉस्कोमध्यें आली होती. 'कडव्या क्रांतिकारकाचा त्वेष नि कळकळ यांनीं या सुकुमार तरुणीचें अंतःकरण प्रज्वलित झालेलें आहे' असें लोक त्या वेळीं तिचें वर्णन करीत. दोरासझन ही मोहक तरुणी होती. स्टालिनचा व तिचा कुठेतरी निकटचा संबंध आल्यानें त्या दोघांच्या संबंधाबद्दल मॉस्कोमधील जनता कुजबुजूं लागली होती.

आवडती कन्या, नावडता पुत्र

स्वानिट्झ या पहिल्या पत्नीपासून झालेला त्याचा मुलगा याशा सध्यां २९-३० वर्षांचा असेल. एका कारखान्यांत मेकॅनिक म्हणून तो नोकरी करतो. त्याचें व त्याच्या वडिलांचें कधींच पटलें नाहीं. एकमेक एकमेकांचें तोंडहि पाहात नसावेत. याखेरीज दुसऱ्या विवाहापासून त्याला दोन मुलें झालीं. वॅसिली हा मुलगा १९ च्या दरम्यानचा असून मुलगी स्वेटलाना सुमारें १४ वर्षांची आहे. या एकुलत्या एका मुलीवर स्टालिनचें अतोनात प्रेम आहे. ही त्याच्याबरोबर अनेक वेळां दिसते. तिला शाळेंत जायला नको असतें; परंतु तिनें शाळेंत गेलेंच पाहिजे नि शिस्त शिकलीच पाहिजे असा स्टालिनचा आग्रह असतो. ही त्याची कन्या अगदीं थेट आपल्या आईच्या वळणावर आहे.

राजकीय बुवाबाजी

रशियाच्या या अनभिषिक्त सम्राटाच्या खाजगी जीवनाचे पापुद्रे

अधिक खोलवर जाऊन उकलून पाहाण्याची तुमची इच्छा कितीहि अनिवार असली नि ते उकलून दाखविण्यासाठीं मीहि किती उत्कंठित असलों तरी यापेक्षां अधिक खोलींत शिरतांच येत नाहीं. हिमालयाच्या उत्तुंग शिखरावरील एखाद्या अंधाऱ्या गुहेंत बसलेल्या योग्याविषयीं अगर परमार्थाच्या नि अध्यात्माच्या अवडंबरानें स्वतःचें सत्य स्वरूप झांकून घेणाऱ्या एखाद्या बुवाबाजीनिपुण 'महाराजा—' विषयीं सामान्य जनतेला अति कुतूहल असतें. किंवा राजकीय क्षेत्रांतीलच उदाहरण द्यावयाचें म्हटलें तर हिंदुस्थानांतील राजकीय सन्त गांधीजी यांचें देतां येईल. या राजकारणी 'महात्म्या' नें आपल्याभोंवतीं जसें एक गूढ कल्पनांचें वलय मोठ्या कौशल्यानें निर्माण करून घेतलें आहे, तसेंच एक चमत्कारिक आभासांचें वलय स्टालिननें स्वतःभोंवतीं उत्पन्न करून ठेविलें आहे. मागें एका प्रकरणांत 'इझवेस्ता' या पत्रांतील जी एक कथा उद्धृत केली आहे त्यावरून माझ्या या म्हणण्याचें प्रत्यंतर येऊं शकेल. जर्मनीचा हुकूमशहा हिटलर याची हीच पद्धति आहे.

हिंदुस्थानांतील बहुसंख्य जनता निरक्षर व अज्ञ आहे. रशियांतील कामगार व शेतकरी वर्ग यापेक्षां फारसा वरच्या प्रतीचा नाहीं. अर्थातच अशा प्रकारची राजकीय 'बुवाबाजी' स्टालिनला तेथें सहजसाध्य झाली. अर्थात् स्वतः बुवाबरोबर त्याचा इरसाल शिष्यगण स्वार्थाच्या अपेक्षेनें त्या बुवाबाजीवर जी ईश्वरी सामर्थ्याची जिल्हई देतो तशी जिल्हई स्टालिनच्या जीवनाला दिली गेली नसेल असें म्हणतां येणार नाहीं; पण शिष्यांचें लटांबर जमविणारा बुवा त्यांच्याहूनहि अधिक धूर्त असणें संभवनीय असतें!

असो. स्टालिनच्या या वैयक्तिक जीवनावर अधिक विचार न करतां त्याच्या स्वभावांतील परस्परविरोधाचा उगम कोठें आहे हें शोधणें आवश्यक आहे.

स्टालिन एक नरयंत्र

एक गोष्ट निःसंशय—कीं जोसेफ स्टालिन हा रशियन क्रान्तीचा एक एकनिष्ठ पायिक आहे. त्यानें ती क्रांति टिकवून धरण्यासाठीं अनेक बरींवाईट

कृत्यें केलीं असलीं तरी त्यांत क्रान्तीचें हित त्यानें पाहिलें होतें हें निर्विवाद. व्यक्ति या दृष्टीनें त्यानें सोसलेल्या हालअपेष्टा, यातना नि केलेला स्वार्थत्याग त्याला खरोखरीच भूषणास्पद आहे. क्रांतिकालांत सतीचें वाण हातीं घेऊन जॉर्जिया या आपल्या जन्मभूमींतून तो जो एकदां बाहेर पडला, त्यानंतर त्यानें मागें मुळींच पाहिलें नाहीं. घरीं पत्नी मृत्युमुखीं पडली, मुलगा पोरका झाला, घरादाराची वाताहात उडाली; तरीहि त्यानें त्या आपत्तींची तमा बाळगिली नाहीं. सैबेरियांतील सीमापारींत अनन्वित जुलुमाला नि निर्दय दडपशाहीला तोंड देऊनहि त्यानें आपली क्रान्तीची सेवा अखंडपणें चालविली होती. त्याची आकांक्षा प्रचंड होती; त्याची इच्छा दुर्दम्य होती. राजकारणांतील डावपेंच खेळतांनाहि त्यानें फक्त ध्येयाकडे दृष्टि ठेविली होती. (अर्थात ध्येय बरोबर कीं चुकीचें हा प्रश्न निराळा; परंतु त्यानें स्वतःचें म्हणून जें ध्येय ठरविलें होतें, त्याच्याशीं मात्र तो एकनिष्ठ राहून अव्यभिचारी भक्तीनें त्या ध्येयमूर्तीची पूजा बांधीत राहिला एवढें खरें.) ध्येय गांठताना उपयोजावे लागणारे मार्ग कितीहि कठोर, निर्दय असले तरी त्या ठिकाणीं त्यानें स्वतःच्या वा दुसऱ्यांच्या भावनांचा यत्किंचितहि विचार केलेला नाहीं. त्याच्यापाशीं पापपुण्याच्या कल्पनाच नसाव्यात; आणि म्हणूनच तो बेडरपणें वाटेल त्या घोर संकटांत निःशंकतेनें उडी झोकूं शकतो.

ही धडाडी, ही निष्ठुरता, हा साहसीपणा ट्रॉट्स्कीमध्यें तर नाहींच परंतु लेनिनमध्येंहि नव्हता. लेनिनला एखादा तीव्र दुःखाचा कोरडा लागला तर त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु गळले असतील हें म्हणणें वाचकांना नि मलाहि पटूं शकतें; पण स्टालिनबाबत असें सांगणें धाष्ट्र्याचें वाटतें. त्यावर विश्वास बसत नाहीं. अशी त्याच्या मनाची नि शरिराचीहि विशिष्ट ठेवण आहे. त्याच्या ठिकाणीं ध्येयसाधनेसाठीं आत्यंतिक तळमळ असेल; पण कदाचित् त्या तळमळीच्या प्रखर अग्नींतच त्याच्या इतर साऱ्या नाजूक वा कोमल अशा मानव्याच्या भावना जळून पार खाक झाल्या असाव्यात. आतां स्टालिन हा एक यंत्र बनलेला आहे; तो यापुढें माणूस

म्हणून शिल्लक उरलेला नाहीं.—आणि कोणाला कडु लागेल—पण मला असें निःसंदिग्धपणें म्हणावयाचें आहे कीं, अशीं ' नरयंत्रें ' च जगांतील अत्यंत प्रचंड अशा घडामोडी घडवीत असतात ! फरक येवढाच कीं, राक्षसी महत्त्वाकांक्षेनें प्रस्फुरित झालेलें बादशाही नेपोलियनचें मानवी यंत्र जगाच्या संहाराला कारणीभूत होतें. तर स्वातंत्र्याच्या तेजस्वी ज्योतीनें पेट घेतलेलें क्रांतिवीर गॅरीबॉल्डीचें मनुज—यंत्र परतंत्र इटालीला स्वातंत्र्याच्या वैभवशिखरावर चढवितें. या दोन प्रकारांत स्टालिनचें स्थान कोठें आहे हें आजच सांगण्याची घाई न करितां गतिमान कालाच्या निर्णयाकडेच तें सोपवून द्यावें हें बरें !

वेल्सच्या मतांत शब्दाचा फरक

जगद्विख्यात साहित्यिक मि. एच्. जी. वेल्स यांनीं स्टालिनाविषयीं आपलें मत खालीलप्रमाणें प्रकट केलें आहे.

" स्टालिनशीं मी गप्पागोष्टी केल्या आहेत. तो असामान्य बुद्धिमत्तेचा माणूस आहे असें मला वाटलें नाहीं; परंतु प्रामाणिकपणा व दणगटपणा याबरोबर त्याच्या ठिकाणीं माणुसकीहि आहे असें मला वाटतें. "

मि. वेल्स यांच्या या विधानांत फक्त एकाच शब्दाचा फरक आतां करावासा वाटतो—नि तो म्हणजे " त्याच्या ठिकाणीं माणुसकीहि 'आहे' " यांतील 'आहे' या ऐवजीं 'होती' हा शब्द घालावा. कारण माणुसकी या वर्णनांत मनुष्याला स्वतःसंबंधींची जाणीव असणें (Self-Consciousness) हा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे; परंतु स्टालिनसंबंधीं बोलावयाचें झालें तर तो आतां आपल्या स्वतःला विसरून गेला आहे असें म्हणावें लागेल. आणि त्यानें स्वतःच एके ठिकाणीं म्हटल्याचें मागें आलें आहेच कीं, " मी म्हणजे रशिया ! " त्याला स्वतंत्र अस्तित्व, भावना, विचार, आचार—कांहीं नाहीं.

—आणि म्हणून हा जो स्टालिनरूपी, स्टालिननिर्मित, स्टालिनचा रशिया तो आज कोणत्या ठिकाणीं आहे, कोणत्या मार्गानें चालला आहे, कोठें जाऊन पोंहोंचणार आहे नि तुम्हाआम्हांला—हिंदू समाजाला त्याच्या विषयीं कांहीं निकडीचा विचार कर्तव्य आहे कीं काय हें आतां पाहूं.

हा ‘ स्वर्ग ’ तुम्हांला हवा ?

“ आमचें राष्ट्र पारतंत्र्याच्या रौरवांत पिचत असतां, आमच्यावर सत्ता गाजविणारें तुमचें राज्य, न्याय व सत्य यांवर कसें अधिष्ठित असूं शकेल ? ”

“ How can you be a nation of Justice and Right;
While we are a nation of slaves ? ”

एफ्. वाय. मेयरनें ब्रिटनला विचारलेला हाच नेमका प्रश्न, आज सोव्हिएटांच्या लांडगेतोडींत नष्टप्राय झालेली पोलिश जनता नि रशियन आक्रमणाखालीं चिरडले जाणारे फिनिश लोक, कामगारांच्या सर्वाधिकाऱ्याला विचारीत आहेत. या विषम मृत्युलोकावर कामगारांचा, समतेचा स्वर्ग निर्माण करण्याची घोषणा गर्जत पुढें सरसावलेले, दलितांचे कैवारी नि गरिबांचे कनवाळू, स्वातंत्र्याचे रक्षक नि समाजसत्तावादाचे पायिक, जगावर नव्या ओजस्वी, तेजस्वी नि अभिनव

तत्त्वज्ञानाची आयात करूं पाहाणारे अशा सोव्हिएट श्रेष्ठींनीं, लहानग्या पोलंडचे नि चिमकुल्या फिनलंडचे लचके तोडले आहेत. रशियाच्या कैवाऱ्यानो, स्टालिनच्या भक्तानो नि बोल्शेव्हिझमच्या उपासकानो, शब्द शिल्लक आहेत का तुमच्यापाशीं या अन्याय्य, अमानुष, पाशवी आक्रमणाचें समर्थन करण्यासाठीं ?

बुद्धानें मूर्तिपूजेचा नायनाट करण्याचा चंग बांधून तेजस्वी वैदिक धर्मावर कांहीं काल मात केली; पण पुढें त्याचेच अनुयायी, बौद्ध भिक्षु नि भिक्षुणी बौद्ध देवाच्या प्रतिमा उभारून, त्याचीं मंदिरें बांधून, त्याच्या प्रचंड, भव्य मूर्ति निर्माण करून, हे मूर्तिपूजेला तिलांजलि देण्यासाठीं निघालेले बौद्धानुयायी बुद्धदेवाची पूजाअर्चा करण्यांत निमग्न होऊन गेले. सरकार ही संस्थाच अजिबात नष्ट करण्यासाठीं पुढें सरसावलेल्या स्टालिन आदि रशियन क्रांतिवाद्यांनीं आज नेमकी तीच गोष्ट घडविली आहे. मी माझ्या मनचें नाहीं सांगत—हा डोस्टोव्हस्कीच ओरडून सागतो आहे. ("The Possessed") तो कबूली देतों कीं,—"आम्हीं ज्या ध्येयाकडे जावयाचें ठरविलें होतें त्याच्या बरोबर विरुद्ध दिशेला येऊन पोहोंचलों आहोंत." एक दशांश लष्करी अधिकाऱ्यांची सत्ता नऊ दशांश जनतेवर चालूं लागली आहे. कामगारांना, मजुरांना नि शेतकऱ्यांना सत्तादान करण्याची घोषणा करीत करीत या बोल्शेव्हिकांच्या सम्राटानें असें एक प्रचंड, भक्कम, बळकट नि अपूर्व राज्ययंत्र निर्माण केलें कीं त्याच्या काठिण्याच्या, दडपशाहीच्या, सोटेशाहीच्या तुलनेनें क्रूर झारशाहीहि मागें पडेल. राष्ट्रीयत्वाचा धिक्कार करणाऱ्या सोव्हिएटांच्या राज्यांत १९३६ पासून स्वदेशाभिमान नि मातृभूमीवरील निस्सीम प्रेम यांचीं गीतें गायिलीं जाऊं लागलीं. राष्ट्रवादाला मूठमाती देण्यासाठीं उभारलेली लाल सेना आंतरराष्ट्रीयवादाचे साधेहि नियम पायाखालीं तुडवून 'रशियाकी जय' म्हणून गर्जना करूं लागली; इतकेंच नव्हे तर फिनलंडसारख्या स्वतंत्रतेंत जगणाऱ्या देशावर साम्राज्यविस्तारासाठीं आक्रमणें, स्वाऱ्या, मोहिमा करूं लागली. धर्माला

अफू मानून त्याला फुंकून द्यावयास निघालेल्या रशियांत रशियनत्वाचा नवा धर्म उदय पावूं लागला. कला, साहित्य, राजकारण सर्व कांहीं रशियन वैशिष्ट्याच्या गडद मुलाम्यानें चकाकूं लागलें. जागतिक क्रान्तीची चळवळ वाऱ्यावर विरून गेली. जगांतील पुढारी भकास चेहेऱ्यानें 'इन्क्विलाब झिंदाबाद' म्हणून ओरडतां ओरडतांच सोव्हिएट रशियाचा नवा अवतार पाहून स्तिमित होत्साते विचारूं लागले: 'स्टालिनचा नैतिक अधःपात झाला का हो? रशियानें आपल्याला तोंडघशी पाडलें काय हो?' त्याचें उत्तर स्टालिनभक्तांना विचारा. ते मोठे चतुर आहेत. प्रामाणिकहि असतील कदाचित्. त्यांचें उत्तर येईल—नव्हे येतेंच: "अहो, बिघडलें कुठें? स्टालिननें पोलंडचा लचका तोडला तो पोलंड राष्ट्र नाझींच्या पंजाखालून वांचविण्यासाठीं. फिनलंडवर स्वारी केली ती साम्राज्यवादी ब्रिटनला शह देऊन जागतिक क्रान्तीचा मार्ग मोकळा करून घेण्यासाठीं. सोव्हिएट सैन्य उद्यां हिंदुस्थानवर चाल करून आलें तर आम्ही त्याचें स्वागतच करूं. ते आमचे नि साऱ्या जगाचे उद्धारक आहेत." वारे पांडित्य! शाबास त्यांच्या युक्तिवादाची! धन्य त्यांच्या अंधभक्तीची!

——आणि हे म्हणे जगताला शांततेचा, सुखाचा नि चिरंतन स्वातंत्र्याचा राजमार्ग मोकळा करून देणार!

कशाला थापा मारून इतरांची नि त्याबरोबरच स्वतःचीहि फसवणूक करून घेण्याचा प्रयत्न करतां?

सोव्हिएट साम्राज्यवादाचें उघडेंनागडें स्वरूप जगाच्या निदर्शनाला आतां स्पष्टपणें आलेलें आहे. ज्यांच्या राज्यांत कामगारांना संप करून आपलीं गाऱ्हाणीं जनतेसमोर मांडण्याचाहि साधा अधिकार कायद्यानें दिलेला नाहीं, ज्या ठिकाणीं बोल्शेव्हिक—नव्हे स्टालिनवादी पक्षाखेरीज दुसरा कोणताहि पक्ष अवैध मानला जातो, नागरिक स्वातंत्र्याचे सामान्य व प्राथमिक अधिकारहि ज्या सरकारनें हिरावून घेतले आहेत, त्यांनीं कामगार वर्गाच्या, कामगार वर्गासाठीं, कामगार वर्गाकडून चालविल्या जाणाऱ्या सर्वाधिकारी

शासनाच्या गप्पा कशाला माराव्या ? ज्या राज्यांतील कामगार नि शेतकरी वर्ग निःशस्त्र केलेला आहे, तेथें लोकस्वातंत्र्याची महती गाण्यांत काय अर्थ आहे ?

बोल्शेव्हिझम-विरोधी तत्त्वांचें गुंथाडें

ज्याला बोल्शेव्हिझम म्हणून म्हणतात, तें परस्परविरोधी तत्त्वांचें एक गुथाडें आहे. त्याचें आद्य तत्त्व जें स्वतंत्र व्यक्तित्वाचा नाश तें निसर्गविरुद्ध व आधुनिक सुधारणा युगांत परागातिक असें आहे. बोल्शेव्हिझम निसर्गविरुद्ध कसें, याचें विवेचन करण्यासाठीं एक स्वतंत्र ग्रंथच लिहावा लागेल; परंतु येथें त्याचा थोडक्यांत विचार करूं.

अनादि जगत्शक्तीच्या ठिकाणीं अहंभाव स्फुरण पावला नि त्यांतून अखिल ब्रह्मांडाची उत्पत्ति झाली, असा एक सिद्धांत वेदांत्यांनीं मांडलेला आहे. एथपासूनच या 'मी' पणाची सुरवात झाली. हा 'मी' आहे म्हणून सारें चराचर आहे याची जाणीव आपल्याला होते. त्या 'मी' च्या अस्तित्वाबरोबरच त्या 'मी' शीं संलग्न असणाऱ्या सर्व विश्वपसाऱ्याची उत्पत्ति— त्या 'मी' पुरती होते, नि त्या 'मी' च्या नाशाबरोबरच त्या अफाट विश्वपसाऱ्याची–त्या 'मी' पुरती—इतिश्री होते. अर्थातच या 'मी' खेरीज उत्कर्ष वा अपकर्ष, उत्क्रांति अथवा परागति संभवत नाहीं. म्हणजेच त्या सर्व गोष्टी सापेक्ष आहेत. तेव्हां या 'मी'चाच नाश करण्याचा प्रयत्न या जगत्कारणाचेंच समूळ उच्चाटण करण्यासारखा नाहीं काय ?

आर्थिक योजनेचे तीन तेरा

नाझीझम अगर फॅसिझमप्रमाणें बोल्शेव्हिझममध्येंहि समाजांतील कोणाहि घटकाला स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व नाहीं. ती प्रत्येक व्यक्ति राष्ट्राची एक गुलाम घटक आहे असें म्हणतां येईल. राष्ट्राचा सर्वाधिकारी सांगेल तसेंच तिनें वागावयाचें. तिची प्रत्येक कृति जशी सर्वाधिकारी–शासनानें मर्यादित केलेली आहे, तसेच तिचे विचारहि (जपानमधील Thought Control प्रमाणें) नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न रशियांत केला जात आहे.—

अर्थात् ही गोष्ट पूर्णतः प्रत्यक्षांत येणें अशक्यप्राय आहे. 'ऑगप्यू' हें रशियाचें गुप्त हेर खातें कितीहि कार्यक्षम नि आपल्या कामांत वाकबगार असलें तरी प्रत्येक व्यक्तीच्या मनांत चालणाऱ्या त्यांना अनिष्ट असलेल्या विचारांना तें आळा घालूं शकत नाहीं. म्हणून लाखोवारींनीं कत्तली कराव्या लागतात, शेकडों सहकाऱ्यांचें हत्याकांड घडवावें लागतें आणि हें अपरिहार्यच होतें. स्टालिन हा अरेरावी वृत्तीचा हुकूमशहा तेथें होता म्हणून त्यानें तें केलें असें नव्हे; स्टालिनला परिस्थितीनें तें करण्यास भाग पाडलें. त्यावांचून त्याला गत्यंतरच नव्हतें. स्टालिनच्या जागीं लेनिन असता अगर ट्रॉट्स्की येता तरी त्यांनाहि तेंच करावें लागलें असतें. कारण रशियन राज्यक्रान्ति ज्या पायावर घडविली गेली तो पायाच चुकीच्या तत्त्वांचा बनविलेला आहे. निसर्ग विरुद्ध मनुष्य असाच हा एक झगडा होता. मानवी प्रयत्नानें कांहीं काल निसर्गाशीं टक्कर देतां आली. परंतु त्या झुंजांतून जें कांहीं निष्पन्न झालें तें अल्पायुषी होतें. त्या फलनिष्पत्तीची आयुर्मर्यादा वाढविण्यासाठीं तिला रक्तमांसाचें खत घालावें लागलें. परंतु तरीहि तो कृत्रिम डोलारा कायम टिकून राहणें शक्य नव्हतें.

सामुदायिक शेतीची योजना नि खाजगी मालमत्तेचें संपूर्ण उच्चाटण या गोष्टी जनतेला पटणाऱ्या नव्हत्या. 'लष्करी समाजसत्तावादा' च्या गोंडस नांवाखालीं हे प्रयोग जनतेच्या गळीं उतरविण्याचे प्रयत्न सोव्हिएट श्रेष्ठींनीं करून पाहिले; परंतु त्यांतहि ते अपयशी ठरले. त्यांना शेवटीं मूळपदावरच यावें लागलें. हळूहळू खाजगी मालमत्तेला पुनश्च परवानगी देण्यांत आली. धान्याच्या लहान प्रमाणावरील व्यापाराला संमति देण्यांत आली. ही निसर्गाला शरणागतिच आहे. आर्थिक योजनेचे हे असे तीनतेरा वाजले.

धर्म नि संस्कृति-रशियन

आतां धार्मिक प्रश्न विचारांत घेतला तरी तीच स्थिति दृष्टोत्पत्तीला येईल. रशियाचा अधिकृत किंवा सरकारी धर्म अनीश्वरवादी अगर नास्तिकवादी आहे. परंतु ह्या अधिकृत धर्माला धर्म म्हणून नांव देण्यास

बोल्शेव्हिक बिचकतात. वस्तुतः रशियाचा आजचा धर्म 'रशियन' असाच सांगावा लागेल. धर्म हें नांवच समूळ नष्ट करावयास निघालेला सोव्हिएट रशिया अद्यापि त्या कार्यांत यशस्वी होऊं शकलेला नाहीं. उलट धर्मविषयक कायद्यांत फेरफार करून आपल्या चुकीची कबुली अप्रत्यक्षपणें त्यानें दिली आहे.

देवळें, खिस्ताच्या, मेरीच्या व साधुसंतांच्या मूर्ति, धर्मग्रंथ यांचा तेथें नाश करण्यांत आला. साधुसंतांचा छळ करून त्यांचीं वर्षासनें व संपत्ति जप्त करण्यांत आली. शाळांतून, वृत्तपत्रांतून नि सर्वत्र देव व धर्म यांचेविरुद्ध प्रचार सुरू झाला. जन्म, लग्न, मृत्यु यांचे सर्व विधि मोडण्यांत आले; त्याऐवजीं सरकारी नोंदणी सुरू झाली. पण अखेर स्टालिनला धार्मिक स्वातंत्र्य (Freedom of Worship) जनतेला देणें भाग पडलें.

सांस्कृतिक बाबतींत तरी रशियाचा प्रयोग कितपत यशस्वी ठरला ? याचें उत्तर बॅसिली देतोः

" In the cultural sphere the Bolshevik experiments have produced ......a marked reduction in the common patrimony, the disappearance of national capital, both material and moral through senseless waste." (P. 458)

सामाजिक परिवर्तनांतहि बोल्शेव्हिकांना तसेंच अपयश आलेलें दिसेल. याबाबत हिंदी समाजवाद्यांचे नेते पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचेंच एक उद्धृत दिलें असतां अधिक खात्री पटेल.

" तेथें (रशियांत) असें बरेंच घडलें आहे कीं, ज्यामुळें माझ्या मनाला तीव्र यातना झाल्या; आणि त्या घटना मला अजिबात संमत नाहींत, असें पंडितजींनीं लिहिलें आहे.

स्वैराचार हा एकच आचार

रशियाच्या समाजसत्तावादी सरकारनें केलेल्या नव्या सामाजिक कायद्यांचें कांहींसें स्वरूप पुढील मासल्यांवरून लक्षांत येण्यासारखें आहे.

रशियांत १ लग्नसंस्कार अनवश्यक; २ व्यभिचार (Adultary) गुन्हा नाहीं; ३ गर्भपात कायदेशीर असून सरकारी रुग्णालयांत केला जावा; ४ लग्नानंतर किंवा पूर्वी कोणापासूनहि झालेलीं मुलें कायदेशीर; ५ घटस्फोटाला केव्हांहि वाटेल तितके वेळां मुभा व कारणें देण्याची अनवश्यकता इत्यादि.

कुटुंबसंस्था ही भांडवलशाहीस उत्तेजक आहे या कल्पनेनें ती उखडण्याचा प्रयत्न तेथील सरकारनें केला. कुटुंबाकरितां शिल्लक टाकण्याची बुद्धि माणसाला होते; तें भांडवल भांडवलशाहींत व धनसत्तेंत रूपांतरित होतें. म्हणून कुटुंबसंस्थाच नष्ट करावी अशी सोव्हिएट विचारसरणी होती. अर्थात कुटुंबसंस्था नाहींशी करावयाची म्हणजे लग्नाची आवश्यकता नष्ट करणें, संततिनियमनाच्या प्रसाराला पाठिंबा देणें व गर्भपात कायदेशीर ठरविणें हें क्रमप्राप्त आलें. या तत्त्वप्रचारासाठीं शिक्षणालयें, बालकगृहें यांची उभारणी करावी लागली. संसारांतील सर्व गरजा घराबाहेर भागविण्याची सोय करणें भाग पडलें. त्यामुळें रशियाच्या समाजव्यवस्थेचेंच बारा वाजले.

'स्वैराचार' हा एकच आचार रशियांत शिल्लक राहिला; रतिसुखाचा भयंकर अतिरेक होऊन तरुण पिढी दुबळी, रोगी नि मेषपात्र बनली. याचें अधिक वर्णन करण्यापेक्षां मॉरिस हिंडुस यांच्या "उध्वस्त मानवजात" (Humanity uprooted) या ग्रंथांतील एक वाक्यच तत्कालिन रशियन समाजाचें यथार्थ चित्र डोळ्यापुढें उभें करूं शकेल. तें वाक्य असें: "रशियांतील ह्या स्वैराचारानें मानवजात पशुवत् होईल कीं काय अशी भीति वाटते !"

अखेर स्टालिनला हे कायदे बदलावे लागले. त्याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करावयाचें तर खालील कांहीं गोष्टी सांगतां येतील. १८ वर्षांच्या अनुभवानें रशिया शहाणा झाला; स्टालिनचे डोळे उघडले; समाजशास्त्रज्ञांना आपली घोडचूक कळून आली; नि म्हणून समाजसत्तावादी सरकारनें केलेले कायदे रशियाला बदलणें भाग पडलें.

" गर्भिणीच्या जीवास गर्भामुळें धोका येत नसल्यास केलेला गर्भपात गुन्हा " ठरूं लागला. " सुखी व चिरस्थायी " कुटुंबे रशियांत असावींत असा स्टालिननें संदेश दिला. ज्या मातेला पांचापेक्षां जास्त मुलें होतील तिला दर मुलामागें १००० रूबल्स सरकारांतून दिलें जाऊं लागलें; वर 'अष्टपुत्रा भव ' असा आशीर्वादहि मिळूं लागला !

वर्गरहित समाजरचना नि सरकार (State) संस्थेचें अजिबात उच्चाटण हीं मार्क्सवादाचीं दोन आद्य तत्त्वें; त्यावरच स्टालिननें घाला घातला. सरकारी अधिकारी, बुद्धिजीवी, कारागीर यांसारख्या वर्गांचे गट त्यानें वाढीला लावले. त्यांची कामगार व शेतकरी वर्गांशीं फारकत झाली. ' गरजेप्रमाणें ज्याला त्याला वेतन देण्याऐवजीं, ' ' ज्याच्या त्याच्या कामाप्रमाणें त्याला मोबदला देण्याची ' जुनी पद्धती पुनश्च व्यवहारिली जाऊं लागली.

रशियनांच्या आत्म्याची खरेदी

क्रान्तीनन्तर आज जवळजवळ दोन तपें लोटलीं; अद्यापि लेनिननें व त्यामागून स्टालिननें आश्वासिलेल्या उदात्त, उन्नत व सुखमय जीवनाचा सूर्य कुठेंच उगवलेला दिसत नाहीं. रशियन जनता त्या तेजस्वी प्रकाशाची वाट पाहून पाहून थकली आहे आतां. उलट झारशाहीमध्यें जीं कांहीं सुखें नि थोडंबहुत स्वातंत्र्य त्यांच्या पूर्वजांना मिळालें त्यांनाहि ते पारखे झाले आहेत. हातांत पैसे असून माल मिळत नाहीं; वस्त्रप्रावरणें, विजेचे दिवे, स्वयंपाकाचीं भांडींकुंडीं, रॉकेल इत्यादि दैनंदिन जीवनाला अत्यवश्यक अशाहि वस्तूंचा तुटवडा भासतो. १९३३ पर्यंत लोकांनीं तें सोसलें. राष्ट्रासाठीं, चांगले दिवस येतील या आशेनें कळ काढली. १९३४, १९३५ साल व ३६ चा पूर्वार्ध थोडा सुखावह होता. पदार्थ बाजारांत दिसूं लागले. जिनसा लागतील त्या मिळूं लागल्या; पण १९३६ च्या मध्यावरतींच रशियन जनतेनें व्यक्तिस्वातंत्र्य गमावलें. त्या १९३६ च्या स्टालिनप्रणीत आदर्श घटनेचेंहि तकलादी स्वरूप पुढें प्रत्ययास आलें. सोव्हिएटविरोधक म्हणून वा कम्युनिस्ट म्हणून रशियांतील लहानमोठ्यांची कत्तल

झाली. त्याला सुमार नव्हता. जुलुमाची संक्रान्त कोसळली. त्यामुळें लोकांचा उत्साह खचला.—आणि हें सारें कशामुळें? प्रचंड लष्करी सिद्धता, शस्त्रास्त्रवाढ, लाल लष्करावरील अवाढव्य खर्च नि कर्तबगार, समर्थ बोल्शेव्हिकांचें व कम्युनिस्टांचें अदूरदर्शी शिर्काण. अनुभवी तंत्र-विशारद, विद्वान् साहित्यिक, वाकबगार शास्त्रज्ञ, कोणी—कोणीच शिल्लक राहिला नाहीं. सोव्हिएट पुढाऱ्यांतील कर्तबगार रक्ताची परंपराच नष्ट झाली. उरला एकटा काय तो हुकूमशहा स्टालिन नि त्याच्याभोंवतीं गोड बोलणारा ' होयबां ' चा वर्ग.

म्हणून लुई फिशरनें लिहिलें आहेः "आतां कधींहि न येणाऱ्या भविष्य काळावर विश्वासून पैसा ओतण्यास रशियन जनता राजी नाहीं."

रशियांतील शेतकरी कामगारापेक्षां हलाखींत दिवस कंठीत आहे. कामगार अथवा शेतकरी हे दोन्ही वर्ग अद्यापि निःशस्त्र आहेत. देशांत घरगुती परवान्याची अभिनव पद्धती सुरू आहे. साऱ्या सरसीमांवर सोव्हिएट पहारेकरी डोळ्यांत तेल घालून कडक दृष्टि ठेवीत आहेत. परवान्याविना देशाबाहेर पडण्याचा प्रयत्न करणें हें मृत्यूला निमंत्रण्या-सारखेंच असतें !

"स्टालिननें रशिया म्हणजे एक स्थानबद्धांची छावणी बनविली आहे." —मि. ग्रेगरी बीनस्टॉक म्हणतात; आणि इतकें करून त्यानें काय संपादिलें तें ते पुढील शब्दांत वर्णितातः "एखाद्यानें अखिल पृथ्वीचें राज्य संपादिलें नि त्याबदला स्वत्व गमावलें, स्वतःच्या आत्म्याचा होम केला तर काय उपयोग त्या वैभवसंपादनाचा?" "भौतिक द्रव्य संपादून रशियन जनतेचा आत्मा स्टालिननें खरेदी केला आहे."

तें आपण साध्य करूं

हा कामगारांचा स्वर्ग! माझ्या हिंदु बांधवानो, तुम्हांला आपल्या प्रिय हिंदुस्थानावर असा 'स्वर्ग' अवतरावा अशी अजूनहि इच्छा आहे का? सारें जग चढाऊ राष्ट्रवादाच्या मदानें धुंद होऊन गेलें आहे. मानवी संस्कृतीचाच समूळ नायनाट होऊन जातो कीं काय, अशी भीति तज्ज्ञ

नि विचारवंत व्यक्त करीत आहेत. साऱ्या अवनीतलावर संहारक महा-युद्धाचा वणवा कमीअधिक प्रमाणांत पेटलेला दिसतो. जो प्रबल असेल तोच जगेल. निर्बलाला विनाशाच्या खोल दरींत नष्ट होऊन जावें लागेल!

आतां थांबायला वेळ नाहीं. प्रत्येक क्षण लाख मोलाचा आहे. त्याचा पुरेपूर उपयोग करून घेतला नाहींत तर नामशेष होऊन जाल. तुमची पुरातन, सनातन नि उदात्त संस्कृति, तुमचा सहिष्णु नि जगत्कल्याणशील समाज, तुमचा खरा तेजस्वी नि चिरंतन शांततेचा नेता असा धर्म—सारें सारें इतिहासजमा होऊन जाईल. अजून जागे व्हा. संघटित नि सामर्थ्य-संपन्न झालांत तर रशियाला जें घडवितां आलें नाहीं, कर्तृत्वसंपन्न लेनिनला नि राक्षसी स्टालिनला जें साधलें नाहीं तें आपण, आपलें हिंदुराष्ट्र करून दाखवील.

सोव्हिएट रशिया एक बलाढ्य राष्ट्र आहे; जोसेफ स्टालिन त्या राष्ट्राचा एकमेव पुढारी आहे. आणि तो—राष्ट्रीय भावनेनें पाहिलें तर—एक महा-पुरुष आहे. नुकत्याच उदयाला येऊं लागलेल्या हिंदूंच्या राष्ट्रव्यापी राष्ट्रीय संघटनेला त्याच्यापासून पुष्कळ शिकण्यासारखें आहे!

परिशिष्ट

(छापतां छापतां)

कल्पना नव्हती आणि एकाएकीं हिटलरचें सैन्य १५०० मैलांच्या विस्तृत आघाडीनें रशियावर तुटून पडलें. दि. २२ जूनच्या पहांटेची ही गोष्ट. स्वतः हिटलरनें युद्धघोषणा केली; परंतु ती नाझी रणगाडे सोव्हिएट प्रदेशांत घुसल्यानंतर.

साहजिकच तुम्ही विचाराल कीं, नाझींच्या नेत्याचा वर्षानुवर्षें अनुनय करणारा हा स्टालिन एकाएकीं हिटलरच्या मर्जीतून कां उतरला ? तुम्हांला आठवत असेल, मागें पृष्ठ १६४ वर लिहिलें आहेः "एकमेकांनीं (रशिया व जर्मनी) एकमेकांच्या गळ्यांत गळे, केव्हांतरी कापण्याची संधि आणूंच आणूं अशा अंतस्थ उद्देशानें, घातले." या वाक्यांतच नाहीं का, या नव्या आकस्मिक घटनेचें मर्म ?

म्हणजे त्याचें असें झालें. स्टालिनचें धोरण युद्ध टाळण्याचें; परंतु त्याबरोबरच सोव्हिएट यूनियनसाठीं शक्य तो तो लग्गा साधण्यासाठीं तो

सारखा धडपडत होता. जर्मनीला पश्चिम नि पूर्व या दोन आघाड्यांवर युद्ध नको होतें. म्हणून पोलंडवरील स्वारीच्या वेळीं तिनें रशियाला चुचकारून शांत केलें. पण त्याच क्षणीं त्या राष्ट्राच्या दोघांहि धुरीणांना चांगलें माहीत होतें कीं, दूरच्या भविष्यांत करावयाच्या घनघोर संग्रामाची ही नांदी आहे !

युद्धघोषणा करितांना जर्मन फ्यूरेर हर हिटलरनें सांगितलें कीं, 'बोल्शे-व्हिझमच्या अरिष्टापासून जगाचें रक्षण करण्यासाठीं आम्हीं हा लढा आरंभिलेला आहे.' सोव्हिएट परराष्ट्रीय प्रधान मॉ. मोलोटॉव्ह बर्लिनला आला असतां त्यानें खालील चार गोष्टी जर्मनीपुढें मांडल्या, असें हिटलर आपल्या घोषणेंत सांगतो. त्या अशाः (१) रुमानियाच्या बेसरेबिया व बुकोव्हिना प्रांतावर रशियानें स्वारी केल्यास जर्मनी रशियाला साहाय्याची हमी देईल काय ? (२) रशियाला फिनलंडपासून भय वाटत आहे; तरी या परिस्थितींत जर्मनी फिनलंडच्या मदतीला सैन्य पाठवील काय ? (३) जर्मनीला रशियापासून सुरक्षितेचें आश्वासन व बल्गेरिया-वर चालून जाण्यासाठीं सैन्य पाहिजे आहे का ? (४) रशियाला डार्डा-नेल्समधून वहातुकीची सररहा मुभा व बॉस्फरसच्या सामुद्रधुनीपाशीं लष्करी नि आरमारी ठाणीं मिळण्यास जर्मनी आडकाठी करील काय ?

परंतु या मागण्यांकडे किंवा अटीकडे जर्मनीनें कानाडोळा केला; आणि तेव्हांपासून जर्मनीविरुद्ध रशियाचीं कारस्थानें अधिक जोरानें शिजूं लागलीं.

आणि त्याचें प्रत्यंतर जर्मन परराष्ट्रमंत्री रिबेनट्रॉप यानें बर्लिनमधील सोव्हिएट वकिलाच्या हातीं सोव्हिएट राष्ट्रसंघाच्या विश्वासघातकी नि कपटी वर्तनाबद्दल तक्रार असलेला जो खलिता दिला, त्यांत सांपडतें. रूसो-जर्मन अनाक्रमणाचा करार झाल्यापासून स्टालिननें जर्मनीच्या हित-शत्रूची भूमिका कशी कशी वठविली याचें साद्यंत वर्णन या खलित्यांत आहे. याचा अर्थ त्या खलित्यांतील शब्दन् शब्द खरा मानावाच असा नाहीं; तरीपण त्यांत बरेंच तथ्य आहे.

अनाक्रमणाच्या अटी जर्मनीकडून कसोशीनें पाळल्या जात असतां रशियानें मात्र नव्यानें आक्रामिलेल्या प्रदेशांत नाक्याच्या जागा मिळवून जर्मनीविरुद्ध बंडाळी माजविण्याचा प्रयत्न केला. त्यानें आर्क्टिक महासागरापासून काळ्या समुद्रापर्यंत शक्य तेथें आपलें लष्करी सामर्थ्य वाढवून युरोपला आपल्या बोल्शेव्हिक तत्त्वज्ञानाच्या टांचेखालीं आणण्याचा सतत प्रयत्न केला. बेसरेबिया प्रांत सैनिक शक्तीच्या दडपणावर लाटून बुकोव्हिनावरहि तो आपला अन्याय्य हक्क सांगूं लागला. याखेरीज बल्गेरियाबाबतची जर्मनविरोधी घोषणा, बाल्टिक संस्थानांचा अपहार, फिनिश स्वातंत्र्याचा नायनाट करण्याची मागणी, युगोस्लाव्हियांतील नाझीविरोधी प्रतिक्रांतीला पाठिंबा, तुर्कस्थानला जर्मनविरोधी गटांत ओढण्याचा प्रयत्न आणि रुमानियन सरसीमेवर लाल सैन्याची प्रचंड जमवाजमव या आणि इतर अनेक गोष्टी रशियानें केल्या. अर्थातच रशियाचें सामर्थ्य असें हळूहळू वरचढ होऊं देणें जर्मनीला अनिष्ट होतें. स्टालिन हिटलरचें सामर्थ्य ओळखून होता नि आहे; परंतु तो इतरत्र भयंकर लढा लढविविण्यांत गुंतला असल्यानें आपल्याकडे वळणें आत्तांच शक्य नाहीं, अशी स्टालिननें समजूत करून घेतली असावी. कारण जर्मन स्वारी झाल्याची वार्ता ऐकून रशियन श्रेष्ठींना आश्चर्य वाटलें, असें स्वतः मोलोटॉव्हनेंच सांगितलें आहे. एवीतेवी केव्हांतरी लढावें लागणारच; मग रशियाला प्रबळ होऊन आपल्या अंगावर चालून येण्याची संधि तरी कां द्या, असा विचार करून जर्मन सेनापतींनीं रशियाच्या बेसावधतेचा फायदा घेऊन घाव घातला. स्टालिनचे युद्ध टाळण्याचे प्रयत्न धुळीला मिळाले. त्याला त्या वेळीं नको असलेली गोष्ट घडली.

आतां पुढें काय ? नाझी सेनानी तर ही मोहीम ३।४ महिन्यांतच उरकण्याची भाषा बोलत आहेत. परंतु एक गोष्ट लक्षांत ठेवावयास पाहिजे कीं, रशियासारखा अवाढव्य म्हणजे एकूण जगाच्या एक षष्ठांशाएवढा असलेला भूप्रदेश सबंधच्या सबंध नाझी अमलाखालीं आणण्याची अनर्थकारक आशा त्यांनीं धरलेली नसावी. युक्रेनचा तेल व धनधान्यें यांनीं